ВОЈНОИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

1/2011

YU ISSN-0042-8442
УДК 355.48 (497.1) (051)

ВИГ

ВОЈНО-ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

1/2011

ВОЈНО-ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК
MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

ИЗДАВАЧ: ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА – ОДЕЉЕЊЕ ЗА ВОЈНУ ИСТОРИЈУ МИНИСТАРСТВА ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

РЕДАКЦИЈСКИ ОДБОР: др Јованка Шарановић, директор ИСИ, председник; др Милан Терзић, виши научни сарадник ИСИ, уредник; др Винфрид Хајнеман, пуковник, Управа за војноисторијска истраживања ОС СР Немачке; др Шаул Шај, директор Института за војноисторијска истраживања ОС Израела; проф. др Милан Ристовић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; проф. др Љубодраг Димић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Радмила Радић, научни саветник Института за новију историју Србије; др Миле Бјелајац, научни саветник Института за новију историју Србије; др Драган Богетић, научни саветник Института за савремену историју; др Александар Животић, научни сарадник Института за новију историју Србије; капетан мр Далибор Денда, истраживач – сарадник ИСИ; мајор мр Миљан Милкић, истраживач – сарадник ИСИ; мр Дмитар Тасић, истраживач – сарадник ИСИ.

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК: др МИЛАН ТЕРЗИЋ

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ: капетан мр ДАЛИБОР ДЕНДА

Часопис излази два пута годишње. Година издања LXI. Рукописи се шаљу на адресу: Институт за стратегијска истраживања – Одељење за војну историју, Незнаног јунака бр. 38 Београд. E-mail адреса: vig@mod.gov.rs. Телефони редакције 20-63-519 и 20-63-553; војни тел. 29-519 и 29-553. Рукописи се не враћају. Годишња претплата 1000 динара. Цена броја 600 динара.

Задња страна корица:

САДРЖАЈ

ВИГ БР. 1/2011

ЧЛАНЦИ И СТУДИЈЕ

Мр *Марко Драшковић,* Етничко-регионална, персонално-просопографска и социјална структура нордијских најамника у комнинској Византији 9

Др *Радомир Ј. Поповић,* Војничка заклетва у Србији у XIX и почетком XX века 31

Др *Милан Терзић,* Превага прагматизма (Прилог разумевању британско-југословенских односа у Другом светском рату) 45

Др *Милан Кољанин,* Идеологија и политика уништења Срба у НДХ..... 66

Божица Славковић, Дезертирања Албанаца из Југословенске армије након ослобођења Косова и Метохије (1944. и 1945) 92

Др *Гојко Маловић,* Војна надлежност над ратним војним инвалидима у Југославији 1945–1948. 114

Др *Ненад Ж. Петровић,* Совјетска свакодневица посматрана очима југословенских дипломата 1953–1962. године 144

ПРИЛОЗИ И ИСТРАЖИВАЊА

Др *Милић Милићевић,* мр *Јована Шаљић,* Познавање турског и албанског језика у Војсци Србије концем XIX века 169

Далибор Велојић, Улога војске у васпитању омладине – сарадња са спортским савезима у Нишу 1918–1941. 180

Дејан Сегић, Четници и капитулација Италије 1943. 194

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

Edwin P. Hoyt, *Boje na Balkáně. Balkán 1941. Fakta a svědectví*, Praha, Naše vojsko 2009, 172. str. (мр *Милан Совиљ*) 227

Martina Grahek Ravančić, *Bleiburg i križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura,* Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009, 486 str. (*Милан Гулић*) 230

Todor Kuljić, *Sećanje na titoizam – između diktata i otpora*, Čigoja štampa, Beograd 2011, 268. str. (др *Милан Терзић*) 233

ДОКУМЕНТИ

Никола Керавица, Аријанов бојни поредак против Алана 239

ИНФОРМАЦИЈЕ

Међународна конференција "*War, Revolution, Civil war: Eastern Europe 1917–1923*", Даблин, Република Ирска, 5–26 март 2011. године (мр *Дмитар Тасић*) 277

XI годишња конференција Евроатлантске радне групе за студије конфликта (CSWG) "*The Regular and Irregular Warfare: Experiences of History and Contemporary Armed Conflicts*", Београд, 23–27. мај 2011. године (капетан мр *Далибор Денда*) 279

CONTENTS

MILITARY HISTORY REVIEW 1/2011

ARTICLES AND STUDIES

Mag. *Marko Drašković,* Ethnic-regional, Individual-prosopographic and Social Structure of Nordic Mercenaries in Comnenian Byzantium 9

Dr. *Radomir J. Popović,* Soldier`s Oath in Serbia in 19th and the Beginning of 20th Century – Legal Framewor)..... 31

Dr. *Milan Terzić,* Prevalence of Pragmatism (Contribution to Understanding of Anglo-Yugoslav Relations During World War II) 45

Dr. *Milan Koljanin,* Ideology and Policy of Destruction of the Serbs in the Independent State of Croatia (NDH) 66

Božica Slavković, M. A, Desertion of Albanians From the Yugoslav Armed Forces After the Liberation of Kosovo and Metohija (1944 and 1945) 92

Dr. *Gojko Malović*, Military Jurisdiction Over War Military Invalids in Yugoslavia from 1945 to 1948 114

Dr. *Nenad Petrović,* Soviet Everyday Life as Viewed by Yugoslav Diplomats Between 1953 and 1962 144

SUPPLEMENTS AND ADDITIONAL RESEARCH

Dr. *Milić Milićević,* Mag. *Jovana Šaljić,* Knowledge of Turkish and Albanian Language Among Members of Serbian Armed Forces at the end of 19th Century 169

Dalibor Velojić, Army Role in Youth Education – Cooperation with the Sports Federation of Niš 1918–1941 180

Dejan Segić, Četniks and Capitulation of Italy in 1943 194

CRITIQUES AND REVIEWS

Edwin P. Hoyt, *Boje na Balkáně. Balkán 1941. Fakta a svědectví*, Praha, Naše vojsko 2009, 172. str. (*Mag. Milan Sovilj*) 227

Martina Grahek Ravančić*, Bleiburg i križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura,* Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009, 486. str. (*Milan Gulić*) 230

Todor Kuljić, *Sećanje na titoizam – između diktata i otpora*, Čigoja štampa, Beograd 2011, 268, str. *(Dr. Milan Terzić)* 233

DOCUMENTS

Nikola Keravica, ARRIAN BATTLE ORDER AGAINST ALANS 239

INFORMATION

International conference "*War, Revolution, Civil War: Eastern Europe 1917–1923*", Dublin, Republic of Ireland, 25–26 of March 2011 277

XI Annual Conference of the Euroatlantic Conflict Studies Working Group (CSWG) "*The Regular and Irregular Warfare: Experiences of History and Contemporary Armed Conflicts*", Belgrade, 23–27 May 2011 (*Captain Mag. Dalibor Denda*) 279

Чланци и студије

УДК 355.216(495.02)"1081/1185"(093.2)

Мр Марко Драшковић, истраживач-сарадник
Византолошки институт САНУ, Београд,
E-mail: marko.draskovic@gmail.com

ЕТНИЧКО-РЕГИОНАЛНА, ПЕРСОНАЛНО--ПРОСОПОГРАФСКА И СОЦИЈАЛНА СТРУКТУРА НОРДИЈСКИХ НАЈАМНИКА У КОМИНСКОЈ ВИЗАНТИЈИ*

АПСТРАКТ: На основу византијских, нордијских и латинских извора у раду се разматрају основна структурална питања везана за скандинавске најамнике у Византији за владавине дома Комнина (1081–1185). Најпре се утврђује заступљеност појединих скандинавских етничких и регионалних група у саставу византијске војске овог периода. Потом се реконструишу каријера и живот појединих најамника, који су именом познати. Коначно, разматрају се питања социјалне структуре ових најамника. Због њиховог уласка у састав нордијске најамничке регименте, рад се делимично бави и англосаксонским најамницима овог периода.

Кључне речи: *Нордијци, Византија, најамници, Англосаксонци, историјски извори.*

Нордијски најамници појавили су се масовније у Византији 988. године, у тренутку када је Василевс Василије II покушавао да угуши побуну Варде Фоке. Били су то најамници из Шведске, које је кијевски кнез Владимир унајмио да би угушио устанак свог брата, а

* Овај рад настао је у склопу пројекта Министарства науке Републике Србије „Традиција, иновација и идентитет у византијском свету“ (пројекат број 177032).

које је после успешног гушења побуне послао већим делом у Василијеву службу. Око 6.000 Швођана и других Нордијаца стигло је 988. године у Византију и одиграло кључну улогу у сламању Фокине побуне. Од ових најамника Василије је створио посебну тагму[1] Варега, која ће у Византији постојати бар до XIV века.

Нордијски најамници у византијској служби били су, по правилу, рођени Скандинавци. До Византије су стизали најчешће преко руских земаља, али су понекад користили и руту преко немачких и угарских земаља. У византијској војсци служили су, као и у својој постојбини, као тешка пешадија. Осим у походним војскама, служили су и у гарнизонима тврђава, флоти и затворима. Но улога по којој су се понајвише прославили у византијској војсци била је служба царских гардиста, будући да су у XI, а вероватно и у XII веку, сачињавали већину личних телохранитеља ромејског автократора. За владавине дома Комнина улога скандинавских најамника у византијској војсци знатно је порасла, будући да су се после битке код Манцикерта и губитка Мале Азије знатно повећале ромејске потребе за професионалним војницима, а самим тим и тешком пешадијом, у којој је царство оскудевало и пре своје велике кризе у XI веку. У састав варешке тагме током друге половине XI века укључен је и велики број Англосаксонаца, због чега ће у овом раду бити речи и о њима.

У науци је о нордијским најамницима у византијској служби највише писао С. Блендал. У темељној монографији о византијским Варезима он се бавио целокупним периодом егзистенције скандинавских најамника у Византији (од IX до XV века). Обрађени су пре свега политички, просопографски и институционални аспекти живота нордијских најамника, док су војни и социјални остали готово недотакнути.[2] Битна је и Блендалова просопографска студија о нордијском најамнику у изворима познатом као Нампит.[3] Неких битних питања о скандинавским најамницима комниског доба дотакла се и К. Сигар у својој студији о фламанским најамницима.[4] Д. Смит написао је корисну студију о церемонијалној и идеолошкој функцији царевих нордијских телохранитеља.[5] Ипак, мора се признати да

[1] Најкрупнија организациона јединица стајаће војске.

[2] S. Blöndal, *The Varangians of Byzantium. An aspect of Byzantine military history*, revised by B. S. Benedikz, Cambridge, 1978 (даље: Blöndal, *Varangians*).

[3] Исти, "Nabites the Varangian. With some notes on the Varangians under Nicephorus III Botaniates and the Comneni", *Classica et Mediaevalia*, 2, 1939, стр. 145–167 (даље: Blöndal, *Nabites*).

[4] K. Ciggaar, "Flemish mercenaries in Byzantium. Their later history in an old norse miracle", *Byzantion* LI, 1981, стр. 44–75 (даље: Ciggaar, *Flem.*).

[5] D. Smythe, "Why do Barbarians stand round the Emperor at diplomatic receptions?", *Byzantine diplomacy,* ed. J. Shepard, Cambridge, 1990, стр. 306–307 (даље: Smythe, *Barbar*).

је англосаксонским најамницима у комнинској Византији посвећен знатно већи број појединачних студија, међу којима се истичу оне А. Васиљева, К. Хед и К. Сигар, мада су и оне концентрисане пре свега на политички и просопографски аспект.[6]

Прва велика група извора битна за историју службе нордијских најамника у комнинској Византији јесу нордијски наративни извори. Међу њима највише података о овим најамницима даје Heimskringla, збирка сага о владавинама норвешких краљева од IX до касног XII века. Написао ју је око 1230. године Снори Стурлусон (1179–1241), врховни магистрат Исландског комонвелта. Подаци из његовог дела који се односе на XII век засновани су на усменој традицији и старијим краљевским сагама, а обе ове групе сведочанстава биле су углавном засноване на сведочењима савременика, углавном нордијских најамника који су се из византијске службе вратили у своје домовине.[7] Сноријевој обавештености допринела је и чињеница да је путовао у Норвешку и био краљев гост.

Следећи нордијски извор од значаја јесте дело Данца Сакса Граматика, (1150–1220), секретара лундског надбискупа Абсалона.[8] Саксови подаци који се односе на XII век углавном потичу од савременика и сведока, пре свега од самог надбискупа, који је вршио функцију канцелара данске краљевине за владе Валдемара I (1157–1182). Само дело иде од легендарних почетака данске историје до краја владавине Валдемара I, а завршено је око 1216. године.

Сага краља Сверија (Sverris saga)[9] бави се владавином норвешког краља Сверија I (1177–1202). Већина података потиче од самог краља Сверија, будући да је он надзирао његово писање. Дело је завршено почетком XIII века, а написао га је вероватно исландски опат Карл Јонсон.

Сага о Стурлунзима (Sturlunga saga)[10] је збирка сага из XII и XIII века, углавном о догађајима везаним за Стурлунге, породицу која је

[6] A. Vasiliev, "The Opening stages of the Anglo-saxon immigration to Byzantium in the eleventh century", *Annales de l`institut Kondakov* IX, Praha, 1937, стр. 39–70 (даље: Vasiliev, *Immigration*); C. Head, "Alexios Komnenos and the English", *Byzantion* 47, 1977, стр. 186–198 (даље: Head, *Engl.*); K. Ciggaar, "L'émigration anglaise a Byzance après 1066 : Un nouveau texte en latin sur les Varangues à Constantinople", *Revue des études Byzantines* 32, Paris 1974, стр. 301–342 (даље: Ciggaar, *Angl.*).

[7] Snorri Sturluson, Heimskringla, ed. F. Jonsson, Copenhagen, 1911 (даље: Heimskringla); тако Снори прецизира да је податке о Швођанину који је био у служби Јована II преузео из песме о Св. Олафу коју је (око 1150) саставио Исланђанин Енар Скуласон; Снори прецизира и да је Скуласон песму саставио на основу вести које му је из Цариграда донео норвешки најамник Ендриди (Heimskringla, стр. 611).

[8] Saxonis Grammatici Gesta Danorum, ed. A. Holder, Strassburg, 1886 (даље: Saxo).

[9] Saga Sverris Konungs, Kaupmannahöfn, 1834 (даље: Sver.).

[10] Sturlunga Saga, ed. G. Vigfusson, Oxford, 1878 (даље: Sturlun.).

често стајала на челу исландског комонвелта. Великим делом заснована је на усменим сведочанствима.

Другу велику групу извора, који пружају фрагменте о Нордијцима у комнинској служби, чине византијски наративни извори комнинског доба, пре свега дела Ане Комнине, Јована Зонаре, Јована Кинама и Никите Хонијата.[11] Њихови подаци о нордијским и, уопште, западним најамницима засновани су углавном на усменим и писаним сведочанствима савременика.

Трећу групу извора чине они енглески и француски извори који садрже фрагменте о англосаксонској емиграцији у Византији, уско повезаној са тамошњим нордијским најамницима. Дело нормандијског монаха Ордерика Виталиса (1075–1142) засновано је на савременим сведочанствима норманских и енглеских витезова који су се повукли у његов манастир, а хронолошки сеже готово до ауторове смрти.[12] *Chronicon universale anonymi Laudunensis* компилирана је 1219, али је великим делом заснована на изгубљеним изворима из XII века.[13] *Miracula Sancti Augustini Episcopi Cantuariensis* компилирао је енглески монах Goscelin, који је умро ускоро после 1099. године.[14] Дело Роџера из Хаведена о владавини краљева Хенрија II и Ричарда I корисно је не само као дело савременика, већ и зато што је у њега инкорпорирано писмо које је цар Манојло I упутио Хенрију II ускоро после битке код Мириокефалона.[15]

Четврту групу чине крсташки извори, пре свега дела Фулхерија из Шартра, Алберта Ахенског и Гијома Тирског.[16]

---

[11] Annae Comnenae Alexias, ed. D. R. Reinsch et A. Kambylis, vol. I (textus), Berlin, 2001 (даље: Alexias); Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum, vol. III, ed. T. Büttner-Wobst, Bonn, 1897 (даље: Zon.); Ioannis Cinnami Epitome, ed. A. Meineke, Bonn, 1836. (даље: Cinn.); Nicetae Choniatae Historia, ed. J. L. van Dieten, Berlin, 1975 (даље: Chon.).

[12] Orderici Vitalis Historiae Ecclesiasticae, ed. A. Le Prevost, vol. II (Paris 1840), vol. III (Paris 1845) (даље: Order.).

[13] *K. Ciggaar*, Chronicon universale anonymi Laudunensis, "L'émigration anglaise a Byzance après 1066: Un nouveau texte en latin sur les Varangues à Constantinople", *Revue des études Byzantines 32*, Paris, 1974, стр. 321–323 (даље: Laudun.).

[14] Miracula Sancti Augustini Episcopi Cantuariensis, Acta Sanctorum, Maius, vol. VI, Paris, 1688 (даље: Miracula).

[15] Chronica Magistri Rogeri de Houedene, ed. W. Stubbs, London, 1869 (даље: Hoved.).

[16] Fulcherii Carnotensis Historia Hierosolymitana, Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux, vol. III, Paris, 1866 (даље: Fulch.); Alberti Aquensis Historia Hierosolymitana, Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux, vol. IV, Paris, 1879 (даље: Aquen.); Guillaume de Tyr, Belli Sacri historia, Recueil des historiens des croisades, Historiens occidentaux, vol. I, Paris, 1844 (даље: Tyr.).

1) ЕТНИЧКО-РЕГИОНАЛНА СТРУКТУРА

Норвежани

Норвежани се у византијској служби масовно појављују под својим принцом Харалдом, будућим краљем Харалдом III, који је око 1034. ступио у византијску службу са дружином од око 500 људи. Харалд је са својом норвешком дружином служио на Сицилији и учествовао у гушењу Одељановог устанка. После сукоба са царем, напустио је Византију око 1042. године.[17]

У комнинско доба Норвежани се експлицитно помињу најпре 1122. године. Норвешки краљ Сигурд I Крсташ отишао је са око 60 лађа до Палестине, па је на повратку 1122. посетио василевса и Цариград (Mikla*garð*); том приликом многи Норвежани из Сигурдове крсташке пратње ступили су у византијску најамничку службу.[18] Норвежане Снори помиње и у саставу византијске војске која се борила против Кумана: он говори да је византијска војска победила непријатељске коњичке стрелце захваљујући томе што је неколико стотина Норвежана, послато од византијског цара, успело да уништи куманску тврђаву састављену од кола.[19] Снори није дао прецизне хронолошке оквире за ову битку, па је истраживачи најчешће поистовећују са битком код Старе Загоре (Βερόη) из 1122,[20] коју описују Кинам и Хонијат. И Кинам и Хонијат тврде да је у бици код Старе Загоре византијска војска победила захваљујући Варезима, који су уништили куманску тврђаву састављену од кола.[21] У комнинско доба норвешки најамници се изричито више не помињу, али је интересантно да Сага о краљу Сверију помиње да је византијски цар[22] 1195. године тражио од норвешког краља Сверија да му

---

[17] Blöndal, *Varangians*, стр. 58; М. Динић, „Из наше раније прошлости“, *Прилози КЈИФ 30* (1964), стр. 310–312; *Историја српског народа,* т. I (1981), стр. 183 (С. Ћирковић).

[18] Heimskringla, стр. 539.

[19] *Исто,* стр. 612.

[20] Blöndal, *Varangians*, стр. 151.

[21] Cinn., стр. 8; Chon., стр. 15; Ciggaar, *Flem*., стр. 68–73, покушала је да битку, коју Снори описује, премести у 1094–1095. годину, када се такође одиграла једна битка византијске војске против печенешке тврђаве састављене од кола; ипак, она губи из вида да се битка 1094–1095 завршила поразно за Ромеје и да се у њој не помињу варези.

[22] Сага назива овог цара именом Kirjalax, а то је назив којим нордијски извори најчешће означавају византијске цареве од Алексија I на даље (укључујући тако и Јована II), па се зато не види да ли се овде радило о Исаку II или Алексију III. Термин Kirjalax највероватније је настао од „Кир Алексије“ и његова употреба за потоње ромејске владаре вероватно одржава висок реноме који је Алексије I стекао међу нордијским најамницима и у скандинавској традицији уопште.

пошаље 1.000 војника за најамничку службу. То показује да је постојао велики прилив норвешких најамника и једну деценију после одласка комнинске династије са византијског престола.[23]

Данци

Данци су у византијској војсци били присутни још 1009, када су учествовали у експедицији за гушење побуне града Барија.[24]

У комнинско доба Данци се у Византији први пут помињу у саставу војске коју је Алексије I послао на Антиохију 1098. године.[25] Нешто касније, у току свог крсташког похода, дански краљ Ерик I Добри посетио је Цариград (1102). Том приликом, како прецизира Саксо, данског краља посетили су Данци који су у то време служили код византијског цара као његови телохранитељи – плаћеници.[26] Године 1195. византијски цар послао је и данском краљу изасланика са молбом да му пошаље 1.000 војника за најамничку службу, што показује да је и у то доба постојао знатан прилив данских најамника у византијску службу.[27] Штавише, данске најамнике налазимо у Цариграду и 1203, када су бранили Влахерну и Галату од млетачких напада.[28]

Швођани

Швођани су први нордијски народ који се изричито може идентификовати у византијској најамничкој служби. Они су у византијску службу ступили још 988, напуштајући дотадашњу службу код Владимира Кијевског. Уједно, они су формирали варешку тагму, успостављајући на тај начин војноадминистративни оквир у који ће бити укључивани сви каснији нордијски најамници у Византији.[29] Штавише, С. Блендал изнео је претпоставку да су пре комнинског доба Швођани чинили већину нордијских најамника у Византији, и то на основу две околности. Прво, у Шведској је сачуван велики број рунских натписа, подигнутих у знак сећања на појединце који су умрли у војној служби у Византији. Друго, шведски законици из X и XI века доносе посебне одредбе за наслеђивање људи који резидирају у Грчкој, што такође говори о масовности Швођана који бораве

[23] Sver., стр. 301–302.
[24] Blöndal, *Varangians*, стр. 51.
[25] Aquen., стр. 417.
[26] Saxo, стр. 407.
[27] Sver., стр. 301–302.
[28] Blöndal, *Varangians*, стр. 167.
[29] *Исто*, стр. 42.

у Византији.[30] Чини се да према овој хипотези треба бити донекле уздржан, будући да се и у оновременим норвешким текстовима законске природе помињу сличне одредбе, а треба имати у виду и то да Норвешка, Данска и острвске нордијске земље нису имале тако јаку традицију поменуте врсте вотивних споменика као Шведска.

У комнинско доба шведски најамници се ређе помињу. После битке код Старе Загоре (1122) помиње се један шведски Варег који је чувао ноћну стражу око василевсовог шатора.[31] У току битке код Старе Загоре, нордијским војницима у византијској војсци командовао је извесни Тори,[32] за кога Блендал по имену претпоставља да је био Швођанин.[33] У комнински период можда спада и један натпис који су урезали шведски најамници у византијској служби. То је натпис на мермерном лаву који је стајао у пирејској луци, а који је урезало неколико шведских ратника у другој половини XI века – помињу се шведски ратници који су урезали тај натпис у знак сећања на свог пријатеља Хорсу, који је такође био шведски ратник.[34] Уз то, треба поменути да је византијски цар 1195. године и од шведског краља преко изасланика тражио да му пошаље 1.000 ратника за најамничку службу.[35]

Нордијске острвске земље

Пре комнинског доба најамници са нордијских острвских земаља помињу се релативно често у византијској служби. Већ почетком XI века Исланђанин познат под надимком Угљобради постао је заповедник Варега.[36] Чувен је био и Исланђанин Боли Боласон, који је око 1029. године постао Варег у византијској служби, па се после извесног броја година вратио на Исланд са својом дружином.[37] Исланђани су били бројни у варешкој тагми и у време када је норвешки принц Харалд био у византијској служби, те је он заповедао и њима.[38]

Једини нордијски острвљани које налазимо у Византији комнинског доба јесу учесници малог ходочасничког похода из 1151–1153, који је предводио Рагнвалд, јарл од Оркнија. Јарл Рагнвалд кренуо је у Палестину са многим Оркнијцима; када је ова скупина била бли-

[30] *Исто*, стр. 223.
[31] Heimskringla, стр. 611.
[32] *Исто,* стр. 612.
[33] Blöndal, *Varangians*, стр. 216.
[34] Исти, „Runic inscriptions", *Varangians*, стр. 232–233.
[35] Sver., стр. 301–302.
[36] Blöndal, *Varangians*, стр. 197.
[37] *Исто*, стр. 206–207.
[38] *Исто*, стр. 87.

зу Цариграда, јарл је Оркнијцима, који то желе, предложио да ступе у цареву најамничку службу, што су многи и учинили.[39]

Наведени подаци, посматрани у целини, показују да је тешко утврдиво који је од нордијских најамника био најзаступљенији у комнинско доба. Сви се они по неколико пута помињу у комнинско доба, што само говори да су сви били заступљени у значајном броју. О сличном степену бројности сва три нордијска народа у византијској служби можда говори и поменути захтев византијског цара из 1195. да у његову службу ступи приближно једнак број Норвежана, Швођана и Данаца (по 1.000 од сваког). Све даље и прецизније претпоставке чине се сувише ризичним.

Нордијци у општем смислу

У византијским изворима нордијски најамници се скоро увек јављају само под именом Βάραγγοι, који означава Нордијце уопште, или под термином πελεκοφόροι βάρβαροι, тј. варвари који носе секире (или краће πελεκοφόροι, чије су варијанте πελεκηφόροι и πελεκυφόροι), који представља званични и церемонијални назив за Нордијце у византијској служби, с обзиром на то да је секира била најчешће оружје код Нордијаца. Оба термина (Варег и пелекофор) учврстила су се у византијским изворима још пре комнинског доба.[40] Сама реч Варег у изворној нордијској варијанти означава скандинавског ратника у нечијој служби.[41] И у XII веку у Русији се под Варегом подразумева странац – Скандинавац католичке вере. Код Арапа реч Варег означава викинга.[42]

У комнинско доба ове термине налазимо најпре код Ане Комнине. Као браниоце једног дела цариградских бедема, у тренутку када је њен отац разматрао како да заузме престоницу, Ана Комнина помиње Вареге (Βάραγγοι) са острва Тула (Θούλη) и прецизира да под њима подразумева секироносне варваре (επλεκοφόρος βάρβαρος).[43] У саставу Боемундове војске, која је 1107. нападала византијске западне обале, Ана Комнина поново помиње људе са острва Тул, за које каже да обично служе у ромејској војсци, али су се силом прилика придружили Боемунду.[44] Пелекофоре Ана помиње и као саставни део трупа које су церемонијално окруживале њеног оца када је пред њега стигло мировно изасланство иконијског

[39] Heimskringla, стр. 582.
[40] Smythe, *Barbar.,* стр. 306–307.
[41] Blöndal, *Varangians*, стр. 4.
[42] *Исто*, стр. 6.
[43] Alexias, стр. 79.
[44] *Исто,* стр. 381.

султана; она прецизира да су том приликом дворани око цара наместили у ред и варваре који носе секире (ἡελεκοφόρος βάρβαρος).[45]

Поводом Аниног везивања Варега за острво Тул, у науци су се појавиле несугласице да ли под овим острвом она подразумева Скандинавско полуострво или Британско острво. Ова идентификација чинила се истраживачима важном јер је од ње делом зависио хипотетички одговор на питање да ли су већину Варега за владе Алексија I чинили Нордијци или Енглези. Блендалова идентификација Анине Туле као Скандинавије чини се вероватнијом. Блендал сматра да би Ана, као добар познавалац класичне књижевности и важности Британије за Константина Великог, назвала Британију њеним старогрчким називом, а не речју Тула. Уз то, Блендал подсећа да Анини савремени латински извори под Тулом подразумевају Исланд, као и то да су ранији византијски извори под Тулом подразумевали Скандинавију или Исланд, а никада Британију.[46] Потом Блендал износи интересантну хипотезу да су људи са Тула, које Ана помиње у Боемундовој војсци, заправо били Варези из старог византијског катепаната Италије, чије је присуство у тамошњим гарнизонима од раније познато, а који су после колапса тамошње византијске власти 1071. вероватно прешли у службу норманских владара.[47]

Супротну идентификацију Туле као Британије понудила је К. Хед. Она полази од чињенице да је Ана Комнина сматрала да се Римска царевина некада простирала до Туле, а познато је да је Британија некада била део царства, а не Скандинавија.[48] Ипак, Блендал је и на то имао одговор; он подсећа да је Анин опис граница Римске царевине претеран, јер Ана тврди да су римске границе некада сезале до Индије.[49] Уз то, треба имати у виду чињеницу да Ана Комнина не тврди да је царевина обухватала Тулу, него да се простирала до ње, не прецизирајући да ли је обухватала Тулу или само сеже до ње.

Од осталих комнинских извора који помињу Вареге и пелекофоре, треба најпре поменути хрисовуљу Алексија I из 1088, издату Манастиру Св. Јована на острву Патмос. У њој се, међу страним и домаћим трупама византијске војске, помињу и Варези.[50] Зонара помиње Вареге као чуваре Валике палате, који Јовану II нису дозволили да прође све док им није показао очев прстен (1118).[51] Кинам по-

[45] *Исто*, стр. 438.
[46] Blöndal, *Nabites*, стр. 146.
[47] Исти, *Varangians*, стр. 130.
[48] Head, *Engl*., стр. 190.
[49] Blöndal, *Varangians*, стр. 130.
[50] F. Miklosich – J. Mueller, Acta et Diplomata graeca medii aevi, vol. VI, Wien, 1890, стр. 47 (даље: Dipl.).
[51] Zon., стр. 763.

мише да је при тријумфалном уласку Манојла I у Антиохију (1159), цара по обичају пратила велика дружина секироносних варвара (ἠελεκηφόρων βαρβάρων).[52] Виљем Тирски такође помиње Вареге који приморавају Реноа Антиохијског да пузи поред Манојлових ногу, при његовом тријумфу.[53] Описујући почетке збацивања Андроника I, Хонијат као цареве људе од поверења помиње и секироносне варваре (ἠελεκυφόρος βάρβαρος).[54]

Уз реч пелекофор, као што се види, комнински писци у принципу користе етноним Варег. Међутим, има и изузетака. Хонијат каже да је збачени протосеваст Алексије остављен на чување Германима који на раменима носе секире,[55] при чему треба имати у виду да овај етнотним код Хонијата најчешће означава западњаке у општем смислу (за разлику од Кинама, код кога често означава Французе и француске Нормане, као што ћемо касније видети). Такође, Хонијат уз реч Варег користи етноним Келт, који такође означава западњака у општем смислу: говорећи о томе да су браћа Манојло и Алексије Ватац (1183) бежали од освете василевса Андроника, Хонијат каже да их је на Криту препознао један од стражара, секироноша келтског порекла (τοῦ ἠελεκυφόρου καὶ Κελτικοῦ).[56] Тим поводом треба напоменути да ће се Варези у Никејском царству често називати Келтима-пелекофорима.[57]

Енглези и питање степена њихове заступљености у варешкој тагми

Присуство енглеских најамника у комнинској Византији изузетно је битно за проучавање тадашњих византијских Варега јер је значајан број Енглеза већ у доба Алексија I ушао у састав варешке тагме. То се види из Малатерине тврдње да су битку код Драча (1082) са византијске стране отпочели Angli, које називају Варезима (Waringos); овај извор тврди да се управо због њих Алексије надао победи.[58] Улазак Енглеза у састав Алексијевих телохранитељских јединица види се и из неколико следећих латинских извора, премда су они пуни хронолошких непрецизности, па и грешака.

[52] Cinn. стр. 187.
[53] Tyr., стр. 859.
[54] Chon., стр. 343.
[55] *Исто,* стр. 248–249.
[56] *Исто,* стр. 264.
[57] Blöndal, *Varangians*, стр. 170; M. Bartusis, *The Late Byzantine Army. Arms and Society 1204–1453*, Philadelphia, 1992, стр. 273 (даље: Bartusis, *Army*).
[58] Gaufredo Malaterra, De Rebus Gestis Rogerii Calabriae et Sicilae Comitis et Roberti Guiscardi Ducis fratris eius, ed. E. Pontieri, Bologna 1927, стр. 74 (даље: Malat.).

Ордерик каже да су Англи, после смрти краља Харолда, са својим племићима морем побегли за Тракију.[59] Касније он каже да су Англи понудили своје оружје императору Алексију, па их је он послао против Нормана који су царство напали под Робертом Вискардом. Касније је цар Енглезе (после 1085) населио око града Кивита (близу Никомедије), да би их неко време после тога позвао у Цариград и тамо их поставио за чуваре своје главне палате.[60]

Анонимна лаонска хроника каже да су англосаксонски великаши, који су одбили да се покоре краљу Виљему, напустили Енглеску на лађама, прошли Гибралтар и стигли на Сардинију, где су чули да неверници опседају Цариград. Кренули су граду у помоћ и одбранили га (1075), па је грчки император Алексије у знак захвалности повељом потврдио да су Англи од сада браниоци царства и чувари његове личности. У хроници се број ових Англосаксонаца који су се населили у Цариграду процењује на 4.350. Остали Англи, са царевом дозволом, заузели су за себе земље на северу Црног мора. Ову земљу они су назвали Nova Anglia, а градовима у њој давали су енглеска имена у знак сећања на изгубљену отаџбину.[61] Хроника даље тврди да је цар регрутовао најамнике и међу Англима из нове Англије, па је једнога од њих поставио за вођу свих својих стражара.

Чуда Св. Августина Кентерберијског такође тврде да су за Виљемове владе многи енглески племићи одселили у Цариград и да је један од њих добио од цара високу команду, па је у Цариграду подигао енглеску Цркву Св. Николе и Св. Августина.[62] А кентерберијски монах Јосиф (око 1090) срео је у Цариграду Енглезе у царевој околини, као енглеског преводиоца у служби византијског цара.[63] Крсташки извори потврђују да је почетком XII века било Енглеза настањених у Цариграду.[64]

Као што видимо, латински извори слажу се да је Алексије I био тај византијски цар који је примио Енглезе у састав својих телохранитељских јединица. Једина суштинска недоследност у њиховим исказима јесте тврдња да је Алексије примио у службу исте оне Англосаксонце који су отишли из Енглеске неку годину после 1066, што доводи до тешко прихватљивог закључка да су Англосаксонци путовали до Цариграда више од једне деценије, а ту је и погрешна

[59] Order., vol. III, стр. 169.
[60] *Исто,* vol. II, стр. 172.
[61] Laudun., стр. 322.
[62] Miracula, стр. 410.
[63] C. Haskins, "A Canterbury Monk at Constantinople, c. 1090", *The English Historical Review 25* (1910), стр. 295 (даље: Canter.).
[64] Fulch., стр. 337.

тврдња Анонимне хронике да је Алексије био на власти 1075. године. Истраживачи су овај проблем покушали да реше вероватном претпоставком да је било неколико таласа англосаксонске емиграције у Цариград, али да се највећи међу њима десио у доба доласка на власт Алексија I,[65] или седамдесетих година,[66] при чему је напад неверника на Цариград идентификован као турски поморски напад на Цариград из 1081, односно 1075. године.

Много је сложеније питање да ли су у варешкој тагми у доба Комнина били бројнији Нордијци или Англосаси. У науци је одавно изведен закључак да су у Алексијево доба Англосаси били бројнији међу Варезима,[67] будући да се осамдесетих година XI века они, као што смо видели, далеко чешће експлицитно помињу него Нордијци. Нарочиту тежину овој хипотези даје чињеница да је Малатера готово изједначио појмове Енглез и Варег, као и то што је Кинам назвао народом Британаца (Βρεταννικὸν) оне пелекофоре који су 1122. потукли Кумане.[68] У прилог истој хипотези делимично иде и чињеница да је Хонијат енглеског краља Ричарда назвао владарем Германа који носе секире (τῶν πελεκυφόρων Γερμανῶν), за које каже да их сада зову Енглезима (Ἰγγλίνους);[69] но у последњем случају треба имати у виду да је Хонијат своје дело завршио почетком XIII века, дакле у време када су Енглези већ могли бити већина у варешкој тагми.

На основу поменуте аргументације чини се вероватним да су Енглези били бројнији од Нордијаца у варешкој тагми осамдесетих година XI века, али да не постоји чврст основ за претпоставку да су Енглези током читавог комнинског периода били преовлађујући елемент међу ромејским Варезима.[70] Извори не помињу ниједан уплив енглеских најамника у Византију током читавог XII века, а као што смо видели, помињу неколико нордијских. Поменути захтев византијског василевса за 3.000 нордијских војника из 1195. године показује да је и једну деценију после комнинске владавине сматрано нормалним да у варешкој тагми постоји барем 3.000 Скандинаваца, а то је половина броја војника који је варешка тагма имала на свом бројчаном врхунцу из доба Василија II. Према томе, морам се придружити Блендаловој хипотези да су у комнинско доба Нордијци ипак чинили какву-такву већину у варешкој тагми.[71]

[65] Vasiliev, *Immigration*, стр. 43; Head, *Eng.,* стр. 196.
[66] Ciggaar, *Angl*., стр. 307.
[67] Vasiliev, *Immigration,* стр. 48.
[68] Cinn., стр. 8.
[69] Chon., стр. 417.
[70] Vasiliev, *Immigration*, стр. 58; Ciggaar, *Angl.*, стр. 338; Ciggaar, *Flem*., стр. 57.
[71] Blöndal, *Varangians*, стр. 152.

Блендал чак сматра да већ 1088. Англосаксонци нису чинили већину међу Варезима, будући да Алексијева хрисовуља из 1088. међу ромејским трупама помиње и одреде Енглеза (Ἰγγλίνων),[72] али их разликује од Варега.[73] Тек 1272. појавио се термин Англо-варези (Ἐγκλινοβάραγγοι), који се у науци сматра поузданим знаком да је у варешкој тагми преовладао енглески елемент.[74]

Од византијских извора комнинског доба Енглезе помиње и поучни текст намењен једном византијском цару, обично приписан Кекавмену, из седамдесетих или осамдесетих година XI века; овај извор критикује василевса због превисоких дворских звања и војних функција које дели енглеским најамницима.[75] У писму које је упутио краљу Хенрију II убрзо после битке код Мириокефалона, василевс Манојло каже да су се у тој бици борили и енглески племићи.[76] И знатно касније, 1203, налазимо енглеске Вареге како од Млетака бране Влахерну и Галату, заједно са данским Варезима.[77]

Уз све то треба имати у виду да је међу енглеским најамницима у комнинској Византији морало бити и нешто енглеских Данаца, будући да су и они били масовно незадовољни новим, нормандијским системом управе. На тај начин нордијски елемент био је присутан и међу Енглезима који су служили у Византији. Када је реч о словенским Русима, они се у изворима комнинског доба не помињу као део варешке регименте. Исто гледиште заступа и Блендал, истичући да Алексијева хрисовуља из 1088. подвлачи разлику између словенских Руса и нордијских Варега у византијској војсци.[78]

2) Персонално-просопографска структура

Први именом познати Нордијци у комнинској Византији можда су Швођани који се помињу у натпису на мермерном лаву из друге половине XI века, који је стајао у пирејској луци. Ту се помињу Торлеф и Улф, за које се каже да су шведски ратници и да су урезали овај натпис као успомену на Хорсу, ратника који је на путовањима стекао злато. Вероватно се ради о шведским најамницима који су били стационирани у Атини или њеној околини. Иначе није била реткост да византиј-

[72] Dipl., стр. 47.
[73] Blöndal, *Nabites*, стр. 157.
[74] *Исти*, Varangians, стр. 172.
[75] Советъ I и рассказъ I Кекавмена, Москва, 1972, ed. Г. Литаврин, стр. 278, 280 (даље: Kekaum.).
[76] Hoved., стр. 104.
[77] Blöndal, *Varangians*, стр. 167.
[78] Dipl., стр. 47; Blöndal, *Varangians*, стр. 123, 142.

ски Варези урезују руне у византијске објекте, као што ће знатно касније урезивати у појединим ромејским црквама. Занимљиво је да је у Шведској пронађен рунски камен на којем се каже да је извесни Кар подигао тај споменик као знак сећања на свог оца Хорсу, за кога се каже да је ради свог наследника стекао поседе у Грчкој. Ту се можда ради о истом Хорси који се помиње на пирејском лаву.[79]

Вероватно је нордијског порекла био Нампит (Ναμῄίτης), који је Варезима командовао у бици за Драч 1082. године. Ана Комнина га помиње као једног од главних царских официра који су се залагали за отворену битку са Норманина; она га овом приликом неодређено назива вођом Варега (τῶν Βαράγγων ἡγεμῶν).[80] Мало касније, говорећи о самом почетку битке за Драч, Ана Комнина каже да је цар наредио варварима који на раменима носе двосекле мачеве (тј. Варезима) да, заједно са њиховим поглаваром (ἀρχηγός) Нампитом крену ка непријатељу.[81] Пелекофори и Нампит успешно су одбили први напад, али су после тога убрзали марш, у жељи да се сукобе са главном норманском линијом. Тако су се превише удаљили од главне линије ромејске војске, па су их одморни нормански пешаци лако потукли. Они који ту нису побијени, побегли су у оближњу Цркву Св. Михаила, али су их Нормани спалили заједно са црквом.[82] Нампит је, дакле, приказан као официр који се није држао царевих наредби, него је са својим људима показао највећу недисциплину и отпочео византијски пораз у овој бици. Ипак, Нампит је задржао свој положај варешког заповедника. То се види из чињенице да уочи битке код Дристре (1087) Ана Комнина помиње Нампита као варешког вођу (ἄρχοντα Βαραγγίας); том приликом цар је Нампита изабрао међу шест официра који ће му у току битке служити као непосредни телохранитељи.[83]

Занимљиву хипотезу о Нампитовом пореклу извео је С. Блендал. Он је пошао од принципа да се глас Б из страних речи транскрибује у грчком језику словима μπ. Затим, Блендал је одбио грчки номинативски наставак и уместо њега додао типични нордијски номинативски наставак -r. Тако је добио реч Nabitr, која на исландском значи: онај који гризе, онај који одсеца, грабљивица. Пошто не постоји такво лично име, Блендал је претпоставио да се може радити само о надимку, тим пре што скандинавски надимци тог доба често садрже реч убити.[84] Набит као надимак може метафорично да се

[79] Blöndal, „Runic inscriptions", *Varangians*, стр. 232–233.
[80] Alexias, стр. 130.
[81] *Исто,* стр. 132.
[82] *Исто,* стр. 134.
[83] *Исто,* стр. 211.
[84] Blöndal, *Nabites*, стр. 148; Исти, *Varangians*, стр. 123.

односи на мач или секиру (ако значи *онај који гризе*), или може бити поетска транскрипција стварног имена (ако се овај човек звао по некој грабљивици: орао, јастреб, а вук је најчешће такво име). Пошто су такви надимци коришћени чешће на Исланду и Норвешкој него у осталим скандинавским земљама, Блендал закључује да је Нампит вероватно био Исланђанин или Норвежанин. Он претпоставља да је дотични усвојио надимак Набит при уласку у византијску службу, као што је својевремено норвешки принц Харалд ушао у ромејску службу под надимком сличне врсте.[85]

Тешко је рећи које је војно звање Нампит носио у византијској служби. Видели смо да га Ана Комнина неодређено назива терминима хегемон, архиг и архонт. Чини ми се да није могао имати звање аколута (тј. врховног заповедника Варега), јер је овај положај у принципу био резервисан за рођене Ромеје, као што ћемо касније видети. Чини се вероватнијим да је имао звање варешког примикерија, тј. једног од неколико варешких официра који су били први по рангу после аколута. Судећи по његовом честом присуству у биткама (код Драча и Дристре), чини се могућим да је био заповедник оних Варега који су служили као цареви телохранитељи, тим пре што га је Алексије у бици код Дристре изабрао за једног од својих непосредних телохранитеља. И Блендал је својевремено, на основу Нампитове значајне улоге у биткама, претпоставио да је био заповедник Варега-телохранитеља, а не аколут.[86] Пошто Нампита налазимо као варешког заповедника већ на почетку Алексијеве владавине, Блендал је умесно претпоставио да се он на том положају налазио и у време претходног автократора, Никифора III.[87]

Следећи истакнути Нордијац у Византији комнинског доба вероватно је био куропалат Варда. Сачуван је његов оловни печат из периода око 1100. године. На предњој страни печата је слика Богородице, а на доњој је натпис који гласи: „Господе, помози куропалату Варди Варангосу (ΒΑΡΔΑ ΚΥΡΟΠΑΛΑΤ(η) Τ(ω) ΒΑΡΑΓ(γω)“.[88] Као што је Шлимберже идентификовао, реч Варангос овде је презиме, а не део титуле куропалата.[89] По Вардином личном имену очито је да се ради о човеку који је прешао у православље и прихватио грчки језик. Зато се чини да је Варда био варешки најамник у ромејској служби који је после извесног времена прихватио православље и постао

[85] *Исти, Nabites*, стр. 149.
[86] *Исти, Varangians*, стр. 185.
[87] *Исти, Nabites,* стр. 155.
[88] G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire Byzantin, Paris 1884, стр. 454 (даље: Sigil.).
[89] *Исто,* стр. 712.

Ромеј, добивши грчко име, док је његово византијско презиме остало да сведочи о његовом варешком пореклу. Саму титулу куропалата могао је добити јер су високи официри царске војске аутоматски добијали и неку од високих дворских титула, углавном почасних. Друга могућност јесте да је Варда био син или потомак византинизованог варешког најамника, те да се родио као православац и Ромеј.

Изузетно истакнут нордијски најамник у комнинској Византији био је Тори (Þórir), који је командовао Норвежанима у бици код Старе Загоре 1122. године. Снори приповеда да је у овој бици грчког краља обузео бес што ромејски и франачки коњаници нису успели да заузму куманско утврђење састављено од кола. На то је Тори, који је у то време командовао Нордијцима, рекао краљу да би за њега он и његови људи скочили и у ватру ако затреба. Он се са својим Нордијцима заветовао светом краљу Олафу да ће му подићи цркву у Цариграду ако им помогне у бици. Кад је Тори повео Нордијце на тврђаву од кола, дух светог краља Олафа, у виду човека који јаше испред Торија и Нордијаца, изазвао је страх међу непријатељима. Под вођством Торија, Нордијци су заузели тврђаву од кола и на тај начин су, по Снорију, имали пресудну заслугу за победу у овом бој у.[90] Иако је Тори у овој бици заповедао махом Норвежанима, није јасно да ли је и сам био из Норвешке. На основу његовог имена Блендал претпоставља да је био Швођанин.[91] Чини се да је из истих разлога као Нампит, и Тори био варешки примикерије и заповедник Варега-телохранитеља, а не аколут.

Интересантну каријеру имао је у комнинској војсци и норвешки племић Ендриди (Eiνðriði). Он је служио као Варег у Цариграду, и то у два наврата. За време његовог првог служења међу ромејским Варезима пронела се прича да је свети краљ Олаф управо учинио чудо са мачем који му је некада припадао, а који се сада налази у поседу једног Швођанина који цару служи као Варег. Ендриди се око 1148. године вратио у Норвешку и ту испричао ову причу, која је постала тако чувена да је о њој написана и песма.[92] Норвежани су уживали да запиткују Ендридија и о свим осталим новостима везаним за Цариград. У време свог повратка у Норвешку Ендриди је био високо у царевој служби и царев дворанин од поверења, како то истиче Снори; тај висок положај, као и његова служба у самом Цариграду, указују да је вероватно био у јединици царевих Варега-телохранитеља. После извесног времена Ендриди је из Норвешке (око 1151) повео групу ходочасника-крсташа. Идући морским путем, наговорио је Рагнвалда, јарла

[90] Heimskringla, стр. 612.
[91] Blöndal, *Varangians*, стр. 216.
[92] Heimskringla, стр. 611.

од Оркнија, да му се придружи на путу за Палестину. Ови ходочаснички бродови прошли су кроз Гибралтар. Када су се нашли близу Цариграда, Ендриди је са својим бродом поново ступио у службу Византије.[93] Ипак, Ендриди се ускоро вратио у Норвешку, вероватно касних педесетих. Ту је учествовао у династичком рату, све док га противници 1162. нису погубили са целом посадом његовог брода.[94]

Нарочито упечатљив скандинавски најамник у комнинској служби био је Ерик, наводно ванбрачни син норвешког краља Сигурда II. За њега Сага краља Сверија каже да је најпре служио код цара Манојла (Manula konúngi) у Цариграду. Због наводног порекла звали су га Ерик Краљевић. У време своје службе у Византији посетио је и Јерусалим. Ушао је са запаљеном свећом у реку Јордан с речима да ће, ако је заиста син краља Сигурда, Бог оставити свећу да гори и кад буде изашао из воде. Очевици су тврдили да се то и догодило.[95] Нешто касније Ерик се вратио у Норвешку, с намером да краљу Сверију докаже да му је полубрат. Ерик је пред краљем узео усијано гвожђе, говорећи да ће му рука остати неповређена док то држи ако му је Свери заиста брат. Пошто му је рука наводно остала неповређена, Свери га је признао за брата и поставио га за заповедника својих телохранитеља.[96] Пошто је временом скупио велику дружину, а није имао довољне приходе, Ерик је 1184. затражио управу над неким делом краљевства. Кад је Свере то одбио, Ерик је опљачкао паганску Естонију да би дошао до новца. Ерик се нарочито истакао у поморским биткама, борећи се у свом броду за 25 веслача.[97] Као признање за овај храбри поход Свери је Ерику дао титулу јарла и цео Упланд на управу.[98] Међутим, његова срећа није трајала дуго. Ерик се тешко разболео, па се зато замонашио. Убрзо је умро, и то истог дана када је умрла и његова жена Аса (1190). После два дана умро је њихов син Магнус. Пронела се прича да су отровани. Убрзо потом краљ Свери вратио је Упланд под своју управу.[99]

Најамник у Цариграду можда је био и извесни Грим. Он је ступио у љубавну везу са Кристином, ћерком норвешког краља Сигурда I, која је била удата за јарла Ерлинга. Кристина и Грим побегли су у Цариград и тамо су добили децу (вероватно у доба Манојла I).[100]

---

[93] *Исто,* стр. 582.
[94] *Исто,* стр. 624.
[95] Sver., стр. 148.
[96] *Исто,* стр. 149.
[97] *Исто,* стр. 272.
[98] *Исто,* стр. 273.
[99] *Исто,* стр. 275
[100] Heimskringla, стр. 634.

Постоји могућност да је при крају комнинског периода као најамник у Византији служио Сигурд Одсон, за кога је иначе познато да је био Варег у Цариграду и да се око 1195. вратио у домовину. Он је у свом окружењу сматран јединим Варегом који се вратио сиромашан и без икаквог добитка са службе на Истоку. Из Византије је донео само мач. По повратку је учествовао у грађанском рату. Сигурд се потом ставио под заштиту једног исландског племића Хакона. Међутим, Сигурд је завео жену свог заштитника, који га је три пута хватао у кревету са својом женом. На крају, Сигурд је убио Хакона.[101]

Нордијац Редар (Hreiðarr) такође је можда био најамник у доба кад и Сигурд Одсон. Редара је византијски цар 1195. послао да краљу Сверију однесе писмо у коме краља моли да му пошаље 1.000 војника.[102] Краљ је одбио захтев јер је очекивао рат са Данцима. На то га је Редар питао да ли сме да врбује синове сељака и трговаца који желе да иду у Цариград, што му је краљ допустио. Редар је путовао по земљи и скупио велику дружину, али није са њом отишао у Цариград него се умешао у грађански рат, против Свереа.[103] Могуће је да се касније оженио Маргретом, ћерком краља Магнуса III. Умро је вероватно 1214. године.

Од англосаксонских најамника у комнинској Византији по имену је познат Coleman. Он је био племић који се заједно са многима преселио у Цариград. Цар му је доделио висок војни чин. Оженио се богатом византијском племкињом и стекао кућу у Цариграду. Дао је да се поред његове куће сагради базилика Св. Николе и Св. Августина Кентерберијског. Цркву је посветио Св. Августину као заштитнику Енглеске, а Св. Николи вероватно због своје жене. Ова базилика постала је главно светилиште византијских Енглеза. Судећи по свим овим подацима, овај Англосаксонац био је у своје време најугледнији међу својим сународницима, тим пре што је подигао главно енглеско светилиште у Византији.[104]

3) Социјална структура

Највиши друштвени слој у нордијским земљама крајем XI и током XII века сачињавали су крупни земљопоседници, али због успорене и површинске феудализације њихов број није био велики. Ипак, између њих и краљева у ово време увелико су, барем са правне стране, били успостављени феудални односи: нордијски велепо-

[101] Sturlun., стр. 228.
[102] Sver., стр. 301–302.
[103] *Исто,* стр. 303.
[104] Miracula, стр. 410; Laudun., стр. 323.

седници овог доба држали су своју земљу као наследне феуде, за које су краљу полагали заклетву верности и за чије држање су у принципу били дужни да шаљу краљу трупе. Како је одмицао XII век тако су се ове обавезе постепено претварале у новчане, што је била тенденција и у осталим деловима западне Европе. Упоредо с тим стара угледничка титула јарла све ређе је била обележје вође ратничке дружине, а све више звање локалног велепоседника.[105]

Међу појединачно познатим Нордијцима који су служили као најамници у комнинској Византији не налазимо ниједног припадника велепоседничког слоја, што не изненађује јер је од свих нордијских социјалних слојева овај имао најмање интереса за најамничку службу. У том смислу не чуди што је оркнијски јарл Рагнвалд одбио Манојлову понуду да ступи у најамничку службу.[106] Ипак, то не значи да понеко од припадника нордијског велепоседничког слоја није ступио у комнинску најамничку службу, будући да материјални мотиви нису били једини, што ћемо касније видети. Уз то, интересантно је да је један бивши нордијски најамник, дуго после изласка из ромејске службе, успео да постане припадник нордијског велепоседничког слоја. Реч је о Ерику, наводном сину краља Сигурда II. Пошто га је краљ Свери признао за брата и пошто је многим члановима краљеве дружине донео богат плен повевши их у поход на паганску Естонију, Ерик је од Сверија добио на управу Упланд, као и титулу јарла. У оквиру Упланда, Ерик је добио и велепоседе за себе и своју породицу, будући да је већ имао жену и сина.[107]

Нордијске велепоседе овог периода обрађивали су најчешће слободни беземљаши, са обавезом да дају ренту и да прате у рату власника велепоседа.[108] Уколико је било припадника нордијског велепоседничког слоја у ромејској служби, онда је теоретски могуће да су неке од њих пратили и беземљаши са њихових поседа. На велепоседима је било и кметова, али је њихов број био релативно мали.

Када се говори о феудализацији нордијских земаља у комнинско доба, треба напоменути да је једино данско друштво попримило неке крупне феудалне одлике, пре свега због близине немачких земаља и њиховог јаког привредног и културног утицаја. Зато у Данској XII века налазимо већи број феудалних велепоседа него у осталим нордијским земљама, на пример већ почетком XII века феудалну коњицу, која у то доба у Шведској и Норвешкој практично није

[105] *The Cambridge History of Scandinavia*, vol. I, ed. K. Helle, Cambridge 2008, стр. 301 (даље: *CHS*); P. H. Sawyer, *Kings and Vikings. Scandinavia and Europe 700–1100*, London 2003, стр. 46–48 (даље: Sawyer, *Scand*.).

[106] Heimskringla, стр. 582.

[107] Sver., стр. 272–273.

[108] *CHS,* стр. 300, 302; Sawyer, *Scand*., стр. 41–42.

постојала. До краја XII века Норвешка и Шведска остале су највећим делим нефеудализоване, док је у Данској феудализација у принципу захватила само владајући слој.[109]

Највећи део нордијског становништва у комнинско доба, као и пре тога, сачињавали су слободни ситни земљопоседници. Они су имали војну обавезу само према краљу, мада се њихова војна обавеза најчешће односила на одбрану области у којој живе. Слободни ситни земљопоседници били су најбројнији друштвени слој у нордијским земљама бар до почетка XIV века.[110]

У нордијске слободне ситне земљопоседнике спадали су не само сељаци, него и већина племића. Међу њима је био поменути Ендриди.[111] Ти племићи, као професионални ратници који се издржавају од прихода са релативно малог земљопоседа, који често обрађује њихова породица, имали су највише мотива да ступе у најамничку службу. По свој прилици племићи-ситнопоседници, попут Ендридија, били су најчешћи нордијски најамници у Византији. Око хиљаду припадника овог слоја византијски цар је 1195. желео да врбује у Норвешкој,[112] што је вероватно била пракса и у комнинско доба.

Када је реч о слободним сељацима-ситнопоседницима, њихово присуство као најамника у Византији може се наслутити из чињенице да је краљ Свере допустио ромејском изасланику Редару да врбује синове сељака и трговаца, премда је византијски цар првобитно тражио професионалне ратнике.[113] Из овог навода чини се да су византијски цареви најрадије регрутовали нордијске племиће-ситнопоседнике јер су они били професионални ратници, али су се, ако су ови недоступни, задовољавали и регрутацијом слободних сељака, јер су нордијски сељаци-ситнопоседници имали и довољно ратничког искуства. Присуство скандинавских сељака-ситнипоседника у византијској војсци овог доба може се наслутити и из тога што је јарл од Оркнија позвао своје земљаке да ступе у војску цара Манојла, како више не би терали плуг кроз поље.[114]

У саги краља Сверија видели смо да је Редар као цареве најамнике регрутовао и синове трговаца, из чега се наслућује да су и припадници нордијског трговачког слоја могли бити византијски на-

[109] Sawyer, *Scand*., стр. 41–42; C. Oman, *A History of the Art of War. The Middle Ages from the Fourth to the Fourteenth Centyry*, London 1898, стр. 97–99 (даље: Oman, *War*); *Medieval Warfare. A History*, ed. M. Keen, Oxford 1999, стр. 47–52 (даље: Keen, *Warfare*).

[110] *CHS,* стр. 302; Sawyer, *Scand*., стр. 41–42.

[111] Heimskringla, стр. 582; Blöndal, *Varangians*, стр. 217.

[112] Sver., стр. 301–303.

[113] *Исто,* стр. 303.

[114] Heimskringla, стр. 582.

јамници.[115] Ово се може објаснити чињеницом да су скандинавски трговци најчешће били обучени за борбу и да су путовали лично наоружани. Ситнији трговци, којима њихови основни послови нису доносили довољно средстава за живот, често су ступали међу најамнике како би обезбедили какав-такав материјални опстанак.

Када је реч о англосаксонским најамницима, они су по свој прилици већином припадали англосаксонским класама ситних племићаратника, а то су тенови и хускарли. Тен је превасходно провинцијски ратник. Он се издржава од земље коју му је дао на коришћење краљ или великаш; а ту земљу тен држи под условом да врши војну службу за особу која му је поверила земљу. Неки тенови служили су као лични телохранитељи краља или великаша, а неки међу овим краљевским теновима добијали су у задатак и да скупљају порез за краља. Хускарли су превасходно краљеви телохранитељи које владар издржава о свом трошку. Понекад би добијали високе административне положаје, а могли су бити и посада у важним местима; дешавало се и да буду телохранитељи великаша.[116] Хускарли и краљевски тенови су због своје телохранитељске службе могли бити погодни за службу у варешкој тагми. С обзиром на то да је Виљем I масовно делио њихове поседе и службе својим људима, а да је Виљем II практично претворио тенове у класу земљорадника, и хускарли и тенови имали су довољно разлога да напусте своју отаџбину и да услуге понуде василевсу Ромеја, код кога су Нордијци већ деценијама ступали у најамничку службу.

Присуство англосаксонских племића међу византијским најамницима види се већ у Ордериковој приповести о томе како су енглески племићи после смрти краља Харолда напустили отаџбину и отишли у грчку војну службу.[117] Анонимна хроника такође говори о англосаксонским племићима који су одбили да признају Виљемову власт, те су после дужег путовања ступили у Алексијеву војну службу и постали његови телохранитељи.[118] Чуда Св. Августина Кентеберијског помињу племиће који су за Виљемове владавине отишли у Цариград, а међу њима је и оног који је од цара добио високу команду и који је подигао енглеску цркву у Цариграду.[119] И Манојлово писмо краљу Хенрију помиње енглеске племиће у царевој служби, мада је ту већ мање вероватно да се ради о англосаксонским племићима.[120]

---

[115] Sver., стр. 303.

[116] Oman, *War*, стр. 65–67, 109–110; M. Bloch, *Feudalno Društvo*, Zagreb, 2001, стр. 182–186.

[117] Order., vol. III, стр. 169.

[118] Laudun., стр. 322.

[119] Miracula, стр. 410.

[120] Hoved., стр. 104.

Могуће је да су у византијску војску ступили и неки од војних керла, премда за то нема непосредног помена у изворима. Војни керли су слободни људи који су обавезни да сваке године два месеца служе у краљевој војсци; остали слободни људи (тј. обични керли) били су дужни да плаћају њихову храну и оружје за та два месеца службе (у принципу, сваки шести керл служио је у краљевој војсци).

Mag. Marko Drašković
Research Assistant
SASA BYZANTOLOGY INSTITUTE, BELGRADE

ETHNIC-REGIONAL, INDIVIDUAL--PROSOPOGRAPHIC AND SOCIAL STRUCTURE OF NORDIC MERCENARIES IN COMNENIAN BYZANTIUM

(Summary)

This study is based on Byzantine, Nordic and Latin sources of 11th and 12th century. The study deals with basic structural questions of Nordic mercenaries who served in Byzantine army during reign of Comnenian Dynasty. First part of study is reconstruction of the presence level of respective Scandinavian ethnic and regional groups in Comnenian army. Second part of study is reconstruction of career and life of several individual mercenaries, known by name in sources. Third part of study is attempt to identify Nordic social classes which took mercenary service in Comnenian Byzantium. Anglo-saxon mercenaries are also considered in this study, due to their important role in Nordic mercenary regiment in this period.

УДК 340.15:355.15/.16(497.11)"18/19"

Др Радомир Ј. Поповић, научни сарадник
Историјски институт, Београд,
E-mail: rjpopovic@gmail.com

ВОЈНИЧКА ЗАКЛЕТВА У СРБИЈИ У XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА*

– правни оквир –

АПСТРАКТ: Заклетва српске војске у XIX веку имала је посебно место у војном законодавству. Први пропис о заклетви налази се у Војеном уставу из 1813. Прописи о војничкој заклетви доношени су 1836, 1839, 1840, 1861, 1862, 1883, 1901. и 1904. године. У првој половини XIX века постојала је, сходно рангу, хијерархија заклетви. Од друге половине XIX века образац заклетве био је исти за све припаднике војске. Војници су заклетву полагали на почетку служења војног рока, а официри су, поред усмене, полагали и писану заклетву. У првој половини XIX века заклетва је полагана у цркви, а од друге половине века у гарнизонима. Најважнију улогу у чину заклињања имали су свештеници. Од 1900. уређено је полагање заклетве за војнике муслиманске и јудејске вероисповести.

Кључне речи: *војничка заклетва, Србија, XIX век, законски прописи.*

Заклетва српске војске до ратова 1912–1918. године није била предмет посебног истраживања у српској историографији.[1] У војној

* Рад је настао у оквиру пројекта *Европа и Срби (1804–1918): Подстицаји и искушења европске модерне*. Евиденциони број пројекта 17.7031.

[1] Р. Марковић пише о војничкој заклетви из 1836. године (*Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд, 1957, стр. 41); Л. Ђаповић у својој студији

литератури до 1914. године о војничкој заклетви расправљано је у две брошуре. Пуковник Петар Бојовић превео је и коментарисао књигу бугарског пуковника Ст. Тошева *За Књаза и отаџбину. Војничка заклетва*, која је штампана у Софији 1901. године. Обраћајући се српским официрима, којима је књига превасходно била намењена, Бојовић је желео да покаже „каквим се начином и средствима бугарски официри служе за васпитавање својих војника за рат и борбу (...), да видимо како бугарски официри буде код својих војника мржњу према Србима (....), и како и ми треба да васпитавамо наше војнике у погледу Бугара".[2] Другу брошуру написао је пензионисани пуковник Светозар Магдаленић.[3] У уводу Магдаленић је заклетву дефинисао као „тврду и поштену реч, коју војник свечано залаже призивајући Бога за сведока, да ће дату реч верно одражати и да ће му вера бити тврђа од камена". Онај који не би поштовао заклетву одговараће „прво пред војним судом (...), а затим би одговарао пред судом Божијим, горе на небу".[4] Према Магдаленићу, заклетва садржи четири основне вредности у које се војник заклиње: верност и оданост краљу Петру, врховном војном заповеднику, извр-

о заклетви на територији Југославије приказала је историјат војничке заклетве од средњег века до друге половине XX века. О војничкој заклетви у Србији у XIX веку наведена је форма заклетве из Војног закона из 1864. године (*Заклетва на тлу СФР Југославије*, Етнографски институт, Посебна издања, књига 16, Београд, 1977, стр. 33–41); Ж. Ђорђевић, *Српска народна војска, студија о уређењу народне војске у Србији 1861–1864,* Београд, 1984; војничка заклетва из 1839. године налази се у књизи *Посведневне наредбе 1860 – дневне заповести Главне војне управе*, приредили Д. Стојановић, В. Вељашевић, Б. Поповић, Смедеревска Паланка, 1991, 150–151; Д. Самарџић дала је прегледан, али непотпун приказ војничке заклетве у Србији у XIX веку, без навођења извора и литературе („Војничка заклетва и војна застава у Србији и Црној Гори", *Даница*, 4, 1997, стр. 121–130); Д. Николић у чланку о верској служби и војничкој заклетви преписује законске одредбе из војних закона из 1839. и 1840. године, при чему не наводи извор, ни постојећу литературу о српској војсци до 1839. године („Увођење верске службе и војничке заклетве у српској војсци 1839. и 1840. године", *Ресавски анали*, 6 (2008), 273–277); Д. Бабац, Ч. Васић у својој књизи задржавају се на војничкој заклетви из 1864. године (*Гарда у Србији 1829–1945*, Београд, 2009, 96–98).

[2] Петар Бојовић, *За Књаза и отаџбину. Војничка заклетва.* Превео у изводу са бугарског Пет. Бојовић, Ниш, 1904.

[3] *Војничка заклетва.* Друго поправљено издање. Израдио Свет. Магдаленић, Београд, 1909, стр. 1–31. Прво издање Магдаленићеве књиге штампано је 1891. године. У *Ратнику* за 1891. оглашена је та књига „Војничка заклетва. Састав мајора Св. Магдаленића на малој 16-тини са 27 страна и 2 сличице којима је изражен символ заклетве. Ова књижица намењена је војницима да им објасни значај заклетве и да им да поуке, како треба да се владају у команди у миру и рату" (*Ратник,* књ. XXV, 1891, стр. 113). То издање је изгубљено и није забележено у савременим библиографијама, нити постоји у библиотечким фондовима у Србији.

[4] *Исто*, стр. 3–4.

шавање заповести претпостављених, храброст у одбрани отаџбине и пожртвованост у чувању војничке заставе.[5]

Циљ овог рада је да прикаже и објасни правни оквир војничке заклетве у српској војсци у XIX и почетком XX века. Да би се то разумело, на почетку рада неопходно је у најкраћим цртама осврнути се на историју српске војске у XIX веку. Наиме, организација, бројно стање и наоружање војске било је условљено државним статусом, унутрашњим уређењем и финансијским могућностима Србије. Међународно признање независности Србије на Берлинском конгресу 1878. године повољно је утицало на развој не само војске, већ и државних институција и привреде. Имајући то у виду, главне фазе у развоју српске војске у тзв. „дугом" XIX веку биле би: устанички период (1804–1813; 1815), период прве и друге владавине кнеза Милоша и уставобранитељски период (1829–1861), раздобље народне војске (1861–1883) и увођење активне војске од 1883. године.

***

У време Првог српског устанка заклетва је полагана према обичајном праву, односно настављена је хајдучка традиција заклињања. Буковички прота Атанасије Антонијевић два пута је на крсту заклео устанике – у Орашцу на Аранђеловдан 1803. године и на Сретење 1804. године.[6] Из времена Првог српског устанка позната су два покушаја устројства стајаће војске: из 1808. и 1811. године, али тим прописима није регулисано питање војничке заклетве.[7] Одредбе о заклетви налазимо тек у „Војеном уставу", који је 1813. године сачинио Јаков Јакшић, капетан устаничке војске, а према руском узору. Иако тај устав није ступио на снагу због слома Србије у јесен те године, у њему је у уводним одредбама уређена заклетва. Главна дужност војника је да штити „Вјеру и Отечество (...) и тако сваки брат и прави син и ревнитељ Сербије себе кроз заклетву (...) више подвезује".[8] Предвиђена заклетва устаничке војске из 1813. године

[5] *Исто,* стр. 5. О вредности и чину полагања заклетве писано је у црквеној периодици. Аноним, *Кажњено издајство и награђена верност војника,* Духовна зрнца, 1901, II, 6, стр. 24; Аноним, *Морал и војска*, Црквени гласник, 1889, III, 10/58, стр. 150–153.

[6] *Казивања о Српском устанку 1804,* приредила Драгана Самарџић, Београд, 1980, стр. 166–167; Р. Љушић, *Вожд Карађорђе 1*, Београд, 2000, стр. 48–49. Сви датуми у тексту дати су према грегоријанском календару.

[7] *Казивања о Српском устанку 1804,* приредила Драгана Самарџић, Београд, 1980; Иста, *Војничка* заклетва, стр. 122; М. Вукићевић, *Из војних установа Карађорђева времена*, Годишњица Николе Чупића 31 (1912), стр. 147–212.

[8] *Военный уставъ*, сочиньнъ Яковомъ Якшићем бывшимъ капетаномъ регуларне сербске войске у години 1813 у: *Из Карађорђева доба*: са седамдесет и шест слика и цртежа, Прилог *Ратнику* за јануар 1914, Београд, 1913, стр. 143.

гласила је: *Заклињемо се именем Бога оца и Сина и Свјатаго Духа пресвете Тројице јединога Бога и пречисте Богородице свим светим и великомучеником Георгијем и честним крестом, да ми нашему л[а]говерному Господару Георгију Петровићу, верховноме Вожду и повелитељу*[9] *Сербије и високој власти и управељенију, такођер, нашим бла[а]городним војводам и прочим господам капетанам и унтер-официром вјерни и покорни бити њиовом повељенију и запрешченију сљедовательно испољњавати, државу и отечество у сваком нападаном случају зашчишчавати и чувати наше барјаке и топове у сваком паденију не остављати. Друг другу вјерни бити и један другог бранити при таковом догађају. Службу у дну и ноћи вјерно и сагласно обдержавати и против тога ни у каково прјеније*[10] *и невјерност неступати. – Тако нам Бог помогао.*[11]

Стајаћа војска за време прве владавине кнеза Милоша почиње да се организује 1827. године, када је створена прва чета уписних пандура, а 1829. године кнежева гарда. Војничка заклетва постојала је од оснивања чете тзв. „уписних пандура“, али није позанато да ли је постојала писана форма заклетве или је заклетву импровизовао свештеник. Гардисти су 1830. године у крагујевачкој цркви положили заклетву да ће „добро учити и Господару верни бити“.[12] Тридесетих година кнежева гарда постала је оружана окосница трибутарне Кнежевине Србије, а њеном устројству, наоружању и обуци посвећивана је посебна пажња. Из тог времена сачуван је једини познати пропис војничке заклетве. Када је у пролеће 1836. године повећан бројни састав кнежеве гарде довођењем нових регрута, кнез Милош је наредио командантима средоточних војних команди да новопридошли војници „присјагу верности“ дају у црквама и да се, ради тога, ангажују свештеници. Поручнику Николи Поповићу у Пожаревцу кнез Милош је наредио 21. јуна 1836. године да регрутима, пре полагања заклетве, објасни њену важност.[13] Арсеније Андрејевић, командант Средоточне војне команде са седиштем у Крагујевцу, обавестио је кнеза Милоша да су новопридошли војници 17. јула 1836. године у крагујевачкој цркви, под барјаком „торжествену заклетву у присуствију свију војени и штатељни чиновника положили“.[14] Војничка заклетва из 1836. године гласила је: *Ми сви новоизабрани војници, који намеравамо у име Бога под барјак војнически у службу војену ступити, овде при свјатому храму овому,*

[9] Заповеднику – прим. Р. П.
[10] Препирање, свађа – прим. Р. П.
[11] *Военный уставъ*, стр. 144–145.
[12] Р. Марковић, *Војска и наоружање*, стр. 41; Д. Самарџић, *н. д.,* стр. 124.
[13] АС, КК, X, 283. Микрофилм, ролна 31.
[14] АС, КК, X, 296. Микрофилм, ролна 31.

пред светим Евангелијем и честним крестом положити заклетву желимо, не од какове силе и нагона, но само за чест нашега књаза и љубов премилог отечества нашег, какоти за време војничко, тако и по отпусту војеног дела до самог гроба, веран заостати. Показујемо ми три прста, деснице наше, у име пресвете и нераздељене Тројице Оца, Сина и Свјатаго Духа. Заклињемо се у име Господа Исуса Христа и веру нашу православну христјанску. Заклињемо се Евангелијем светим Господа Исуса и честним крестом његовим, који је на њему пречисту кров своју ради нас грешних пролио. Заклињемо се пречистом и пресветом Богородицом и свим божијим угодницима и светитељима, да ћемо свагда и у свако време, како на суву, тако и на води постојани, верни и мужевни војници нашему кнезу и государју Милошу Теодоровићу Обреновићу, потом наследником његовим и целој светлој фамилији његовој свако нижајше повиновање чиновником његовим одавати, сваку војничку дужност и послушаније извршавати. Заклињемо се. Амин.[15]

Уставом из 1838. године започет је дугорочни процес институционализације државе и озакоњења свих видова у власти у Србији. Одређивање делокруга власти војне силе наметнули су донекле и сами догађаји. Кнез Милош, не желећи да влада према том Уставу пошто му је ограничавао власт, потајно је уз помоћ присталица у војсци припремао буну против политичких противника. За време трајања побуне војника крагујевачког гарнизона, тзв. Јованова буна, 10. јуна 1839. године донет је први закон о организацији стајаће војске –„Устројеније гарнизоне војске“, али тим законом није прописана заклетва.[16] Међутим, „Закон војени“ од 12. новембра 1839. године обавезује војнике на заклетву, посебну за официре, а посебну за подофицире и војнике. Наиме, други члан тог закона предвиђао је да официри приликом заклињања ставе леву руку на евангелије, „а десну ће дигнути горе према десном оку, саставивши три крстна прста у висину, а два остала склопивши“. Међутим, подофицири и војници заклетву су полагали са подигнутом десном руком пред еванђељем и заставом. После изговорене заклетве прекрстили би се и целивали јеванђење.[17] Војничка заклетва из 1839. године гласила је: *Ја (име рекавши) заклињем се Богом Свемогућим, да ћу*

[15] АС, КК, X, 283, 296. Микрофилм, ролна 31; Р. Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд, 1957, стр. 41. Текст заклетве коју наводимо преузет је из наведеног архивског документа. Марковић је на неколико места начинио мање језичке и правописне измене, тако што је реч војнички заменио речју војнички, крест – крст, кров – крв и на крају је изоставио две речи *чиновником његовим одавати.*

[16] *Зборник закона и уредаба и уредбени прописа издани у Књажеству Србском* I, Београд, 1840, стр. 58–66.

[17] *Исто*, стр. 132.

служити Отечеству нашем Сербији честно и верно; да ћу њему и његовој ползи истинито душом и срдцем предан бити; да ћу га чувати и бранити од свакога непријатеља до последње капи крви; да ћу Устав земаљски у сваком случају бранити и Књазу Србском веран и послушан бити, и заповести претпостављени Началника и Старешина слушати и точно испуњавати, и да се њима никад противити нећу; да ћу и дању и ноћу, у бој, и на стражама као војник храбро се држати, и од срамоте војску нашу и барјак оставити никада нећу, и да ћу свагда законе војене точно набљудавати и добровољно њима покоравати се, и да се с непријатељем Отечества никада слагати нећу, и да ћу се свагда онако владати, како правом, верном и храбром Србском војнику пристоји, како да с честију и похвалом живим и славно умрем. – Тако ми Господ Бог помогао![18]

Наведена форма заклетве била је на снази нешто више од годину дана. Приметно је да се на почетку не наводи име владара, већ „Отечество наше Сербија“, затим „Устав земаљски“ и тек на крају „Књаз Србски“. То је разумљиво пошто је у време доношења закона, у јесен 1839. године, на власти било Намесништво, у којем су главну реч водили Аврам Петронијевић и Тома Вучић Перишић, тада већ отворени противници Обреновића. Војска је за време прве владавине кнеза Милоша била под непосредним кнежевим заповедништвом, а после кнежеве абдикације под управом Министарства унутрашњих дела. Када је кнез Михаило преузео власт у Србији 1840. године, на његову иницијативу, 31. децембра 1840. Године, установљена је засебна заклетва за начелника Главног војног штаба, официре и војнике. Сви они заклињали су се на верност, најпре „Његовој свјетлости господару књазу србском Михаилу Обреновићу“, а тек потом на савесно извршавање дужности, храброст, потчињеност претпостављеним старешинама и тако даље.[19]

---

[18] *Исто*, стр. 133.

[19] Заклетва начелника Главног војног штаба 1840. године гласила је: *Заклињем се живим Богом, светом и јединосушчном Троицом да ћу његовој светлости господару књазу српском Михаилу Обреновићу веран бити, возложене му дужности како внутрашње, тако и спољашне, у канцеларији и пред фронтом сирјеч* [то јест – прим. Р. П.] *као началник или заступајући место началника точно испуњавати, а пред непријатељем као војник за књаза и отечество у дну и у ноћи на води и на суву, не штедећи крви ни живота мога, верно, борити се; а исто тако и неограничено повиновеније према налозима претпостављеног ми Попечитељства внутрени дела не само сам точно и верно указивати, но и настојавати, да и сви мени потчињени официри и прости војници сходно заклетви њиној најсветију приврженост према Књазу и највећу послушност према својим предпостављенима набљудавају. Тако ми Бог помогао, и тако да могу отвјет дати на страшном суду; као што ову моју Заклетву држао будем, подвергавајући себе свакој казни, коју ми војени суд изрече, ако што против ове Заклетве предузмем или учиним.*

Доласком кнеза Александра Карађорђевића и уставобранитеља на власт, 1842. године, враћена је на снагу заклетва из Војног закона из 1839. године.[20]

Од повратака Обреновића на престо 1858. године, у првих неколико година донето је неколико важних закона којима је уређена организација војске, њено место и улога у држави. Тако је *Устројенијем војске* 5. јуна 1860. војска подељена на редовни састав и народну војску.[21] Према закону од 29. августа 1861. године народну војску су чинили војноспособни мушкарци од двадесете до педесете година живота. Чланом 49. тог Закона прописано је да је заклетва припадника народне војске била иста као и припадника стајаћег састава.[22] Од 17. маја 1862. године целокупна војна управа стављена је у надлежност

Официри су полагали следећу заклетву: *Заклињем се живим Богом, светом и јединосушчном Тројицом, да ћу његовој светлости господару књазу српском Михаилу Обреновићу веран, а претпостављеним ми властима безусловно послушан бити, и пред сваким непријатељем, на коме му месту драго, за књаза и отечество, у дну и у ноћи, подвједомственене* [поверене – прим. Р. П.] *ми војнике предводити, њи као своју децу пазити и чувати, и примером мојим како у благонаравију* [правичности, разборитости – прим. Р. П.] *тако и у храбрости према непријатељу презренијем сваке опасности и најгорзније смрти, пооштравати. Тако ми Бог помогао и тако да могу одговор дати на страшноме суду, као што ову заклетву испуњавао будем, подвергавајући себе свакој казни, коју ми војени суд изрече, ако против ове заклетве што предузмем или учиним Амин.*

Војници су полагали следећу заклетву: *Заклињемо се живим Богом, светом и јединосушчном Тројицом да ћемо његовој светлости господару књазу српском Михаилу М. Обреновићу верни, и нашима претпостављенима безусловно послушни бити у дужности фронотовој и пред непријатељем, гди му драго он био, у дну и у ноћи, на води на суву, храбро и мужествено борити се и наш барјак, докле нам год одређени правитељством* [владом – прим. Р. П.] *рок службе не изиђе, било у миру било у ратно доба не оставити. Тако нам Бог помогао, као што ми ову заклетву држали будемо, и тако нас праведна казн и овог и оног света постигла, ако ову заклетву најмање нарушимо.* (*Зборник закона и уредаба и уредбени указа издани у Књажеству србском*, III, Београд, 1847, стр. 163–164)

[20] Указом кнеза Александра од 8. новембра 1842. године враћена је на снагу заклетва за „гарнизоно војинство" из 1839. године (*Српске новине,* бр. 45, 7. новембар 1842); Д. Самарџић, *Војничка заклетва*, 125. Закон о Гарнизоном војинству од 22. јануара 1845. не бави се питањем заклетве (*Зборник закона и уредаба и уредбени указа издани у Књажеству србском III*, Београд, 1847, стр. 1–25).

[21] Први члан гласи: *За сигурност земље, устројава се војска. Ова ће се састојати из стојећег и народњег војинства. За прво организација ниже сљедује, друго ће се особеним законом устројити и нарочитим правилима уредити.* У параграфу другом стоји: *Војска је одбрана отечества и потпора законитости па зато сваки грађанин не само да је дужан, но и право има војски, као одбрани отечества, принадлежити* (*Зборник закона и уредаба и уредбени указа издани у Књажеству Србији XIII*, Београд, 1861, стр. 77–78).

[22] „Чим се устроје роте, официри, подофицири и прости војници положиће заклетву верности Књазу и на установе земаљске по пропису постојећем код активне војске, у присуству местни грђански власти (З*борник закона и уредаба у Књажеству Србији у досадањим зборницима нештампаних а изданих од 2. фебруара 1835. до 23. октобра 1875 год,* 30, Београд, 1877, стр. 439–450).

Министарства војног, које је основано на основу закона о устројењу Централне државне управе из марта те године.[23]

На предлог министра војног Иполита Мондена, 22. септембра 1862. године установљена је нова форме војничке заклетве: Заклињем се свемогућим Богом, да ћу Књазу Михаилу Обреновићу III бити свагда и потпуно веран и војеним законима и наредбама безусловно послушан.[24]

Међутим, новим Законом о устројству народне војске, од 1. априла 1864. године, чланом 104. одређена је следећа заклетва: *Ја (име и презиме) заклињем се Богом свемогућим да ћу Књазу Србском Михаилу М. Обреновићу III свагда и у сваком случају бити веран и послушан, да ћу заповести свију претпостављени ми старешина слушати и верно испуњавати, да ћу законе војене точно извршавати, да ћу отечество јуначки бранити, и да наш барјак никада нећу оставити; – Тако ми Бог помогао.*[25]

Та заклетва остала је на снази до Закона о устројству војске од 15. јануара 1883. године, којим је уведена активна војска, подељена на три позива.[26] У шестом одељку тог закона, насловљеном *Општа расположења* (чл. 80, 81, 82), установљена је обавеза полагања и форма војничке заклетве „на верност Краљу и отаџбини". Заклетва коју су војници изговарали гласила је: *Ја (име и презиме) заклињем се Богом свемогућим, да ћу Краљу Србије Милану Првом свагда и у сваком случају бити веран и послушан; да ћу заповести свију претпостављених ми старешина слушати и верно испуњавати; да ћу отаџбину јуначки бранити и да наш барјак нигда нећу оставити. – Тако ми бог помогао.* Предвиђено је, такође, да „једном положена заклетва истом владаоцу важи кроза све позиве".[27]

---

[23] *Зборник закона и уредаба издани у Књажеству Србији,* XV, Београд, 1863, стр. 75–80.

[24] *Исто*, стр. 102.

[25] *Зборник закона и уредаба и уредбени указа издани у Књажеству србском, 17*, Београд, 1864, стр. 44.

[26] Уочи и у време српско-турских ратова 1876/7. и 1877/8. године донето је неколико наређења која су се тицала заклетве. Наређењем министра Тихомиља Николића од 3. јуна 1876. сви новопроизведени официри и подофицири били су дужни да положе заклетву, а два дана касније наређено је да заклетву положе сви незаклети војници (*Зборник закона, уредаба, наређења и објашњења војних изданих у 1876, Београд 1881*, стр. 434–435) и 9/21. јуна 1876. наређено је да се заклетва полаже „при пријему кога у војску и производству у чин официрски" (*Регистар свију закона, указа, расписа, решења, објашњења итд. која су штампана у војним зборницима и службеним војним листовима од 1858. па до 1882. закључно, а имају трајне или историјске важности за војску,* израдио Милутин Степановић, Београд, 1883, стр. 34).

[27] *Зборник Закона и уредаба у Краљевини Србији изданих од 20. јула 1882. до 19. фебруара 1883*, 38, Београд, 1883, стр. 280, 314. Овим законом укинут је Закон о Устројству војске од 20. марта 1864, додатак томе закону од 20. фебруара 1865; закон о регрутовању од 23. октобра 1872, као и све касније измене и допуне.

Полагање и форму заклетве прописивао је Закон о Устројству војске од 13. новембра 1886. године (чл. 98, 99, 100). У односу на претходни закон новина је да „новопроизведени официри подносе још и писмену заклетву“.[28] Закон о изменама и допунама Закона о устројству војске од 20. децембра 1895 / 1. јануара 1896. оставио је на снази одредбе о заклетви.[29]

До Закона о устројству војске од 8. фебруара 1901. прописи о заклетви обично су били на крају. Међутим, у Закону из 1901. године већ у првом члану одређено је да војници приликом ступања у војничку службу полажу заклетву на верност краљу, врховном заповеднику и представнику државе, и отаџбини. Утврђено је, такође, да се заклетва полаже само једном и да новопроизведени официри подносе писмену заклетву.

Текст ове заклетве, према закону из 1901. Године, гласио је: *Ја (име и презиме) заклињем се Богом свемогућим, да ћу Врховном заповеднику све земаљске оружане силе Краљу Србије Александру I-ом свагда и у свима приликама бити веран, свом душом одан и послушан; да ћу заповести свију претпостављених ми старешина слушати и верно извршавати; да ћу Краља и Отаџбину јуначки бранити и да војничку заставу нигда нећу изневерити. Тако ми Бог помогао.*[30]

После Мајског преврата 1903. године војни закони донети за време владавине краља Александра Обреновића нису радикално мењани. *Закон о изменама и допунама у закону о устројству војске од 1901. године са изменама и допунама од 15. априла 1902* проглашен је 31. марта 1904. године. Тим законом измењен је, између осталих, пети и шести став првог члана, који се односи на заклетву и којим је у тексту заклетве промењено само име владара. Форма те војничке заклетве, у чијем садржају су, разуме се, мењани називи државе (Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца; Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца; Краљевина Југославија) и име актуелног владара (краљ Петар I, краљ Александар I, краљ Петар II) задржала се до 1941. године.[31]

---

[28] *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 25. новембра 1885 до краја 1886 године*, 42, Београд, 1887, стр. 288–289.

[29] *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1894. до краја 1895,* 50, Београд, 1899, стр. 553. У закону из 1895. заклетва је регулисана члановима 106, 107 и 108 (*Зборник закона и уредаба издани у Краљевини Србији од 1. јануара 1900. до краја исте године* , Београд, 1903, стр. 13).

[30] *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1901. до краја исте године*, Београд, 1903, стр. 91–92. М. Милићевић, *Реформа војске Србије 1897–1900,* Београд, 2002.

[31] „У члану 1 Став пети и шести заменити овим: Ја (име и презиме) заклињем се Богом свемогућим, да ћу Врховном заповеднику све земаљске оружане силе

***

Чиновници грађанског реда који су служили у војсци полагали су заклетву приликом ступања у службу, али према Закону о чиновницима из 1864. године. Међутим, одредбама Намесничког устава из 1869. године чиновници су морали да се заклињу на поштовање Устава, док је војска била изузета из те обавезе.[32] Заклетва чиновника грађанског реда који служе при војсци, према Пропису од 24. септембра 1869. Године, гласила је: *Пошто сам се ја НН заклео да ћу владајућем Књазу Милану М. Обреновићу IV веран бити, да ћу дужност моју по законим наредбама претпостављени ми власти точно и савесно отправљати, сад се заклињем свемогућим Богом јошт и да ћу се Устава земаљског савесно придржавати.*[33]

Заклетву су према Закону о набавкама војних потреба од 18. октобра 1899. полагали чланови комисија за процену вредности војних набавки. Како у Закону, сем начелног става о обавези заклињања чланова комисије, нема других објашњења, то је министар војни Милош Васић 23. августа 1900. наредио да чланови комисије заклетву полажу непосредно пред вештачење. Заклетва је гласила*: Заклињем се да ћу у вештачењу између државе и НН (име набављача) моје мњење дати по мом најбољем знању и савести. Тако ми Бог помогао.*[34] Назначен је, такође, ритуал заклињања. Хришћани су прилазили столу на којем су се налазили положени јеванђеље и крст. Ритуал је почињао целивањем крста и јеванђеља, после чега би заклетник са три састављена прста на крсту и јеванђељу понављао заклетву. Ако је проценитељ био друге вероисповести, подигао би само десну руку. О тако положеним заклетвама вођен је записник,

---

Краљу Србије Петру I свагда и у свима приликама бити веран, свом душом одан и послушан; да ћу заповести свију претпостављених старешина слушати и верно извршавати; да ћу Краља и Отаџбину јуначки бранити и да војничку застава нигда нећу изневерити. Таком ми Бог помогао" (*Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1904. до краја исте године*, 59, Београд, 1906, стр. 333); М. Бабац, Ч. Васић, *н. д.,* стр. 98.

[32] *Зборник закона и уредба издани у Књажеству Србији од почетка до краја 1869*, Београд, 1869, стр. 76.

[33] *Зборник закона, уредаба, наређења и објашњења војних изданих од 1858 до 1882. године,* сабрао податке и приредио за штампу Милутин Степановић, Београд, 1883, стр. 430. Питање полагања заклетве верности краљу и отаџбини војно-административних чиновника постављено је 1899. године. Министар војни Д. Вучковић издао је, 6. фебруара 1899. Године, званично објашњење по којем сви новопостављени и „они административни чиновници који државну службу нису нимало прекидали, али су као дејствителни чиновници грађанског реда у војно-административну струку примљени", треба да положе заклетву какву су полагали активни официри (*Службени војни лист,* бр. 6, 6. фебруар 1899).

[34] *Службени војни лист*, бр. 33, 19. август 1900 (XX), стр. 745–746.

а заклетва се посебно полагала за сваку набавку, што је практично значило да је једно лице у току дана могло више пута да се заклиње.[35]

За време прве владе кнеза Милоша заклетва је, као што смо видели, полагана у цркви. У другој половини века церемонијал заклетве уређен је *Правилима службе*.[36] Војници су најдаље петнаест дана од ступања у војну јединицу били обавезни да положе заклетву. Заклињало се на заставу или јеванђеље. Дан полагања заклетве одређивао је командант гарнизона. Том свечаном чину обавезно су присуствовали сви официри гарнизона.

На место церемоније војници су долазили у свечаним униформама, са ножевима и сабљама. Постројили би се у кару или другу стројеву формацију, с тим што би се на западној страни те формације налазило спроводно одељење задужено за доношење и, потом, одношење заставе. Официри су стајали насупрот спроводног одељења. На средини између постројених официра и заставе налазио се сто на којем је свештеник чинодејствовао и на којем су били крст и јеванђеље. Током обреда свештеник је био окренут према истоку. Непосредно пред почетак верског обреда, командир спроводног одељења наређивао је да се застава донесе до стола насупрот свештеника, а потом би командовао: „На молитву“ – „Капе скини“. Свештеник је потом преузимао руковођење церемонијом. Он је позивао регруте да десну руку са састављена три прста, као за молитву, подигну „увис десног ока“, а затим су војници, реч по реч гласно изговарали заклетву. После тога свештеник је кратко беседио о значају заклетве, а застава се враћала у спроводно одељење. Свечаност се завршавала химном, уколико је у гарнизону постојао оркестар. Свештеник који је заклињао регруте потписом и печатом оверавао је спискове заклетих војника и предавао их је у команду.

Активни и резервни официри, поред усмене, „давали“ су и писану заклетву, коју су својеручно писали и потписивали.[37]

У Правилима службе од 26. јула 1900. и 13. априла 1913. године посебно су назначене радње приликом заклињања војника исламске и јудејске вероисповести. Војнике муслимане заклињао је хоџа на Курану. Дан уочи полагања заклетве војници су ишли на ритуално купање. На дан полагања заклетве упражњавали би абдест (умивање), а приликом церемоније они би се окупили око хоџе и заједно са њим, с положеном десном руком на Курану, изговарали заклетву

[35] *Исто.*
[36] *Правила службе I део, општи прописи*, Београд, 1888, стр. 4–9.
[37] *Исто.*

на српском. Потом су целивали Куран, а хоџа би, на крају, одржао беседу о значају заклетве. Војнике јудејске вероисповести заклињао је рабин на Талмуду. Он би им, најпре, читао молитву, а затим би позвао регруте да подигну десну руку. Затим је он сам десну руку стављао на Библију и после тога би изговарао заклетву, на српском. Церемонијал би се завршавао рабиновом беседом.[38]

У већини наведених закона о војсци, нарочито у другој половини 19. века, у првом члану је синтагма: „Војска је одбрана отаџбине и потпора законитости". Владари Србије, ако се донекле изузме кнез Александар Карађорђевић, свој владарски ауторитет градили су ослањајући се на војску. Стога је свака промена власти, или државног уређења, свој први тест имала пред војском, која је већ првог дана после објављених промена полагала заклетву. На дан смрти кнеза Милоша, 26. септембра 1860, кнез Михаило је упутио проглас војсци, захтевајући да остану „представници потпоре, реда и законитости". Наредног дана издато је наређење „свим командама и војним надлажателствима ... да војници и официри ... потпуну заклетву верности Господару и Књазу Михајилу Обреновићу III положе, а од официра нека се она и писмена, именом и печатом снабдевена узме и Главној управи спроведе".[39] Краљ Милан је на дан проглашења Краљевине, 6. марта 1882. године, позвао војнике у Београду да положе заклетву верности „мени, као Краљу Милану Првом, а ја Вам се заклињем да ћу краљевску своју војску љубити оном љубављу којом сам вазда био задахнут према њој (...)".[40] Министар војни Јован Атанцковић наредио је, августа 1903, да официри резервног састава у командама пукова положе заклетву верности новом владару – краљу Петру.[41]

---

[38] *Правила службе I део,* 1901, стр. 9–10; *Правила службе I део,* Београд, 1913, стр. 9–10.

[39] *Зборник закона, уредаба, наређења и објашњења војних изданих од 1858 до 1882. године,* стр. 59–60.

[40] *Српске новине*, бр. 42, 23. фебруар 1882.

[41] *Службени војни лист*, бр. 30, 27. јул 1903 (XXIII), стр. 593. Посебан однос поверења између владара и војске, који је имао снагу заклетве, уочава се у јавно публикованим владарским наредбама и прокламацијама војсци поводом важних догађаја за династију или државу. Краљ Александар, поводом смрти краља Милана, упутио је проглас *Мојој јуначкој војсци* 30. јануара 1901: „Храбри моји војници, позивам вас, да у овој мојој и вашој неизмерној тузи самном заједно узвикнете: – Слава Краљу Милану! Нека му је вечни и светао спомен међу српским војницима а милостиви и свемогући Бог нека би му дао у рају насеље и душу му опрости!" (*Ратник, лист за војне науке, новости и књижевности*, књига XLVII, св. 1, стр. 1). Краљ Петар је престолонаследника Ђорђа, када је овај напунио 16. Година, послао на школовање у војску. У наредби од 27. августа 1903. године пише: „Војници, ово решење да сина мога уведем у ваше редове, треба да вам послужи, као доказ колико Ја као владар ценим вас, војнике, узданицу српску. Дајући вам Га за друга, Ја сам хтео и на тај начин да истакнем Моју непоко-

У војном законодавству, изузев поменутог *Војног закона* из 1839. године, нису предвиђене казне за непоштовање заклетве. У седмом члану тог закона одређена је казна за клетвопреступнике („... онај ће строго, и по мери зли сљедстава проузроковани и најстрожије кажњен бити“).[42] Међутим, у каснијим војноказненим законима, као што су *Војено судски закон* од 28. априла 1864. и *Војно казнени законик* од 31. јануара 1901. Године, нигде се изричито не помиње кажњавање за непоштовање заклетве, али су у одредбама о војничкој дисциплини и правилима службе нормиране казне за све случајеве начелно назначене у заклетви.[43]

***

Полагање заклетве у српској војсци у 19. и почетком 20. века брижљиво је уређивано законима, правилима службе, решењима и објашњењима. Први пропис о војничкој заклетви налази се у *Војеном уставу* из 1813, који није ступио на снагу, али и уредбама и законима из 1836, 1839, 1840, 1861, 1862, 1883, 1901. и 1904. године. Војничком заклетвом јачала је спрега између монарха и војске, учешћем свештеника развијала су се религијска и снажила монархистичка осећања војника. Заклетва, као чин иницијације и посвећења, у практичном погледу требало је да утиче на формирање храбрих и самосвесних војника. То су разлози што се војничкој заклетви посвећује изузетна пажња и строго прописује место сваког учесника у том догађају. Стога, када говоримо о заклетви српске војске у XIX и почетком XX века ми, заправо, презентујемо историју саме те војске.

лебљиву веру и вашу оданост Моме Дому. То је решење у исто време израз Моје захвалности и на вашем досадашњем држању и раду на добру отаџбине” (*Ратник, лист за војне науке, новости и књижевности*, књига LIV, св. 4, стр. 1).

[42] *Зборник закона и уредаба и уредбени прописа издани у Књажеству Србском I*, Београд, 1840, стр. 58–66.

[43] *Зборник закона и уредаба издани у Књажеству Србији 17*, Београд, 1865, стр. 101–162; *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издани од 1. јануара 1901. до краја исте године 56*, Београд, 1903, стр. 208–243. После Мајског преврата 1903. године у земљи, а нарочито у иностранству, расправљало се о учешћу официра у том догађају. Критичари су оптуживали официре да су „укаљали мундир” и „погазили заклетву”. Писац са иницијалима А. К. у брошури штампаној у Београду 1904. године филозофским аргументима бранио је учеснике Мајског преврата. „Заклетва још зависи и од свог Господара, а Господар заклетве, то је правда! Бог је правда, а правда је Бог. (...) На правду се ослањају и тамо где се не тражи и не полаже заклетва. Гди је верност ту је и правда, а гди је правда ту је у исти мах и верност. Ако се правда не поштује, онда ту нема ни верности. Ту се заклетва, сама по себи губи и нестаје је, а уништио ју је онај, који је први правду погазио и неправду учинио” (*С. Н. О. С. Д. Двадестдевети мај 1903. г. у Београду, укаљани мундир, две завере, дипломатски штрајк и погажена заклетва са једним важним питањем, написао А. К.*, Београд, 1904, стр. 20–21).

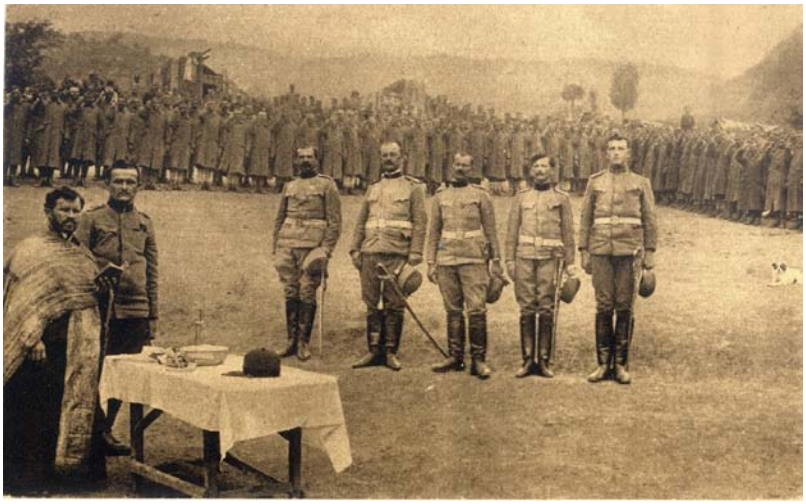

Заклетва српске војске (Народна библиотека Србије, Рг 1159–122)

Dr. Radomir Popović
Research Fellow
HISTORY INSTITUTE, BELGRADE

SOLDIER'S OATH IN SERBIA IN 19TH CENTURY AND THE BEGINNING OF 20TH CENTURY
– Legal Framework –

(Summary)

Swearing an oath is legally regulated by laws, rule books, decisions and clarifications. The first regulation on soldier's oath can be found in Vojeni Ustav (Military Constitution) from 1813, which never came in force. The decrees on soldier's oath were passed in 1836, 1839, 1840, 1861, 1883, 1901 and 1904. In the first half of 19th century, there was a hierarchy of oaths, in accordance with the ranks. From the second half of 19th century, the pattern of oath was same for all the members of the army. Soldiers swore the oath at the beginning of their military service, while officers had to take an oath in writing in addition to swearing it orally. In the first half of 19th century, the oath was taken in the church, but from the second half of the century swearing the oath was performed in garrisons. Civilians serving in the army took an oath in compliance with the provisions of the Law on civil servants from 1864. Members of the committees for military procurement value assessment swore the oath in accordance with the Law on military procurement from 1899. Priests played the most prominent role at oath taking ceremonies. Soldiers swore the oath with their three fingertips of the right hand joined and raised to the height of the head. In 1900, a form of the oath for Muslim and Jewish soldiers was enacted into law.

УДК 327(497.1:410)"1941/1945"(093.2) ; 94(497.1)"1941/1945"

Др Милан Терзић, виши научни сарадник
Институт за стратегијска истраживања, Београд,
E-mail: mvterzic@yahoo.com

ПРЕВАГА ПРАГМАТИЗМА

(Прилог разумевању британско-југословенских односа у Другом светском рату)

АПСТРАКТ: У раду се указује на југословенско-британске односе у Другом светском рату паралелним приказивањем положаја Југословенске краљевске владе и њеног министра генерала Драже Михаиловића, као и другог експонента који је временом истакао представничку улогу у име југословенске државе, Народноослободилачког покрета. Писан је на основу грађе Архива Југославије, Војног архива и литературе.

Кључне речи: *рат, окупација, отпор, међународно признање, војне мисије, политички интереси.*

Након пораза југословенске војске у Априлском рату 1941, краљевска влада се у журби повлачила са никшићког аеродрома Капино поље. Са собом је носила страх од свог, а нарочито француског изненадно брзог пораза, који је у психолошком смислу деловао снагом шока, будући да се радило о победнику у Првом светском рату, синониму непробојног Вердена, гаранту Версајског мировног система и земљи на којој је Југославија у међуратном периоду заснивала своју политичку, војну, економску и културну основу и доктрину. Утеху је пружала паралела са повлачењем српске владе и војске у Првом светском рату и избор савезника (*Британија може изгубити битке, али не и ратове*). Немачким нападом на СССР и уласком САД у рат након јапанског напада на Перл

Харбур, избор савезника потврдио је и осигурао привремени заклон и, чинило се, сигурну заветрину.

Након Априлског рата југословенска краљевска влада била је носилац идеје отпора и антифашизма, као таква добила је савезничко уточиште и од савезника јој је призната легитимност представљања војно поражене државе. Југословенска краљевска влада прво је боравила у Египту и на Блиском истоку (манастир Тантура код Јерусалима), потом се преселила у Лондон, део министара отишао у САД, док је војни министар остао у Каиру.[1] Мањи део војног контингента избегао је из земље

[1] О делатности Југословенске краљевска владе и њеног министра генерала Драже Михаиловића опширније видети: Vinston Čerčil, *Drugi svetski rat, Velika Alijansa*, tom III, *Prekretnica sudbine*, tom IV, *Obruč se steže*, tom V, Beograd, 1953 (у даљем тексту: V. Čerčil, *Drugo svetski rat*, n. d.); Станислав Краков, *Генерал Милан Недић, На оштрици ножа*, књига прва и *Препуна чаша чемера*, књига друга, Минхен, 1968; Roberts Walter, *Tito, Mihailović and the Allies 1943–1945*, New Brunswick, 1973; Elizabeth Barker, *Britanska politika prema Jugoistočnoj Evropi u Drugom svetskom ratu*, Zagreb, 1978 (у даљем тексту: E. Barker, *Britanska politika,* n. d.); Ђоко Слијепчевић, *Југославија уочи и за време Другог светског рата,* Минхен, 1978; Jozo Tomašević, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb, 1979; Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Zagreb–Beograd, 1979; *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943*; *Dokumenti*, priredio Bogdan Krizman, Zagreb–Beograd, 1981 (у даљем тексту: B. Krizman, *Jugoslovenske vlade,* n. d.; *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945*, Dokumenti, priredio Branko Petranović, Zagreb–Beograd, 1981 (у даљем тексту: B. Petranović, *Jugoslovenske vlade,* n. d.); *Tito Churchill strogo-tajno*, priredio Dušan Biber, Zagreb, 1981 (у даљем тексту: *Tito Churchill strogo-tajno*, n. d.); Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, knj. I–II, Beograd–Ljubljana–Titograd, 1983; Veselin Đuretić, *Vlada na bespuću*, Beograd, 1983 (у даљем тексту: V. Đuretić, *Vlada na bespuću*, n. d.); Veselin Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama – između nacionalnih i ideoloških izazova*, knj. 1–2, Beograd, 1985 (у даљем тексту: V. Đuretić, *Savezinici.,* n. d.); *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941–1943*, priredio Ljubo Boban, Zagreb, 1985; *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u*, tom XIV, knj. 1–4, Beograd, 1981–1985 (у даљем тексту: *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u*, tom XIV, n. d.); Mark C. Weeler, *Britain and The War of Yugoslavija 1940–1943*, New York, 1985); *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941–1945*, knj. 1 i 2, Beograd, 1988 (у даљем тексту: *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941–1945,* n. d.); *Hrvatska u diplomatskim izveštajima izbjegličke vlade 1941–1943*, priredio Ljubo Boban, knj. I–II, Zagreb, 1988); Mirjana Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941–1943*, Beograd, 1988; Милан Грол, *Лондонски дневник,* Београд, 1990; *Карађорђевић Петар II, Живот једног краљ: мемоари Петра II Карађорђевића*, Београд, 1990 (у даљем тексту: П. Карађорђевић, *Живот једног краља*, н. д.); *Zapisnici NKOJ-a i Privremene vlade DFJ: 1943–1945*, priredili Branko Petranović, Ljiljana Marković, Beograd, 1991 (у даљем тексту: *Zapisnici NKOJ-a i Privremene vlade DFJ*, н. д.); Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992 (у даљем тексту: B. Petranović, *Srbija...*, n. d.); *Односи Југославије и Русије (СССР): 1941–1945: документи и материјали* (приређивачи Бранко Петрановић ... ет ал.), Београд, 1996 (у даљем тексту: *Односи Југославије и Русије (СССР): 1941–1945,* н. д.); *Слободан Јовановић у емиграцији: разговори и записи*, Београд, 1993 (у даљем тексту: *С. Јовановић у емиграцији*, н. д.); Бранко Петрановић, *Стратегија Драже Михаиловића 1941–1945*, Београд, 2000; Коста Николић, *Историја равногорског покрета 1941–1945,* књ. I–III, Београд, 2000.

(нешто преко 1.000 лица, највећим делом авијатичари и нешто морнара), због чега је, временом, југословенска краљевска влада упориште у Југославији градила на вођи покрета, Дражи Михаиловићу. У влади Душана Симовића генерал Михаиловић је унапређен у генерала (бригадни), а у влади Слободана Јовановића постао је војни министар и начелник Штаба Врховне команде која је пресељена у земљу и добио два генералска унапређења: дивизијски и армијски генерал.

Иако је окупатор избрисао постојање државе Југославије, део официра који је избегао заробљавање и одвођење у логоре повукао се и у окупаторском вакууму стварао план организације отпора. Међу њима је била и група тада пуковника Драже Михаиловића, која се маја 1941. почела организовати на Равној гори. Међутим, јавио се и други покрет отпора, предвођен Комунистичком партијом Југославије, који је са собом носио социјалну компоненту промене власти. Четнички покрет изашао је на сцену као војно-политичка реакција на окупацију земље, своју идеологију након страдања српског становништва доживљавао као потребу заштите националних интереса и тек током рата изграђивао је политичку платформу.

Велика Британија се, са СССР-ом и Сједињеним Америчким Државама, налазила на челу велике антихитлеровске коалиције. Као колонијална сила, пружајући отпор Хитлеру, била је расплинута на ратиштима широм земљине кугле. Нападима немачких бомбардера било је изложено и британско острво, због чега је за Британце сваки отпор – тиме и југословенски – имао подршку. Треба указати и на то да је Велика Британија током Другог светског рата била мандатна сила на простору Медитерана и Балкана.

I

Боравак југословенске владе у Лондону изискивао је разне послове и путовања. Ратни услови били су разлог британске контроле и појачане предострожности уласка и изласка путника у Велику Британију. Због тога се југословенска влада (Министарство унутрашњих послова – МУП) морала обраћати британским властима по питањима виза за своје грађане. У деловодном протоколу МУП-а евидентирани су, септембра 1941. године, захтеви овог министарства упућени југословенском МИП-у, да доставе саслушања Југословена избеглих из земље и спискове свих југословенских држављана који су се затекли у Великој Британији.[2]

[2] Војни архив (ВА), Емигрантска влада (у даљем тексту: ЕВ), Деловодни протокол Министарства унутрашњих послова (МУП) Краљевине Југославије, Пов. Бр. 3, 4. и 7.

На потребу појачане контроле уласка у Велику Британију указује обраћање британског Форин Офиса (*Foreign Office*) југословенском МИП-у, марта 1942. године, о потреби прегледа свих путника који авионима стижу у Велику Британију.[3] Ради контроле, Британци (министарство рата) су априла 1942. тражили од југословенског МИП-а допуну спискова југословенских држављана у Лондону.[4] Са Британцима су размењиване различите информације о појединцима, као и раду југословенских представништава у циљу заштите од непријатељске делатности.[5]

Послови су координирани и са другим британским, за то надлежним службама.[6] Ратни услови налагали су опрезност и британска пасошка контрола је на састанку са југословенским представницима, октобра 1942, на томе инсистирала.[7] На сву озбиљност указује допис од 26. фебруара 1943, који је југословенски МУП доставио МИП-у, да су ступили „нови принципи за тражење улазних виза од којих пасошка контрола неће да одступи“ и да лица која су на непријатељској територији не могу добити визу док не изађу са тог простора.[8]

---

[3] ВА, ЕВ, Деловодни протокол МУП-а Краљевине Југославије, Пов. Бр. 118 од 17. марта 1942.

[4] ВА, ЕВ, Деловодни протокол МУП-а Краљевине Југославије, Стр. Пов. Бр. 240 од априла 1942.

[5] ВА, ЕВ, Деловодни протокол МУП-а Краљевине Југославије; ВА, ЕВ, к. 157, рег. бр. 10/4. Архив Југославије (АЈ), 103-42-213, 103-77-306, 103-17-126; ВА, ЕВ, к. 157, рег. бр. 10/4.

[6] Обраћању британског Министарства ратне економије (јун 1942) с молбом да сакупљају обавештења о стању које влада у земљама под окупацијом у погледу на расположивост и потрошњу бензина и нафте, односно целог погонског материјала, да се ти подаци брижљиво прикупљају у циљу општег интереса и да са достављају британском Министарству ратне економије; АЈ, 103-186-649, Бр. 466. Саставни део тога је одговор на упитник са питањима од 11. јуна 1942: да Немци све држе под контролом, да су одузели превозна средства, да је ради уштеде погонског горива забрањена употреба бензина у фабрикама и да се гориво превози „шлеповима на Дунаву, железничким цистернама и камионима цистернама“; АЈ, 103-187-658.

[7] Југословенски МУП МИП-у (12. октобра 1942) о питању британских улазних виза за југословенске држављане у окупираним земљама: да је о томе одржан састанак са британском пасошком контролом, да је ради спречавања уласка разних агената појачана контрола, да апелују да се сарађује са њима, да се „отворе очи“ за лица која долазе из земље, да довођење лица у Лондон тражи образложење Краљевске владе за потребу доласка, те да се из МИП-а тражи да се о овом известе представништва у Лисабону, Мадриду, Марсељу и Берну, док Делегат МУП-а у Лисабону Спасоје Стерђевић у вези са одговарајућим британским властима у Лисабону по питању виза; АЈ, 103-42-213, Пов. Бр. 894. У МИП-у ПОВ. Бр. 5686, са белешком да се известе дипломатска представништва.

[8] АЈ, ЕВ, грађа преузета из архива СМИП-а, Пов. бр. 170. У МИП-у ПОВ. Бр. 1273. од 1. марта 1943.

Смутно ратно време налагало је опрезност. Отуда координација рада на различитим пословима, било да је реч о институцијама југословенске владе или о сарадњи са британским надлежним службама. Међутим, и у таквим условима се путовало преко земаља које су су биле неутралне, или биле учеснице у рату.

II

Дужности југословенских дипломатских представника у Лондону обављали су посланик Иван Суботић и војни изасланик генерал Радовић. Делатност посланика Суботића током Априлског рата 1941. односила се на сакупљање вести о југословенском отпору.[9] Из овог периода је Суботићев телеграм упућен из Лондона у Каиро, где је енергично тражио да енглеска влада обезбеди евакуацију „бар дела“ југословенске војске.[10]

Министар Нинчић је 20. априла 1941. од посланства у Лондону тражио гаранције интегритета и независности Југославије од влада Велике Британије и САД,[11] након чега је Суботић, 23. априла 1941, телеграфисао Нинчићу и Симовићу о Идновој (*Anthony Eden*) изјави да југословенска влада представља целу Југославију.[12] У наредном периоду Суботићева делатност је највећим делом концентрисана на послове контаката са британским надлежним институцијама око пресељавања и будућег смештаја југословенске владе и војних снага избеглих на Блиски и Средњи исток. На то упућују његови телеграми из Лондона априла–јуна 1941. године.[13]

Доласком југословенске владе у Лондон, југословенско посланство и Суботић нашли су се у новим околностима јер су постали место где су се сливале информације дипломатских представништава,

---

[9] AJ, 103-65-288, Стр. Пов. Бр. 361, 103-65-288, Стр. Пов. Бр. 368. ВА, ЕВ, к. 210, рег. бр. 7/1; Исто: B. Krizman, *Jugoslovenske vlade,* n. d., str. 97–98, dok. br. 1 i 2; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941–1945*, n. д., knj. 1, str. 31–32.

[10] Повлачење официра, подофицира, војника и цивила који ће бити „језгро за будуће потребе“: прво они у делу још неокупиране Југославије и други који су избегли у Грчку, одакле треба да се даље евакуишу. Даље се каже да је 18. априла следио одговор Форин Офиса да се слажу са тим, да то налаже општи политички интерес, да су за то дате инструкције енглеском посланству у Атини да „организује ствар“ и ступи у везу са југословенским посланством. Суботић на крају каже да ово треба покренути и код енглеског адмирала и да је о овоме извештена Атина и Анкара; ВА, ЕВ, к. 213, рег. бр. 40/2, Пов. Бр. 375.

[11] B. Krizman, *Jugoslovenske vlade,* n. d., str. 100, dok. br. 5; Pov. Br. 65.

[12] B. Krizman, *Jugoslovenske vlade,* n. d., str. 104, dok. br. 7, Str. Pov. Br. 416; Isto: *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941–1945,* n. d., knj. 1, str. 37.

[13] AJ, 103-80-310; ВА, ЕВ, к. 200, рег. бр. 11 и 13. B. Krizman, *Jugoslovenske vlade,* n. d., str. 111, dok. br. 11, Pov. Br. 443. AJ, 103-80-310.

од којих су највећу пажњу будиле оне о стању у Југославији. Сем ових послова, Суботић је у Лондону био у прилици да комуницира са дипломатским представницима различитих земаља који су боравили у британској престоници (контакти са британским представницима, обнова дипломатских односа са СССР-ом, везе са грчком владом, албанским краљем Зогуом, делатност са италијанским и мађарским представницима итд.).[14]

Сем Суботића, у Лондону је боравио југословенски војни изасланик генерал Радовић, који је током априла 1941. у захтевима упућеним Британцима тражио помоћ како би се у Југославији, у планинском делу земље, пружио отпор окупатору, захтевао евакуацију Југословена из Грчке и добијање војне помоћи.[15] Доласком владе у Лондон генерал Радовић се нашао у ситуацији да сакупљене информације из различитих центара о стању у Југославији прослеђује југословенским представништвима.

III

Сукоб у југословенском војном контигенту у Каиру, познат као „каирска афера", негативно је утицао на југословенско-британске односе. За југословенску владу, која је настојала да локализује ову војну побуну у Каиру, афера је током 1942. била једна од главних тема о којој је информисан и југословенски краљ, чак и приликом посете САД. Са становишта унутрашњег сукоба, унела је велики расцеп и довела у питање кредибилитет 27-мартовског ауторитета. Уклоњени су генерали браћа Мирковић и војни министар Богољуб Илић. Последица побуне било је пресељење Врховне команде у земљу и Михаиловићево армијско – генералско унапређење, што је у рангу са вођама побуне. Тиме се стало иза новог војног стожера окупљања који је био у земљи и на који каирски побуњеници нису могли утицати, сем епизода са мисијама које су биле под сумњом да је шаљу побуњени официри. Југословенска влада извештавала је Михаиловића о стању са побуњеницима у Каиру, али око тога су искрсавали проблеми. Британци су одбијали да шаљу ове депеше и упућивали су их тек након компромисног договарања.[16] Зато је коришћен резервни канал информација, који није био под британском контролом (мисије упућене у земљу и

[14] AJ, 103-157-571, 103-170-(600–601); BA, EB, 174, рег. бр. 2, к. 213, рег. бр. 84, к. 279Б, рег. бр. 42; B. Krizman, *Jugoslovenske vlade,* n. d., str. 167, dok. br. 49;

[15] VA, EV, k. 150, reg. br. 3. i 5.

[16] BA, EB, к. 29Ф, 38, 153, 162, 163, 165, 170, 171, 173–175, 179. AJ 103-7-63, 103-157-571, 103-167-594. *С. Јовановић у емиграцији*, н. д.; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941–1945,* n. d., knj. 1; *Односи Југославије и Русије (СССР): 1941–1945,* н. д.

цариградски канали веза преко Турске). Управо то говори о количини југословенско-британског неповерења. Посебно питање представља слање мисија у Југославију, за које су од југословенске владе постојале оптужбе да су повезане и послате са инструкцијама генерала Мирковића и Симовића – Семиз-Бакићева и Наумовић-Вемићева – као и долазак трговца и резервног потпуковника Ђорђа Блажића, што је унело нова подозрења и било разлог за сумње.

Након уклањања са места председника владе, генерал Душан Симовић је, пишући касније у мемоарима, излио сву жуч према избеглим југословенским политичарима и монарху. То га је одвело на другу страну и ставио се на располагање Народноослободилачком покрету и његовом вођи Ј. Б. Титу.[17] За партизанску страну то је био маневар његовог политичког придобијања, који се, касније, завршио његовим повратком у земљу маја 1945. године.

IV

За савезнике, поготово Британце, који су имали фронт у Африци, југословенско питање, у оквирима у којима га је постављала југословенска влада, у том тренутку није било горуће и од прворазредног значаја, већ је завређивало пажњу у каснијим плановима око догађаја који су могли уследити с обзиром на развој ратне ситуације.

Сарадња са британским представницима одвијала се око размене ратних војних података. Различите британске установе и службе слале су југословенским представницима ратне информације, од оних о ситуацији на светским фронтовима, до оних које су се тицале Југославије. Реч је о недељним извештајима Обавештајног одељења британског Министарства рата и сарадњи са другим војним и политичким британским инстанцама у Лондону и Каиру. Достављање информација Обавештајног одељења британског Министарства рата срећемо од краја 1941. Добијао их је војни, поморски и ваздухопловни изасланик Краљевине Југославије у Лондону дивизијски генерал Милорад Радовић, који их је потом прослеђивао Председништву југословенске владе. Британско Министарство рата (Обавештајно одељење) достављало је информације о стању у Југославији за период од краја 1941, током 1942, 1943. и почетком 1944. године.[18] Те информације односиле су се на стање на светским ратишти-

[17] Мемоари Душана Т. Симовића, ВА, пописник 16, кутија 8. Милан Терзић, Однос маршала Јосипа Броза Тита према „27-мартовском херојy“ генералу Душану Симовићу, *Историјски записи,* 1996, бр. 2, стр. 99–109.

[18] ВА, ЕВ, к. 29, рег. бр. 3, к. 158, рег. бр. 36, к. 176, рег. бр. 2/1–13, к. 177, 177II, 178. и 179.

ма и у Југославији (број немачких војника, превоз железницом, устаничка акција, пловидба Дунавом, дислокација немачких и италијанских трупа итд.). И британски Форин Офис извештавао је 1942. југословенску владу о дислокацији бугарских трупа, покрету немачких снага и распореду италијанске војске у Југославији.[19]

Након италијанске капитулације, приближавањем савезничких фронтова Југославији, појачан је интерес за стање у Југославији. Због могућности савезничког искрцавања у Југославији, Немци су утврђивали одбрану у приморју, након чега је дошло до савезничких напада на ово подручје. На то указују недељни извештаји с краја 1943. и почетка 1944. године: о савезничком бомбардовању Далмације (Метковић, Сплит, Шибеник, Задар итд.) и других делова Југославије (Бока Которска, Мостар, Ровињ итд.).[20] На другој страни, бомбардовање подручја Југославије од савезника у круговима југословенске владе је, као и у покрету генерала Михаиловића, изазивало наде у претходницу савезничког искрцавања. Тиме би, како су сматрали, западни савезници дошли у директни контакт са покретом генерала Михаиловића и ојачали његову унутрашњу ситуацију у односу на Народноослободилачки покрет, као највећег сутрашњег противника.

Британци су, сем прослеђивања информација, од југословенске стране тражили информације. Октобра 1942. тражили су податке о саобраћају на Јадрану (имена бродова и тонажа, кретање из пристаништа у пристаниште, време задржавања у пристаништима и терет који носе).[21] Југословенско Министарство унутрашњих послова јануара

[19] ВА, ЕВ, к. 171II, рег. бр. 12/7, к. 177II, рег. бр. 3/6.

[20] ВА, ЕВ, к. 158II, рег. бр. 20/6.

[21] ВА, ЕВ, к. 38, рег. бр. 32/8. Слободан Јовановић је на ово прво одговорио да Војни кабинет не располаже подацима, нити сада има могућности да их тражи од генерала Михаиловића; ВА, ЕВ, к. 173, рег. бр. 14/5, Пов. В. К. Бр. 1871. Генерал Михаиловић је депешама упућеним Слободану Јовановићу 24. новембра 1942 (бројеви депеша од 1009 до 1024) доставио податке о стању на Јадрану: бр. 1009 да је забрањено ловљење рибе око острва Лапада, Шипана и Јакљана јер су пролази затворени минама; бр. 1011 да је на рту Полуга обалска светлост; бр. 1012 даје стање ка Цавтату; бр. 1013 да се у Боку Которску слободно улази поред Превлаке, држећи се 20. метара од обале и напред до Ђеновића; бр. 1014 о кретању уз обалу до Бара; бр. 1015 о кретању уз обалу до Драча; бр. 1016 о путањи бродова од Дубровника ка Макарској; бр. 1017 о кретању ка Сплиту и минским пољима код сплитских врата; бр. 1018 да контролу рибара врше патролне јединице; бр. 1019 да је непозната подморница потопила брод „Косово“ и у Шибенику је потопљен брод „Соча“; бр. 1020 да саобраћај дуж обале обављају искључиво југословенски преостали бродови и на већини бродова служе „наши“ људи; бр. 1021 о барикади испред луке Груж; бр. 1022 да је затворен пролаз између Шипана и Јакљана; бр. 1023 о снагама непријатеља на Лападу и Шипану; бр. 1024 о снагама непријатеља у Цавтату; ВА, ЕВ, к. 175II, рег. бр. 33/7; за депешу бр. 1022, ВА, ЕВ, к. 175II, рег. бр. 30/7. На основу ових информација направљен је извештај о пловидби југословенском страном јадранске обале, са подацима о непријатељу за луку Метковић, пристаниште Плоче, Трстено и Цавтат; ВА, ЕВ, к. 7, рег. бр. 28/3.

1942. обавестило је југословенски МИП о захтеву британског Министарства рата за податке о раду пете колоне за време рата у Југославији: „Ови подаци су врло потребни енглеској служби, како би се тачно испитала акција ове П.(ете) колоне и њени разни начини тактике“.[22] Потом је, 11. фебруара 1942, британски Форин Офис писао Војном кабинету југословенске владе о могућности да је Немачка наручила велики број скија у Скандинавији и да се претпоставља да је то због борби на Источном фронту, додајући: „Сматра се могућним да Немачка покуша набавити скије из других извора као што је Југославија. Ако имате некакво обавештење о тој ствари молим Вас да ме известите“.[23]

Југословенско-британска сарадња око размене војних информација у Каиру током 1942. била је оптерећена питањем „Каирске афере“. И поред тога сарађивало се у размени информација битним за војна питања. Тако су од штаба британске Врховне команде добијане информације о мађарским снагама, железничком саобраћају у Србији, променама у бугарском војном врху, хрватској војсци, италијанским снагама, герилској акцији, стању под окупацијом итд.[24] И током 1943. настављено је са достављањем информација које су од Британаца добијане у Каиру: стању у Хрватској, италијанским снагама, стрељањима у Србији, распореду немачких и италијанских снага итд.[25]

Са Британцима се сарађивало око путовања појединаца из и у Југославију.[26] Подаци добијени од британских војних структура указују на сарадњу у оквиру савезничких планова. Тиме је југословенска влада добијала и информације о појединостима на Балкану и о деловима Југославије, као и оне које су се тицале опште савезничке ситуације на светским ратиштима. Подаци добијени у Лондону (британско Министарство рата) и Каиру (Врховна команда) указују на војни сегмент стања у Југославији.

---

[22] АЈ, 103–58–276, Стр. Пов. Бр. 85. У југословенском МИП-у Пов. Бр. 430 од 29. јануара 1942, где је рукописна белешка: „За сада немамо података. У евиденцију, а чим будемо сачинили податке доставићемо их“. О истом је југословенски МУП писао В. К. Председника владе од 27. јануара 1942. године: „Моли да се прикупе подаци о раду П.(ете) клоне у Југославији и доставе ради предаје Енглезима – досије обавештења –; ВА, ЕВ, к. 174, рег. бр. 34/1, Стр. Пов. Бр. 79, Стр. пов. дел. протокол В. К. Стр. Пов. Бр. 42 од 29. јануара 1942. Југословенских МУП је и 19. маја 1942. тражио од Војног кабинета Председника владе: „Подаци о раду пете колоне у Југославији за време рата да се достави“; ВА, ЕВ, к. 174, рег. бр. 34/1, Стр. Пов. Бр. 385, Строго поверљиви деловодни протокол В. К. Стр. Пов. Бр. 456 од 21. маја 1942. Захтев архивиран у досије „подаци из земље“.

[23] ВА, ЕВ, к. 171, рег. бр. 26/2. У Председништво владе В. К. Бр. 146 од 12. фебруара 1942.

[24] ВА, ЕВ, к. 29Ф, рег. бр. 18; к. 38, рег. бр. 7, 8, 12, 14, 15, 18, 21, 33–35; к. 174, рег. бр. 33; к. 172, рег. бр. 27; к. 177, рег. бр. 1 и 27; к 177II, рег. бр. 7, 8, 22.

[25] ВА, ЕВ, к. 47, рег. бр. 3, 35; к. 177II, рег. бр. 16; к. 47, рег. бр. 1/5; к. 178, рег. бр. 29, 56; к. 29Ц, рег. бр. 4–6; к. 9. АЈ, 103–91–352.

[26] ВА, ЕВ, к. 27, к. 28, к. 29Б, к. 29Ц, к. 29Ф, к. 29Г, к. 179Х.

V

Радио-веза генерала Михаиловића и југословенске владе под британским надзором и контролом указује на сву сложеност и слојевитост југословенско-британских односа. Реч је о односу у послу у којем је свако из свог угла гледао на свој интерес, где су се некада они подударали, мимоилазили или били противуречни. Радио-веза је све време рата остала под британском контролом и Британци су се принципијелно држали тог става. Прослеђивали су депеше Михаиловића, и за Михаиловића, о чему говори обимна југословенско-британска преписка која указује на сарадњу и проблеме. Британци су пружањем услуга били субјект тог посредовања, што југословенска страна није прихватала. На то југословенско гледање, које је у супротности са реалношћу ситуације у којој су се налазили, указују ставови шефа Војног кабинета мајора Живана Кнежевића, чијем утицају је подлегао председник владе Слободан Јовановић.[27] Писали су писма и обраћали се већим инстанцама, али се остало на истим, почетним позицијама. Из свега тога стварало се неразумевање, а противречност је рађала подозрења и сумње. То се одражавало на Михаиловићев покрет у земљи, коме су Британци, да би сагледали војно-политичку реалност у Југославији и каналисали догађаје у правцу својих интереса, слали мисије и тиме *искључивали* и *заобилазили* југословенску владу. Кроз ову преписку могуће је пратити мене британске политике, коју је водила интересна логика и у фокус је све више улазило „партизанско питање“ у Југославији.

Због неспоразума са Британцима генерал Михаиловић је настојао да успостави везу са југословенском владом мимо британске контроле.[28] Ове везе генерала Михаиловића одраз су потребе за самосталним деловањем и наступањем. То су покушаји да се појачају њихове „танке“ везе и као да је, на тај начин, министар (генерал Михаиловић) хтео да надомести своје неприсуствовање на седницама југословенске владе.

Са овим контактом почело се још 1942. године, а један од разлога је присутно неповерење генерала Михаиловића према британским емисарима. Генерал и југословенска влада прихваћени су од Британаца, који су настојали да их воде у правцу њихових интереса и потреба. Када је код Британаца преовладао краткорочни интерес, настојали су да Михаиловића и његов покрет појачано контролишу и каналишу. Тражећи борбенијег савезника, Британци су се окренули Народноослободилачком покрету, чије су позиције ојачане дола-

[27] Milan Terzić, „Depeše Slobodana Jovanovića generalu Draži Mihailoviću 1942–1943“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1–2/2001, str. 110–122.

[28] Milan Terzić, „Radio-veze generala Mihailovića mimo britanske kontrole u Drugom svetskom ratu“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2000, br. 1–3, str. 69–92.

ском совјетских трупа у Југославију у другој половини 1944. године, што је створило сасвим друге околности, о чему сведоче Михаиловићеви каснији драматични апели за помоћ.

VI

Након приближавања светских фронтова Југославији, Британци су свеобухватније сондирали стање у Југославији, настојећи да подстакну појачани отпор немачкој окупацији. Због тога су слате мисије код покрета Драже Михаиловића. Подаци указују на рано размимоилажење Михаиловића са Хадсоном (*Hudson D. T.*), још 1941/42, а и са Бејлијем (*Bailey William*) се такође брзо, у зиму 1943, ушло у неспоразуме. За британску политику у првом плану била је ситуација у Југославији, а не југословенска влада и њено сељење из Лондона у Каиро. Зато је приоритетно питање дестабилизација немачке позадине на Балкану и то је разлог за Михаиловићево укључивање, било парцијално („Ибарски телеграм“ – на тачно одређеној територији) или активније борбено учешће на целом простору. Међутим, након Михаиловићевог тактизирања Британци су приступили ширењу основе отпора, када укључују и друге покрете (комунисте). Генерал Армстронг (*Armstrong Charles*) тражио је да југословенски краљ изврши притисак на Михаиловића ради извршења акција, а с тим циљем је Михаиловићу предавао и телеграме генерала Вилсона (*Wilson Maitland Henry*). Британска мисија настојала је да Михаиловићев покрет стави под своју контролу (кориштење унутрашње шифре око захтева за њену измену, тражи се четнички оперативни план и активнија акција на терену итд.) и четничке команданте оптуживала за сарадњу са Немцима. Британци су желели обилазак терена и инфилтрирање својих људи код подручних команданата, што је разлог за Михаиловићеве сумње и подозрења (проблем италијанског разоружања у Санџаку). Михаиловић је настојао да код Британаца дискредитује комунисте и сукоб са њима тумачио стањем нужне одбране. Он и његови команданти исказали су недостатак дипломатског такта (избегавање сусрета са Бејлијем и Армстронгом, непозивање Армстронга на славу /Никољдан/, свађе са британским официрима, детаљи крађа материјала и коња на терену, инциденти са револвером, батинање Пољака, проблеми око евакуације савезничке мисије итд.). Све то је за последицу имало веће политичке консеквенце на другом, вишем, нивоу.[29] Михаиловић је настојао да локализује утицај британских мисија, да оп-

[29] ВА, Ча, к. 20; ВА, Ча, к. 20II, рег. бр. 41/5; ВА, Ча, к. 281, рег. бр. 11/1; ВА, ЕВ, к. 29Ф, рег. бр. 53/7; к. 38, рег. бр. 4/1; к. 165А, рег. бр. 42/4; к. 179, рег. бр. 4/1; к. 179А, рег. бр. 12/8; к. 192, рег. бр. 13/7; к. 193, рег. бр. 7/5, рег. бр. 22/5; B. Petranović, *Jugoslovenske vlade,* n. d.; *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u*, tom XIV, n. d.

штење иде преко њега (штаб Врховне команде) и оптуживао је поједине британске официре тражећи њихово уклањање са терена. За Михаиловића је приоритет био сукоб са партизанима, што не значи да и партизанима то није био циљ, али је за Британце борбена вредност била основни правац интереса. Армстронг је 20. новембра 1943. у писму Михаиловићу позивао на „здраво расуђивање", што је био својеврсни апел и задња шанса. Међутим, Михаиловић се „задубио" у унутрашњу борбу, не исказујући, за Британце, потребну војну активност у прекиду непријатељских комуникација. Михаиловић 23. децембра 1943. на састанку са Армстронгом тражио састанак са „Титовим представницима", што су Британаци тумачили као добијање на времену. Као да је све, са становишта унутрашње ситуације, решено крајем 1943. године. Преписка Михаиловића са Армстроногом током 1944. указује на јалово дописивање око Армстронгове посете терену и око начина и правца евакуације његове мисије. Суштинско питање је Михаиловићево неуклапање у, како се на једном месту каже, „конструктивно начело према југословенским националним разликама",[30] што је опште начело британске политике у које се Михаиловић није уклапао.

VII

Након италијанске капитулације дошло је до политичких преструјавања, а догађаји су се одвијали у ишчекивању англо-америчког искрцавања на јадранску обалу и совјетског продора на Балкан.[31] Питање ко ће пре стићи у Југославију, Англо-американци или СССР, било је за два покрета (четнички и партизански) од највећег значаја и на томе су заснивали своју стратегију и тактику. Британци су, преко мисија које су упутили код генерала Михаиловића, настојали да покрену његову борбену активност. Након спознаје да Михаиловић тактизира и не жели да уђе у отворени сукоб са Немцима, вршили су притисак на југословенску краљевску владу у правцу отпуштања војног министра генерала Михаиловића.

Падом Пурићеве владе, маја 1944, Шубашић је током лета 1944. саставио владу у којој није било генерала Михаиловића.[32] Одласком

[30] *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u*, tom XIV, n. d., knj. 2, str. 981–986.

[31] V. Đuretić, *Savezinici..,* n. d., knj. 2, str. 14–39.

[32] Решењем краља Петра II (29. августа 1944. бр. 881) генерал Михаиловић разрешен је са места начелника штаба Врховне команде, а Уредба (29. августа 1944. бр. 2262/43) о уређењу одељка Врховне команде ставља се ван снаге и на седници владе од 7. октобра 1944. одлучено да особље на Средњем Истоку приђе НОВЈ; АЈ, 103-1-10; ВА, ЕВ, к. 162, рег. бр. 57/1; к. 11, рег. бр. 19/1; к. 163, рег. бр. 15/3; к. 9, рег. бр. 30/6, списак указа у времену од 28. јула до 6. децембра 1944, Бр. 767, 768, 787, 876, 875, 881, и 882;

савезничких мисија, покрет генерала Михаиловића нашао се у незавидној ситуацији. Настојао је да код савезника поправи тежак положај слањем својих представника, што говори о губљењу вере у југословенску краљевску владу. У питању је неколико мисија, од којих указујемо на: Лукачевић-Бићовићеву, Борислава Тодоровића, Живка Топаловића, Звонка Вучковића и друге. Живко Топаловић је из Италије храбрио генерала Михаиловића, надајући се промени ситуације и америчкој подршци.[33] Показало се да је америчка мисија пуковника Роберта Макдауела (*Robert McDowell*) (август–новембар 1944) изневерила Михаиловићева очекивања.[34] Тако је генерал Михаиловића, временом, све више био пропуштен сам себи.

VIII

Партизански покрет, иако међународно непризнат, временом је доводио у питање репрезентативну улогу југословенске краљевске владе. На Техеранској конференцији (новембар–децембар 1943) „велике тројице“ (Стаљин /*Стаљин Јосиф Висарионович*/, Черчил /*Churchill Winston Spenser*/ и Рузвелт /*Roosevelt Franklin Delano*/) заузет је став да треба помоћи партизански антифашистички отпор у Југославији. Тако је Народноослободилачки покрет све више излазио на међународну сцену, ширећи своје војне, дипломатске и политичке капацитете.

Фундаментално питање југословенског ратног сукоба око власти озакоњено је од стране Народноослободилачког покрета на Другом заседању АВНОЈ-а, и створена је нова влада, НКОЈ (Национални комитет ослобођења Југославије). Тако је дошло до паралелизма влада. Две владе (краљевска и НКОЈ) изражавале су две различите друштвене снаге, иако су репрезентовале исту државу у међународним односима, налазећи се око тога у „спору“. У тренутку стварања НКОЈ то није био у стању, за разлику од краљевске владе, али временом он је ширио своје међународне капацитете, док је краљевска влада слабила. Москва је била упозната са заседањем партизанске скупштине у Јајцу и са њеним одлукама, које је објавила радио-станица „Слободна Југославија“, али изостављајући одлуку о одузимању законитих својстава краљевској влади и суспензији монарха – краља Петра II Карађорђевића.

ВА, ЕВ, к. 196, рег. бр. 10/9. B. Petranović, *Jugoslovenske vlade,* n. d., str. 350–352, 369–370, 394–395, dok. br. 246, 249, 267 i 280; *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u*, tom XIV, n. d., knj. 4. Dragovan Šepić, *Vlada Ivana Šubašića,* Zagreb, 1983.

[33] *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u*, tom XIV, n. d., knj. 4, str. 185–188. *Isto*: AJ, 103-67-292.

[34] B. Petranović, *Srbija…*, n. d., str. 611–613.

Партизански покрет, предвођен Комунистичком партијом Југославије и њеним вођом Ј. Б. Титом, носио је социјалну компоненту промене власти. Будући да је био експонент совјетске политике, као такав није био прихватљив за западну политику, коју је у Југославији оличавала Велика Британија. Међутим, антифашизам у Другом светском рату, неоспоран за партизански покрет, био је општеприхваћено савезничко становиште. Тако се током Другог светског рата у Југославији „отворио" простор за партизански покрет, иако је носио компоненту револуционарне промене власти. Још у јесен 1941. Бил Хадсон почео је са сондирањем два покрета и њихових вођа, генерала Михаиловића и Јосипа Броза Тита, у настојању да обједини њихов отпор у Југославији. Међутим, ни двојица вођа (Михаиловић и Тито), ни покрети нису се издигли изнад ривалства, унутрашњег супарништва и борбе за власт, већ су још крајем 1941. кренули у отворени сукоб.

На прелазу из 1942. у 1943. извршено је „тестирање" два покрета у Југославији (четничког и партизанског) у светлу савезничких војних успеха. Британска влада усклађивала је краткорочну и дугорочну политику са војном ситуацијом која се сводила на мерило борбености: „борити се, или се не борити".[35] Мисије код партизанског покрета (Дикин /*F. V. Dikin*/ и Маклејн /*Fitzroy Maclean*/), упућене су да извиде стање код овог покрета у Југославији. Савезници су се све више окретали ка југословенској будућности [*тражење општег југословенског решења* – подвукао М. Т.].

Велика Британија се временом све више уверавала у војну снагу и премоћ партизанског покрета у Југославији. Свакако да за њих није био прихватљив партизански револуционарни радикализам, чији је врхунац био у мартовским преговорима 1943. године, када се са Немцима разговарало око могућности савезничког искрцавања на Јадранску обалу. Једна од преломница били су и војни порази четничког покрета на Неретви, у пролеће 1943. године. Тада је дошло до појачаног британског сагледавања партизанског покрета и коришћења њиховог борбеног антифашизма.

IX

Британска мисија коју је предводио Вилијем Дикин стигла је код Ј. Б. Тита маја 1943. године. Колики је значај доласку ове мисије придавао партизански вођа, имајући у виду афирмацију Народноослободилачког покрета (али и своју), указује чињеница да их је Ти-

[35] V. Đuretić, *Savezinici,* n. d., str. 211.

то ишчекивао на Дурмитору седам дана, чиме се затварао немачки обруч. Ова мисија уверила се у борбеност партизанског покрета. Један од чланова британске мисије је и погинуо (Вилијем Стјуарт /*Williem Stuart*/) пробијајући се кроз немачки обруч са партизанским снагама. Касније, у другој половини 1943. године, следило је, подизање мисије на виши ниво. У Југославију је упућен генерал (бригадир) Маклејн.[36] Управо си Меклејнови извештаји из Југославије указивали на војну премоћ НОП-а и његовог вође Јосипа Броза Тита.[37] Меклејн је приликом сусрета са Ј. Б. Титом 1943, запазио самосталност као црту његовог карактера, о чему је касније у мемоарима писао: „Хоће ли он из тих тешких и бурних година изаћи потпуно непромијењен? Хоће ли се покоравати совјетским диктатима и мишљењу, исто онако као некада? Мени је већ тада пала у очи *самосталност његовог духа*, а знао сам да је самосталност било које врсте неспојива с ортодоксним комунизмом. Могућност да би се могло догодити да се Тито и људи око њега временом развију у нешто више од обичних совјетских експонената чинила ми се превише далеком, да би послужила као темељ наших калкулација. Али, била је то ипак могућност за коју се чинило дају је вриједно имати на уму“.[38] Показало се да се Титовим окретањем Западу након сукоба са Стаљином 1948. године, на југословенско-британске односе може гледати и у том временском луку.[39]

Део истраживача у свету који су испитивали Черчилову политику према Југославији говори чак и о Черчиловој „личној политици“ кад је реч о акцијама и иницијативама у Југославији. Ту политику носили су његови поверљиви људи, попут Вилијема Дикина и Фицроја Маклејна, а да не помињемо касније премијеровог сина Рандолфа Черчила (*Randolph Churchill*).

X

Преписка Тита и Черчила, која је отпочела крајем 1943. и настављена је током 1944, речито говори о позицијама монархистичког покрета у Југославији. Полазећи од реалности, која се исказивала кроз совјетску војну премоћ, Британци су следили политички реализам и карте улагали на политички колосек. Наметнули су поли-

[36] F. V. Dikin, *Bojovna planina*, Beograd, 1973. Fitzroy Maclean, *Rat na Balkanu,* Zagreb, 1964. У даљем тексту: F. Maclean, *Rat na Balkanu*, n. d.; Vladimir Velebit, *Sećanja,* Zagreb, 1983 (у даљем тексту: V. Velebit, *Sećanja*, n. d.); *Tito Churchill strogotajno*, n. d.

[37] *Tito-Churchill strogo tajno*, n. d.

[38] F. Maclean, *Rat na Balkanu*, n. d., str. 48.

[39] B. Petranović, *Srbija ...*, n. d., str. 757

тику компромиса и, по британској историчарки Елизабет Баркер (*Elizabeth Barker*), с обзиром на међународну ситуацију, таква политика је једино била могућа.[40] Руководство НОП-а, са Титом на челу, разумијевањем међународне ситуације и уз указивање и подршку Москве, прихватило је политику компромиса. Полазећи од принципа борбености према фашизму као основном савезничком постулату у рату,[41] Британци су одустајали од подршке Михаиловићу, лагано га напуштајући. Од НОП-а су, заузврат као противредност, тражили прихватање југословенског монарха краља Петра II Карађорђевића, настојећи да преко њега заштите своје позиције. Винстон Черчил ће касније, у мемоарима, Михаиловића сликовито представити као терет младом краљу, износећи као утеху став да „историја која прави тананије разлике не треба да га избрише из списка српских родољуба“.[42] Нијансе ове политике око судбине југословенске монархије и краља најбоље се оцртавају у преписци Тита и Черчила, коју Владимир Велебит карактерише као „писмени двобој“.[43] Преписку је 27. децембра 1943. отпочео Тито, пожелевши британском премијеру оздрављење. Черчил је одговорио 8. јануара 1944, наговештавајући могућност сарадње, али не одричући се југословенског краља Петра II Карађорђевића, док је Тито у одговору (28. јануара 1944) као превасходни циљ нагласио борбу против непријатеља, пишући да „разуме“ британску обавезу према краљу.[44] Због тога је већ 30. јануара 1944. дао упутства свим руководствима КПЈ о држању у новонасталој ситуацији, прилагођавајући се и водећи рачуна о спољнополитичким аспектима међународног признавања.[45] Потом је британски премијер, поруком од 7. фебруара 1944, сондирао терен код Тита, да ли би отпуштање Михаиловића омогућило његово споразумевање са краљем.[46] Исто је поновљено у поруци британске владе, уз обећање да нема никакву жељу да прејудицира послератно југословенско уређење.[47] Тито је одговорио, добивши инструк-

[40] E. Barker, *Britanska politika,* n. d., str. 149.

[41] V. Đuretić, *Vlada na bespuću*, n. d., str. 288.

[42] V. Čerčil, *Drugo svetski rat*, n. d.

[43] *Tito Churchill strogo-tajno*, n. d., str. 172.

[44] Архив Ј. Б. Тита, фонд Канцеларија Маршала Југославије (КМЈ), I-3-б/880.

[45] „Треба строго избегавати секташки однос према Енеглеској и Америци који се појављује у нашој штампи и схватити озбиљно чињеницу да ми стварамо нову државу, чијем се положају разним испадима могу нанети озбиљне потешкоће… треба истицати савезнике, а не само СССР. Изменити у сваком погледу тон штампе и агитацаје у том смислу да се свим питањима прилази са становишта једне нове, самосталне творевине, која није ничија филијала“, *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941–1945,* n. d., tom II, str. 37.

[46] Архив Ј. Б. Тита, КМЈ I-3-б/880.

[47] *Исто*, КМЈ I-3б/875.

ције из Москве, да питање краља превазилази његове компетенције, јер да су одлуке АВНОЈ-а закон који се не може мимоићи и да га треба оставити за послератни период.[48]

Шубашићево напуштање Михаиловића и компромис са Титом (Вишки /јун 1944/ и Београдски споразум /новембар 1944/) резултирали су стварањем заједничке владе марта 1945. године.

XI

Партизански покрет, иако идеолошки окренут СССР-у, увиђао је да због међународних обзира мора успостављати сарадњу и са западним савезницима (Велика Британија и САД). Та улога поверена је партизанском дипломати Владимиру Велебиту, кога је Тито упутио у прве поверљиве мисије. Титов избор није случајан јер је са Владимиром Велебитом сарађивао и раније, када је добијао најповерљивије мисије везане за размену заробљеника, те касније (март–април 1943) разговоре са Немцима у Горњем Вакуфу, Сарајеву и Загребу, успостављајући контакт са генералом Глезе фон Хорстенауом (*Edma- und Glaise von Horstenau*). Владимир Велебит је био човек Титовог поверења, који спроводи његову политичку иницијативу, тако да је у питању тзв. „лична дипломатија". Тито је Велебита држао даље од партијских функција, ублажавајући на тај начин страховања Запада да је НОП стопостотно партијски (комунистички). Краљ Петар II у мемоарима Велебита назива „салонским комунистом".[49]

Владимир Велебит добио је задатак да савезнике обавештава о домету одлука донетих у Јајцу и пред одлазак у своју прву мисију у Египат, децембра 1943, добио је, као што је и касније добијао, поруке и инструкције од Тита.[50] Потом је Тито, априла 1944, послао Владимира Велебита у мисију у Алжир, која је била пропутовање на путу за Лондон, где је боравио у мају 1944. године. У време Велебитовог боравка пала је Пуриćева влада, не желећи да се одрекне Михаиловића, а из Америке је као нови мандатор доведен и десигниран Иван Шубашић. Током боравка у Лондону Велебит се сусрео са људима из кругова југословенске владе (Душан Симовић, Божин Симић, Срђан Будисављевић, Иван Шубашић итд.).[51] Врхунац Велебитовог боравка у Лондону је његов сусрет са Винстоном Черчилом,

[48] Порука Георги Димитрова Титу од 9. фебруара 1944, *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941–1945,* n. d., tom II, str. 33–45. Архив Ј. Б. Тита, КМЈ I-3-б/880.

[49] П. Карађорђевић, *Живот једног краља*, н. д., str. 248.

[50] Milan Terzić, Misija Vladimira Velebita u Egiptu decembra 1943 (prilog pitanju međunarodnog priznanja Jugoslavije), *Vojnoistorijski glasnik*, 1992, 1–3, str. 171–179.

[51] Архив Ј. Б. Тита, КМЈ I-3-б/964, 965 и 967. *Tito –Churchill strogo tajno*, n. d.

који га је примио у својству министра одбране, да би се – из политичких разлога – нагласио војни карактер пријема.[52]

Током јула и августа 1944. Велебит је по други пут боравио у Лондону. Превасходни циљ ове Велебитове мисије био је да изврши притисак на Шубашића у циљу испуњавања одредаба Вишког споразума. И током овог боравка Велебита је примио британски премијер Винстон Черчил.[53] На другој страни, указујемо на чињеницу да Винстон Черчил није током Другог светског рата никада примио Слободана Јовановића.

Приближавање совјетских армија септембра 1944. и партизански упад у Србију натерали су Черчила да драматизује питање Србије, настојећи да јој назначи посебност наспрам НОП-а под британским покровитељством, а уочи споразума са Стаљином у Москви.[54] У таквим околностима Велебит је трећи пут боравио у Лондону (септембар–октобар 1944),[55] а крајем 1944. и почетком 1945 (јануар–фебруар) поново, по четврти пут, све до повратка Шубашићеве владе у Београд марта 1945.[56] Тада се састао и са југословенским краљем, који је преко Велебита тражио сусрет са Титом.[57]

Делатност Владимира Велебита и његов боравак у Египту и Алжиру, а поготово у Лондону, говоре о незавидном положају у коме се нашла југословенска краљевска влада и краљ Петар II Карађорђевић, а уједно указују на завидну и ојачану позицију Народноослободилачког покрета.

XII

Крајем фебруара 1944, на основу техеранске сагласности Черчила и Стаљина, у Југославију је стигла совјетска војна мисија коју је предводио генерал Корњејев.[58] Тиме су све три велике силе антифа-

---

[52] Архив Ј. Б. Тита, КМЈ I-3-б/967.

[53] Архив Ј. Б. Тита, КМЈ I-3-б/977 и 986.

[54] Branko Petranović, „Politika kompromisa i Srbija 1944“, *Vojnoistorijski glasnik,* 1988, str. 43.

[55] Архив Ј. Б. Тита, КМЈ I-3-б/984 и 986.

[56] Архив Ј Б. Тита, КМЈ I-3-б/990.

[57] Велебит у мемоарима овако описује тај сусрет: „Краљ ме је дочекао у свом апартману у хотелу Клериц. Хтео је да пренесем Титу да је спреман да лично дође у Југославију на преговоре с Титом и да до исхода њиховог разговора одгоди спровођење споразума о намесницима. Одбио сам да будем носилац било какве поруке и рекао сам краљу да своје поруке Титу може да шаље само преко свог председника владе. Разуме се да сам Тита одмах обавестио о свом разговору са краљем, и 20. јануара стигао је Титов одговор који сам донео Шубашићу кад је код њега био британски амбасадор Стивенсон. У свом одговору Тито је истакао да одбија да директно комуницира са краљем“; V. Velebit, *Sećanja*, n. d., str. 353.

[58] Алексеј Ј. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији: утицај СССР-а и руске емиграције на догађаје у Југославији 1941–1945*, Београд, 2011.

шистичке коалиције биле представљене код Врховног штаба НОВЈ. Марта 1944. у Москву је упућена мисија НОП-а, која је формално била „војна“ – на челу са генералом Велимиром Терзићем – јер је имала политичка овлашћења: Милован Ђилас је био члан Политбироа. О томе сведочи њен рад, па и Ђиласова улога априла–јуна 1944. у Совјетском Савезу.[59] Мисија је од СССР-а тражила међународно признавање представничке улоге НОП-а, који би репрезентовао југословенску државу. Међутим, не желећи да ремети своје односе са западним савезницима, СССР (Стаљин) није био спреман да пружи безрезервну подршку влади Јосипа Броза Тита. Сугерисали су да НОП уђе у компромис са краљевском владом и чак препоручивали да се скину партизанске петокраке. Зато је СССР одбацио захтев мисије о једностраном признавању НКОЈ-а, не желећи да ремети своје односе са западним савезницама, али пружајући му подршку. Тако је Тито, уз ослонац на СССР, добијао простор за политичко маневрисање. Имајући у виду искуство погибије пољског генерала Сикорског (рушење авиона на Гибралтару), Ђилас је Титу поручивао да се након доласка у Италију чува јер се, како је писао, „авиони кваре у ваздуху“.[60] Милован Ђилас вратио из СССР-а, док је Велимер Терзић и даље боравио на челу мисије Народноослободилачке војске у Москви, обезбеђујући неопходну војну помоћ совјетске стране. У извештајима је наглашавао важност да партизански покрет, пре супарничког четничког покрета, уђе у главни град југословенске државе, Београд.

XIII

Тито се у то време, након немачког десанта на Дрвар, пребацио у Италију, а потом на Вис, где је уживао део британске заштите. То је, по Черчилу, био прави тренутак да Шубашић одигра улогу ради заштите интереса југословенског монарха. Черчилу је Титов положај изгледао безизлазан, тако да је у појединим предлозима ишао тако далеко као да се друга страна налази пред свршеним чином.[61] Руководство НОП-а, са Титом на челу, ушло је у компромис са краљевском владом, на шта је упућивала и Москва.[62] Резултат компромиса је споразум Тито–Шубашић постигнут на Вису, којим није укинут паралелизам влада, али је омогућио да се промене у земљи на-

[59] Бранко Петрановић, *Субјекти југословенско-совјетских односа 1941/1945*, Зборник за историју Матице српске, Нови Сад, бр. 39/1989, стр. 67.

[60] Архив Ј. Б. Тита, КМЈ, И-3-б/СССР-Војна мисија; Milovan Đilas, *Razgovor sa Staljinom*, Beograd, 1990. У даљем текст: M. Đilas, *Razgovori sa Staljinom*, n. d.

[61] *Tito – Churchill strogo tajno*, n. d., str, 176–190.

[62] M. Đilas, *Razgovori sa Staljinom*, n. d., str. 51.

ставе на легалној основи. Народноослободилачки покрет направио је уступке у односу на одлуке у Јајцу, али је призната НОВЈ, федеративно уређење и привремени поредак власти.

Након ослобођења главног града Тито је, 1. новембра 1944, у Београду потписао споразум са Шубашићем, којим су потврђене одредбе Вишког споразума. Споразум је предвиђао увођење намесништва, на које је краљ требало да пренесе своја овлашћења. На повратку из Москве, охрабрен Стаљиновом предусретљивошћу, Шубашић је издејствовао још три додатна амандмана споразума. Њима је гарантован рад политичких странака, слобода избора, а до сазивања уставотворне скупштине законодавна власт је припадала АВНОЈ-у, а извршна јединственој влади.[63] Британцима је остало да обезбеде поштовање свог утицаја преко краља, задовољењем демократских слобода. Југословенских краљ Петар II затезао је остварење Београдског споразума, одбијајући да своја овлашћења пренесе на регентство, плашећи се да ће тако изгубити краљевску власт. Таквим ставом краљ је ишао насупрот британским захтевима, јер му је Черчил предлагао прихватање, иако свестан слабости положаја југословенског краља и могућности да му се помогне, због чега је забележио: „Жао ми је због свега тога, али не могу учинити више“.[64] Краљ је своје владарске прерогативе пренео на Намесништво и марта 1945, након Шубашићевог повратка из Лондона, створена је заједничка влада. Тако је НОП испоштовао форму стварања заједничке владе, премошћујући пут ка свом међународном признавању.

*

* *

Велика Британија и СССР су током Другог светског рата носиле политику према Југославији, али су биле различито мотивисане. Када је код великих савезника преовладао став о одрживости југословенског концепта, пресудно је било то ко се уклапа у тај концепт.

Југословенска краљевска влада је на почетку рата била у повољнијем положају од Народноослободилачког покрета и полагала је наде у генерала Михаиловића. Генерал Михаиловић је био њен политички и војни ослонац на терену. Временом, из војних интереса, Британци су се окренули другом, борбенијем, партизанском покрету, иако је био идеолошки експонент СССР-а. Комунистички покрет је временом ширио своје међународне капацитете и борбеном

[63] *Zapisnici NKOJ-a i Privremene vlade DFJ*, н. д.
[64] *Tito–Churchill strogo tajno*, n. d., str. 412–416.

активношћу премошћавао свој положај код западних савезника. У међународним односима истакао је своју представничку улогу испред југословенских народа. Тако је у завршној фази рата, у односу на Југословенску краљевску владу и генерала Михаиловића, ширио своје међународне капацитете. У таквим спољнополитичким околностима и реалностима војног и политичког стања на југословенском терену, одређен је југословенски ратни расплет и Велика Британија је признала промене у Југославији извршене током Другог светског рата.

Dr. Milan Terzić, Senior Research Fellow
STRATEGIC RESEARCH INSTITUTE, BELGRADE

PREVALENCE OF PRAGMATISM
(Contribution to understanding of Anglo-Yugoslav relations during World War II)

(Summary)

During World War II, the United Kingdom and the USSR were the holder of the policy toward Yugoslavia, but differently motivated. The position on the sustainability of Yugoslav concept prevailed with the great Allies, and the crucial thing was who fits into that concept.

At the beginning of the war, the Yugoslav Royal Government was in a better position than the National Liberation Movement and laid hopes in General Mihailović. General Mihailović was its political and military support in the field. Over time, for military interests, the British turned to other militant partisan movement, although it was an ideological exponent of the USSR. Over time, the communist movement expanded its international capabilities, with its combat activity bridging its position among the Western allies. In international relations, it took a leading role in representing the Yugoslav peoples. Thus, in the final stage of the war, compared to the Yugoslav royal government and General Mihailović, it expanded its international capabilities. In such foreign-policy circumstances and the reality of military and political situation in Yugoslavia, the outcome of the Yugoslav war was determined and the United Kingdom recognized the changes made in Yugoslavia during World War II.

УДК 341.485(=163.41)(497.13)"1941/1942"(093.2) ;
341.322.5(497.13)"1941/1942"(093.2)

Др Милан Кољанин, научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд,
E-mail: mbkoljanin@gmail.com

ИДЕОЛОГИЈА И ПОЛИТИКА УНИШТЕЊА СРБА У НДХ*

АПСТРАКТ: У раду су изложене идеолошке основе хрватског екстремног национализма и хрватске варијанте фашизма, као и начини спровођења основног задатка новостворене велике хрватске државе – уништење српског народа. У том убилачком подухвату без преседана учествовале су пре свега усташке, али и војне и жандармеријске снаге. Своје место у том подухвату су имале и друге, постојеће или новостворене, државне институције. Кључну улогу у стварању нове власти и спровођењу њених планова имала је и хијерархија и организација Римокатоличке цркве. Рад је написан на основу архивских истраживања, објављених извора, периодике и одговарајуће литературе.

Кључне речи: *хрватски екстремни национализам, Римокатоличка црква, хрватски фашизам, усташе, Независна Држава Хрватска, Срби, Јевреји, Роми, „коначно решење српског питања“.*

Однос хрватске друштвене елите према Србима на хрватским етничким просторима, и оним које су сматране таквим, у великој мери је обележен различитим облицима негације српског националног иденти-

* Рад је део пројекта *Српско друштво у југословенској држави у 20. веку: између демократије и диктатуре* (бр. 177016) који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије

тета. Овакав однос има одлике историјске појаве дугог трајања и има своју верску, политичку, економску и егзистенцијалну компоненту. У разним периодима нововековне и савремене историје ове компоненте су имале различиту улогу и динамику, оствариване су различитим средствима, али су увек водиле ка једном крајњем циљу: нестанку српског народа као посебног ентитета и ширење хрватског државног простора.

Негирање политичког бића српског народа заснивало се на аксиому да у Хрватској не може бити другог политичког (дипломатичког) народа осим хрватског. Ово схватање делиле су најјаче политичке странке код Хрвата и само у изразито неповољним ситуацијама оно је привремено напуштано. Екстремни хрватски национализам, чији родоначелници су били Анте Старчевић и Еуген Кватерник са својом Странком права, одредио је правац снажној струји хрватске политике. Странка права је не само негирала постојање српског народа у пројектованој великој Хрватској, него се залагала и за његову потпуну елиминацију, по потреби и физичку. Срби су означени као унутрашњи, тиме и најопаснији непријатељ. У схватањима идеолога Странке права може да се запази одјек „готске теорије“ о пореклу неких великих европских народа чиме ће у хрватску националну идеологију бити унета расистичка компонента, антисловенска и антисрпска. Она ће постати прихваћена међу делом хрватских интелектуалаца, а нов снажан подстицај добиће у трећој деценији 20. века. С пуно разлога се сматра да је Старчевић користио за Србе дехуманизујући језик који је формирао интелектуалне предуслове за геноцид.[1]

Стварање југословенске државе донело је велики успон либералне идеје и демократизације политичког живота на просторима некадашње полуфеудалне Аустроугарске монархије, уз остале и на хрватским. У југословенској држави су окупљени сви хрватски крајеви, као и они које је хрватски национализам сматрао својим. Тиме је створена основа за пуну хрватску националну интеграцију у чему је значајну, па и пресудну улогу имала припадност Римокатоличкој цркви. Национална интеграција је остваривана хомогенизацијом у снажан, организован покрет са популистичким обележјима. Масовна хрватска национална свест јавила се тек у југословенској краљевини, у супротности са њом и са наводном српском превлашћу.[2]

* Рад је део пројекта *Српско друштво у југословенској држави у 20. веку: између демократије и диктатуре* (бр. 177016) који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

[1] Jonathan Steinberg, *Types of Genocide? Croatians, Serbs and Jews, 1941–5,* u: David Cesarani (ed.), *The Final Solution. Origins and Implementation,* London-New York 1994, 188.

[2] Mirjana Gross, „On the integration of the Croatian nation: a case study in national building“, *East European Quarterly,* 15, 2, June 1981, 224.

Са државном кризом Римокатоличка црква је добијала све значајнију политичку улогу, а притајени сукоб око вођства у хомогенизованом хрватском националном покрету од средине тридесетих година уступао је место све ужој сарадњи цркве и политичких вођа. Под пресудним утицајем цркве уобличавала се идеологија „народног колектива“ која ће релативно лако створити симбиозу са хрватским фашизмом. Промене које је на међународној сцени донео долазак Хитлеровог режима на власт, ширење његовог утицаја, као и постепено рушење „Версајског поретка“ и његових либералних начела, дали су снажан подстицај реакционарним идеологијама.[3] Са растом међународне напетости тридесетих година хрватски сепаратизам идентификован са католицизмом постао је све важнији у остваривању ширих политичких планова Италије, Ватикана и Немачке на Балкану и Европи. Док су главни напори Ватикана били усмерени на борбу против комунизма, на Балкану је вођена политика дезинтеграције Југославије и стварања Хрватске као независне католичке државе.[4]

„Хрватски национални покрет“ окупљен око „вође Хрвата“ Влатка Мачека, хомогенизовао је готово све политичке снаге Хрвата на националном питању. И поред свих међусобних разлика, национализам је обухватао највећи део хрватског политичког спектра. Стереотип о „великосрпској хегемонији“ и, следствено, потчињености и експлоатацији свих других, пре свих Хрвата, био је опште место у хрватском пропагандном говору од крајње деснице до крајње левице, при чему се често губила граница између државе и целог српског народа.

Упоредо су постојале и политичке снаге које су се од оснивања југословенске државе залагале за ауторитарну независну Велику Хрватску. Утицај ових снага постепено је растао захваљујући иностраној помоћи и заоштравању кризе у Југославији, као и због промене међународних односа после 1933. Међу њима била је и Хрватска странка права, политички следбеник Чисте странке права Јосипа Франка, на челу са Антом Павелићем.

После напуштања земље Павелић се ослањао на помоћ ревизионистичких земаља – Мађарске и, пре свега, Италије. На тлу Италије у првој половини 1932. Павелић је створио терористичку организацију под именом „Усташа-хрватска револуционарна организација“, која је наредне године преименована у „Хрватски усташки покрет“. Усташка пропаганда се позивала на учење „Оца Домовине“ Анте Старчевића,[5] родоначелника ексклузивног хрватског национали-

[3] Mark Mazover, *Mračni kontinent. Evropa u dvadesetom veku* (prevod Aleksandra Dragosavljević), Beograd, Ahipelag 2011, 40–41.

[4] Avro Manhattan, *The Vatican's Holocaust,* Ozark Books, Spingfield MO, 1986, 3–9.

[5] Danijel Crljen, *Načela Hrvatskog Ustaškog pokreta,* Zagreb 1942.

зма, који су карактерисали антисрпство, антисловенство и, делимично, антисемитизам. На овим основама се идеолошки конципирао усташки покрет, односно хрватски фашизам.[6]

Постоје извори да се у врху усташке организације у годинама пред рат планирало уништење српског народа. Током друге половине тридесетих година Павелић се интензивно бавио проучавањем статистичких података и плановима за насељавање и расељавање становништва. Користећи архиву усташког покрета о томе је писао истакнути усташки пропагандиста Мијо Бзик 1942. године.[7] На основу деловања усташке државе 1941–1945. може да се претпостави да су то били сасвим конкретни планови о масовном расељавању и убијању српског народа и насељавању Хрвата и да су овим плановима били обухваћени и Јевреји и Роми (Цигани).

Илија Јукић, високог чиновника југословенског Министарства иностраних послова, оставио је сведочење да је у јесен 1940. потпредседник владе Влатко Мачек обавештен о Павелићевом плану о покољу Срба. Према том обавештењу, у време конфинације у Сијени (октобар 1934–март 1937), Павелић је дуго проучавао покоље Јермена у Турској и на основу њих правио планове о уништењу Срба. У јесен 1940. план је показан Мачеку, који је о томе обавестио једино надбискупа Степинца, апелујући да утиче на Павелића и његове људе против извршења таквих замисли.[8] И заповедник логора смрти Јасеновац Љубо Милош изјавио је у послератној истрази да су усташе на челу са Павелићем током емиграције на Липарима разрађивали планове о уништењу Срба.[9]

Без целовитог концепта унутрашњег преуређења, стварањем Бановине Хрватске 26. августа 1939. напуштени су државни централизам, а практично и југословенска национална идеја. Уважавањем у највећој мери „хрватског историјског права“ и националних аспирација, на етнички и верски хетерогеном подручју под хрватским именом је створена аутономна јединица са широким овлашћењима. Међутим, ово је само делимично задовољило све веће аспирације добро организованог и све милитантнијег хрватског национализма. Стварана је атмосфера провизоријума и очекивања територијалних ширења Бановине. Приликом разговора са Мачеком 12. октобра 1939,

[6] Ivo J. Lederer, *Nationalism and the Yugoslavs,* u: Peter F. Sugar, Ivo John Lederer (ed.), *Nationalism in Eastern Europe,* University of Washington Press, Seattle and London 1994, 421.

[7] M. Bzik, *Ustaška borba,* 24–25; *Bzik, Mijo,* u: *Tko je tko u NDH,* 62–63 (Zdravko Dizdar).

[8] Ilija Jukić, *Guranje hrvatskog naroda u novu strašnu katastrofu, opasniju od one, koju je doživio u prošlom ratu i poslije njega,* London 1975, 15–16.

[9] Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jesenovac 1941–1945. Dokumenta,* knj. II, Narodna knjiga, Spomen-područje Jasenovac, Beograd-Jasenovac, 1986, 1020.

надбискуп Степинац је говорио и о планској колонизацији северозападне Босне, додајући да ће Босна брзо бити хрватска.[10]

Наличје либерализма водеће хрватске политичке снаге видело се одмах после стварања Бановине Хрватске. Срби су масовно отпуштани из службе, а учестала су и њихова неразјашњена убиства. На удару су се нашли и југословенски опредељени Хрвати и Југословени. Паравојне јединице Хрватске сељачке заштите и Хрватске грађанске заштите су практично легализоване као оружана сила Бановине. У Бановини Хрватској ширење усташке варијанте фашистичке идеологије било је сасвим легално чему је допринело враћање великог дела усташке емиграције у земљу после југословенско-италијанског зближавања 1937.[11] Ипак, власти су повремено биле у сукобу са усташком организацијом, хапсиле и затварале њене чланове (у казнионицу у Лепоглави и логор Крушчицу код Травника) и понекад забрањивале њене листове.

Став хрватског вођства према приступању Југославије Тројном пакту био је недвосмислено позитиван што је био додатни притисак на владу да се приклони Осовини. Наговештаји да ће Југославија приступити Тројном пакту изазивали су све већи отпор међу Србима, како међу оним западно-демократски опредељеним, тако и међу члановима и симпатизерима комунистичке партије, али и политички неопредељеним грађанима. Лакоћа са којом је пуч извршен 27. марта 1941, а затим масовне демонстрације у Београду и бројним другим градовима показали су колико је било широко антифашистичко, прозападно и проруско (просовјетско) расположење и противљење владиној политици. Хрватски градови, осим у Далмацији, су вест о пучу углавном дочекали у тишини. После вести о пучу у Београду, на састанку са највишим војним командантима 27. марта 1941. немачки вођа је наредио да се изврше што хитније војне припреме да се муњевитом брзином Југославија разбије „и војнички и као држава“. Војна помоћ се очекивала од Италије, Мађарске и Бугарске, којима ће се обећати делови Југославије. Хрвати ће се ставити на страну Немачке за шта ће им се дати аутономија.

Хитлерова одлука да уништи југословенску државу уз помоћ суседа којима су обећани делови њене територије значила је почетак пуног ангажовања свих непријатеља, међу њима и сепаратистичке снаге међу Хрватима, које су великим делом већ биле орга-

[10] Архив Југославије, Београд (даље: АЈ), фонд Посланство Краљевине Југославије при Светој столици (ознака фонда: 372), ф-17, изводи из Дневника Алојзија Степинца; види и: *Danas*, Zagreb, 10. VII 1990, 66.

[11] Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945,* Sveučilišna naklada Liber, Školska knjiga, Zagreb 1978, 46–48.

низоване. После Мачекове одлуке 4. априла 1941. да, ипак, уђе у владу генерала Симовића, хрватски фашисти, усташе на челу са Павелићем добили су пуну подршку Италије, затим и Немачке. У свом говору на радију у Италији, 5. априла 1941. Павелић је најавио агресију на Југославију и позвао хрватски народ на оружје. Он је потпуно отворено најавио шта ће следити стварању Независне Државе Хрватске „на цијелом хрватском повијесном и непрекидном народном подручју". У тој држави ће у рукама хрватског сељачког народа бити „сва земља и сва власт", а из ње „ће бити искоријењен сав коров, што га је туђинска душманска рука била посијала".[12] Да су тај коров који треба искоренити цели српски и јеврејски народ у будућој хрватској држави није било никакве сумње.

Југословенска краљевска војска је неприпремљена дочекала агресију 6. априла 1941. Извршена је само делимична мобилизација, по наоружању, опреми, обучености, војној доктрини и ратној вештини југословенска војска није могла да се мери са захукталом гигантском немачком ратном машином. Осим на југу према Грчкој, Југославија је била у стратешком окружењу непријатеља и без икаквих изгледа да се успешно одбрани. Све слабости војне организације су појачане унутрашњим раздором коме су печат давали великохрватски национализам и сепаратизам националних мањина, пре свега немачке, мађарске и албанске. Договором између Немачке и Италије, противно одредбама међународног права, уништен је југословенски државни суверенитет, њена територија је подељена између држава агресора и новостворене хрватске државе и извршено је разграничење зона интереса линијом која је делила земљу правцем северозапад-југоисток. Од средишњег дела Југославије-Хрватске, Славоније, Срема, Босне и Херцеговине, Хрватског приморја и дела Далмације створена је Велика Хрватска под именом Независна Држава Хрватска. Ова држава је, уз Словачку, била „чисти" производ „новог европског поретка", односно споразума носиоца овог поретка Немачке и Италије.[13]

Војничком поразу од надмоћнијег непријатеља допринела је и масовна издаја хрватских официра и дела војних јединица састављених од Хрвата. Они су дезорганизовали одбрану, разоружавали и убијали официре, предавали се непријатељу.[14] Све то је доприне-

[12] Текст снимљеног говора цит. према: Viktor Novak, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj,* Zagreb 1948, 536.

[13] *Исто*.

[14] Војни архив, Београд (даље: ВА), фонд Архив Војске Краљевине Југославије, к. 3, рег. бр. 39/1; *Aprilski rat 1941,* Zbornik dokumenata, knj. 2, Beograd, Vojnoistorijski institut, 1987, dok. br. 225, Команда позадине 2. Армије, Команданту позадине Врховне команде, О. Бр. 100, Бусовача, 13. април 1941.

ло брзом слому одбране на западу земље и немачке инвазионе трупе већ 10. априла биле се пред Загребом. У међувремену, Мачек је напустио владу, која се повлачила ка Грчкој у сусрет Британцима и вратио се у Загреб. Док су немачке трупе, одушевљено дочекане, улазиле у Загреб, под покровитељством специјалног изасланика немачког министарства иностраних послова Едмунда Фезенмајера (Veesenmayer), вођа усташа у земљи пензионисани пуковник Славко Кватерник преко радио-станице прогласио је Независну Државу Хрватску. Одмах затим прочитан је позив Влатка Мачека хрватском народу и члановима Хрватска сељачке странке да се потчине новој власти и да са њом „искрено сарађују“.[15]

Својим чином велеиздаје Мачек је много учинио на разбијању државе чији је био потпредседник и дао је велики допринос брзој консолидацији новоформиране власти хрватских фашиста, усташа. Они су добили у руке целокупну државну инфраструктуру Бановине Хрватске, а под окриљем окупатора, органи власти нове државе убрзо су се проширили на остале додељене територије. Проглашење НДХ било је знак за широку акцију напада на државне органе, пре свега на војску, и преузимања власти у сарадњи са немачким инвазионим трупама.

У име Поглавника новостворене државе, Славко Кватерник је већ 10. априла прогласио Закон о оснутку војске и морнарице Државе Хрватске, истог дана повереник за унутрашње послове др Милован Жанић је прогласио Закон о присези вјерности Држави Хрватској.[16] Пошто је потврдио своје обавезе према осовинским покровитељима, Павелић је 15. априла 1941. стигао у Загреб и наредног дана, као „Поглавник Независне Државе Хрватске“, именовао владу. Он је у њој био председник владе и министар иностраних послова. Већ 15. априла Адолф Хитлер је обавестио Павелића да признаје НДХ,[17] а одмах затим то је учинила и Италија, затим и друге земље „новог поретка“. Треба нагласити да се све то догађало пре него што су представници Врховне команде немачке војске са представницима Врховне команде Југословенске војске потписали акт о безусловној капитулацији 17. априла 1941. у Београду. Иако формално није признао усташку државу, Ватикан је упутио у Загреб папског

[15] *Hrvatski narod,* Zagreb, 10. travanj 1941.

[16] *Narodne novine,* br. 1, 11. IV 1941, u: *Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske,* izdaje Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, godište 1, Zagreb 1941, 1–3 (dalje: *Zbornik zakona i naredaba*).

[17] ВА, НДХ, к. 233, рег. бр. 13/7–1, препис; *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu, Zbornik dokumenata,* tom I, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945,* Beograd, Vojnoistorijski institut, 1993, 15 (dalje: *Zločini NDH*).

легата који је имао дипломатски статус, док је у Ватикану успостављен Уред изванредног опуномоћеника НДХ. Папа је примио Павелића у посету, и поред тога што су постојали дипломатски односи Свете Столице са владом Краљевине Југославије.

Функцију оружаних снага нове државе у прво време су вршиле паравојне формације Бановине Хрватске, јединице Хрватске грађанске заштите и Хрватске сељачке заштите. Заједно са хрватским дезертерима они су учествовали у заробљавању, разоружавању и предаји агресорским снагама официра и војника Југословенске војске и прикупљању војног материјала.[18] Врховни заповедник целокупне Хрватске оружане силе војсковођа Славко Кватерник својом заповешћу од 19. априла 1941. је одао признање овим јединицама које су тада преименоване у Хрватске заштитне ловце.[19]

Док је агресија осовинских држава била усмерена првенствено на спољне непријатеље, односно на империјалну експанзију на друге државе и народе, фашистичка (усташка) држава све своје снаге усмерила је на уништење унутрашњих непријатеља, у првом реду целог српског народа који је сачињавао готово једну трећину становништва државе. Према акту немачког министарства иностраних послова од 21. маја 1941, међу 6.300.000 становника НДХ било је 3,3 милиона Хрвата, а 1.925.000 Срба је сачињавало највећу мањинску групу (30,55%). Осим њих било је и 700.000 босанских муслимана, 150.000 Немаца, 75.000 Мађара, 65.000 Словака, 30.000 Словенаца, 5.000 Италијана и 40.000 Јевреја.[20]

Духовни легитимитет овим идејама давала је Римокатоличка црква. Она је свесрдно подржала стварање државе екстремног хрватског национализма који је своју націју везивао за римокатоличку религију и њено ширење. То се укапало у планове Ватикана о ширењу њене организације над „шизматицима“, односно православним Србима чему је требало да послужи стварање велике хрватске католичке државе.[21] Уништење српског народа на простору те државе, брисање његовог националног и верског идентитета и

[18] F. Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska,* 74–82; Nikica Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne države Hrvatske, 1941–1945,* Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2003, 96–97.

[19] *Narodne novine,* br.7, 21. IV 1941, u: *Zbornik zakona i naredaba*, *1941*, 15; „'Hrvatski zaštitni lovci' priznanje seljačkoj i građanskoj zaštiti“, *Hrvatski narod,* br. 67, 20. IV 1941, 15.

[20] BA, HAB, T-120, p. 200, сн. 153350–153354; *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije,* tom XII, knj. 1, Dokumenti Nemačkog rajha 1941, Beograd, Vojnistorijski institut, 1973, 138–140 (dalje: *Zbornik NOR*).

[21] Carlo Falconi, *The Silence of Pius XII,* London 1970, passim; A. Manhattan, *The Vatican's Holocaust,* 89–104;

трагова постојања добило је подршку римокатоличке хијерархије и свештенства, а извесна неслагања са поступцима усташких власти била су инспирисана повременим разликама у погледу средстава за остваривање заједничког циља, али не и самог циља.[22]

Илегална усташка организација је у свештенству имала један од својих ослонаца и није било мало оних који су постали њени чланови. Улога римокатоличког свештенства у стварању усташке државе добро се видела већ током Априлског рата 1941. Загребачки радио је 11. априла 1941. дао упутство народу изван Загреба да се одмах обрати свим жупним канцеларијама где ће од свештеника добити упутства за даљи рад.[23] Римокатолички свештеници су учествовали у нападима на Југословенску војску, заробљавању и разоружавању њених припадника, о чему су објављивани самохвалисави чланци у штампи после проглашења НДХ.[24] Масовне католичке организације и друштва (Велико крижарско братство, Католичка акција, Хрватско Католичко академско друштво Домагој и друга) одушевљено су поздравиле стварање нове државе и њеног вођу при чему су истицали да су управо из њихових редова потекли многи борци за нову државу.[25]

Римокатоличка, хијерархија, парохијско свештенство, монашки редови, међу њима посебно фрањевци, у највећој мери су следили позив свог духовног пастира. Утицај цркве у традиционалном, предоминантно аграрном друштву, какво је било хрватско, био је изузетно је велики, а речи упућене са олтара, црквене предикаонице, од војног свештеника (душебрижника) имале су утицај барем као и акти државних власти. Штавише, све оно што су прописивали, радили или прокламовали државни органи и њихови представници, поготово они најистакнутији, захваљујући оваквом ставу цркве је добило највиши могући легитимитет, морални.

Као и у целокупној осталој штампи, и у католичкој су за највеће непријатеље хрватског народа проглашени Срби, за њима и остали непријатељи Европе и позивало се на немилосрдни обрачун са њима. Пошто је оценио да је Поглавникова бунтовност „без сумње била предметом посебне Божје провидности“, уредник *Katoličkog tjednika* Фрањо Кралик је истакао да су „хрватском народу највећи непријатељи Срби, а уз то као и у осталој Еуропи, жидови, слободни зидари и

[22] Stella Alexander, *The Tripple Myth. A Life of Archibishop Alojzije Stepinac,* New York, East European Monographs Boulder No. CCXX VI, 1987, 71–72; J. Steinberg, „Types of genocide?“, 183.

[23] V. Novak, *Magnum crimen,* 542.

[24] „Zadnji trzaji Jugoslavije na Pagu“, *Nedjelja,* 22. jun 1941; *Za Dom,* br. 1, travanj 1941; *Hrvatski narod,* 4. VI 1941.

[25] *Nedjelja,* 29. VI 1941.

комунисти./.../ Нека се већ једанпут престане с глупим и Кристових ученика недостојним тврдњама, да се проти злу и покварењацима ваља борити у рукавицама, на фин, отмјен начин./.../"[26]

Деловање свештеника и монаштва није се ограничило на проповеди и пропаганду путем штампе и других писаних медија. Свештеници су стварали усташке организације у појединим местима, формирали прве усташке јединице или су били повереници за одређене области. Један од двојице Поглавникових повереника за Босну и Херцеговину био је дон Божидар Брало, жупник из Сарајева. Жупник др Петар Берковић је био усташки повереник за срез (котар) Книн, таборник у Јаски постао је фра Дидак Чорић, логорник у котару Двор на Уни био је жупник из Дивуше Анте Ђурић, побочник усташког логора за котар Огулин био је катихета Драган Петрановић.[27] Наведени и бројни други свештеници су били особе од посебног поверења усташког вођства, најгорљивији пропагатори програма уништења, а међу њима је било и неких од највећих масовних убица. Присилно покатоличавање православних Срба спровођено је координисаном акцијом државних власти и Римокатоличке цркве.

Јединице хрватске војске су у своме саставу имале војне свештенике (душебрижнике), а сам надбискуп Степинац именован је од Свете Столице за Војног викара *sine titulo* за хрватску војску. Надбискуп је 20. јануара 1942. именовао домобранске душебрижнике и поделио им жупничку јурисдикцију. За своје заменике је одредио двојицу свештеника, Стјепана Вучетића и Вилима Цецељу,[28] иначе истакнуте усташе. Већ раније 1941. Павелић је поставио Вучетића за војног викара, а Цецељу за његовог заменика,[29] тако да је својом одлуком надбискуп само санкционисао ранију поглавникову одлуку о њиховом постављењу. Војни свештеници су имали важну улогу у подстицању припадника хрватских оружаних снага на вршење масовних злочина над Србима. За своје заслуге, као и бројни други свештеници, они су одликовани високим одликовањима НДХ.[30] Подршка Римокатоличке цркве усташкој држави трајала је колико и та држава, о чему сведочи и посланица хрватских бискупа од 24. марта 1945.[31]

У пропаганди усташке државе коришћени су већ формирани стереотипи о највећим непријатељима хрватског народа и његовог

[26] *Katolički tjednik,* 15. VI 1941.

[27] AJ, 110, ф. бр.4502/1; *Novi list,* br.34, 1. VII 1941; V. Novak, *Magnum crimen,* 601–804.

[28] „Jurisdikcija domobranskih dušebrižnika", *Vrhbosna,* br. 2, Sarajevo 1942, 70–71.

[29] *Katolički list,* br. 45, 1941; V. Novak, *Magnum crimen,* 856–858.

[30] *Vjestnik, Ministarstvo oružanih snaga-osobni poslovi, naredbe,* br. 30, 11. IX 1942, 577; isto, br. 53, 30. XI 1942, 2505; isto, br. 47, 3. XI 1943, 708.

[31] *Katolički list,* br. 12–13, 1945.

опстанка. Главни „теоретски“ списи већ су биле објављени у земљи и иностранству до 1941. Њихова аргументација сада је још више заоштрена и огољена, а униформисана пропагандна машина, коришћењем свих медија, непрекидним понављањем пласирала их је као неоспорну истину. У антисрпској пропаганди главни мотиви су били били цивилизацијски и историјски, делом и расистички. Антијеврејска пропаганда била је у потпуности антисемитска, односно расистичка, с тим што је прилагођена локалним приликама додавањем нових „грехова“ Јевреја. Највећи од њих био је помагање омрзнутих Срба и њихове државе, Југославије. И у овом случају је, у ствари, само преузет стереотип створен током међуратног периода, а додатни негативни набој проистицао је из чињенице да је за највећег непријатеља проглашен српски народ.

Због ниског образовног нивоа широких слојева хрватског становништва, а још више муслиманског, велику улогу је имала жива реч, како свештеника, тако и високих државних функционера. Да би што већи број људи мотивисали на спровођењу програма уништења, на јавним скуповима широм НДХ државне вође и верски пастири су недвосмислено објављивали да је циљ усташке државе пре свега нестанак српског народа и његове православне вере. Све поруке државних и верских вођа, било као пропагандни говор било у облику закона и наредаба власти, су се сводиле на једно: Срби су уљези на хрватској земљи, они су оличење зла које треба уништити свим средствима. Њихова имовина припада хрватском народу јер је стечена на хрватској земљи тлачењем хрватског народа, нарочито током постојања „великосрпске Југославије“.

Основни садржај и тон пропагандном говору дат је у уводнику централног гласила нове државе, у дневнику *Hrvatski narod* од 11. априла 1941. Као највећи хрватски непријатељ означен је само српски народ (као целина). Најављено је да ће казна стићи и све остале непријатеље управо зато што су помагали највеће непријатеље Србе.

Убрзо су широм НДХ организовани политички зборови са позивом на уништење или протеривање Срба и Јевреја. Младен Лорковић је на збору у Доњем Михољцу изјавио и следеће: „Хрватски се народ мора очистити од свих елемената, који су за тај народ несрећа, који су томе народу туђи и страни, који у томе народу растварају његове здраве снаге, који су тај народ кроз стољећа и стољећа гурали из једног зла у друго. То су наши Срби и наши Жидови“.[32] Својим јавним позивима на уништење или протеривање Срба нарочито се истицао познати хрватски књижевник и министар богоштовља (ве-

[32] *Hrvatski narod,* 28. VI 1941.

ре) и наставе Миле Будак.[33] Сви ови говори преношени су како у најважнијим листовима, пре свега у централном, *Hrvatski narod,* тако и у локалним и регионалним.

Усташка *Načela* су била темељни идеолошко-политички документ, који је популарисан не само у централним листовима, него и провинцијским.[34] *Načela* су објављивана и у школским уџбеницима, односно постала су део обавезне школске лектире,[35] а објављивана су и као посебна публикација са опширним тумачењима државних пропагандиста какав је био Данијел Црљен. Ту су у развијенијем облику изношени основни усташки идеолошки принципи и пракса која је на њима почивала. Река Дрина је не само граница два народан српског и хрватског, него и граница два света, источног и западног. Југославија је створена насиљем „балканске руље“ над хрватским народом. „Тако се у хрватској крви родила Југославија, да се након два десетљећа у српској крви утопи и нестане“. Главни задатак хрватске државе су следећи: „С леђа хрватског народа требало је скинути два јарма, два господства. На политичком, националном пољу требало је уништити државну власт над хрватском земљом. На господарском пољу пољу требало је избрисати кобни и свемоћни утицај жидовства, које нас је поред српства тиштало“. Они који данас оспоравају право Хрватима да сами одлучују у својој домовини су „они исти, који су нам и право на живот оспоравали. С њима се хрватски народ налази и данас у несмиљеној борби, јер су његова сигурност и опстанак увјетовани њиховим поразом и уништењем“.[36]

У хрватски национални корпус укључени су и босанскохерцеговачки муслимани, који су били не толико прохрватски, колико антисрпски усмерени. Основа става муслиманске елите било је незадовољство друштвеним статусом у либералној југословенској држави и очекивање враћања ранијег, пре свега економског, статуса у чему су имали пуну подршку својих верских вођа. Наглашено истицање значаја „муслиманских Хрвата“ и њихово укључивање у државни механизам, имало је непосредну политичку сврху у што већој мобилизацији муслимана у организовању и спровођењу уништења српског народа. Мобилизација муслимана на остварењу програма уништења српског народа била је нарочито успешна у источној и, пре свега западној Босни, у Цазинској крајини. Масовно учешће муслимана, било као припадника оружаних формација, било цивила,

[33] *Hrvatski narod,* 16. VI 1941.

[34] „Načela Hrvatskog Ustaškog Pokreta“, *Hrvatski List,* Osijek, 29. lipnja 1941, 3.

[35] Mate Ujević, *Čitanka za više razrede srednjih škola,* Zagreb 1941, 618–620.

[36] *Načela Hrvatskog Ustaškog pokreta,* obradio Danijel Crljen, Zagreb 1942, prema: P. Požar (prir.), *Ustaša,* 64, 70, 72, 74.

довело је до уништења највећег дела српског народа са тог подручја. Томе је допринела и чињеница да су међу предводницима и извршиоцима масовних покоља били и муслимански свештеници, који су имали посебно јак утицај на своје вернике.[37]

Уништење српског народа, односно „коначно решење српског питања“[38] у усташкој држави остваривано је првенствено физичком ликвидацијом, упоредо и економским уништењем и протеривањем, брисањем културног и верског идентитета пре свега насилним превођењем у римокатолички веру што је било једнако кроатизацији. При томе треба имати у виду да је прекрштавање Срба често било начин да се што лакше изврши физичко уништење, а и они који су прешли на римокатоличку веру нису били сигурни за свој живот и великим делом су убијени. Исто је било и са онима који су присилно прешли на исламску веру.[39] Осим Срба, потпуном уништењу били су изложени и Јевреји, с тим што за њих према расистичком критеријуму није било никаквих изузетака, па ни због преласка на римокатоличку веру. Систематско уништење обухватило је и Роме, не и муслиманске Роме. Оштрица „унутрашњег чишћења“ била је усмерена на све политичке противнике, стварне и потенцијалне, у првом реду на чланове и симпатизере Комунистичке партије Југославије, југословенски опредељене Хрвате, Југословене, Србе римокатолике, хијерархију и вернике Старокатоличке цркве.

Држава хрватских фашиста свакако је један од феномена Другог светског рата, а геноцид над Србима који се у њој спроводио у историографији се издваја у посебан тип геноцида.[40] Од самог почетка геноцид је организован и усмераван од стране државних органа, највећим делом је вршен у сопственим концентрационим логорима, уз слабо прикривену подршку целокупне хијерархије и монаштва Римокатоличке цркве и њеног првог човека у држави, загребачког надбискупа др Алојзија Степинца.[41]

Иако је формално била у утицајној (политичкој и идеолошкој) сфери фашистичке Италије, НДХ је по свом уређењу и спољнополитичком положају била много ближа националсоцијалистичком Трећем рајху. Немачки војни, политички и привредни утицај био је много наглашенији него италијански, а представници немачке вој-

[37] Dušan D. Miljković, *Stradanja u Cazinskoj krajini i antifašistička borba (1941–1945),* Beograd 2011, 53, 58–59, 102, 87,

[38] Ову синтагму користи J. Steinberg, „Types of genocide?“, 183.

[39] D. D. Miljković, *Stradanja u Cazinskoj krajini, 22–24.*

[40] J. Steinberg, „Types of genocide?“, 176, 190.

[41] J. Steinberg, „Types of genocide?“, 176, 180–187; A. Manhattan, *The Vatican's Holocaust,* 64–88.

ске имали су кључну улогу у формирању и наоружавању хрватске војске. Масовна репресија, уништење целих националних и/или верских група, организовање репресивне мреже оличене у концентрационим логорима и логорима смрти, то су неке од основних сличности националсоцијалистичке (нацистичке) и усташке државе. Овакво уређење било је израз прихватања нацистичког идеолошко-политичког принципа „крви и тла“, по којем се може германизовати (у хрватском случају кроатизовати) простор, а не и народ који живи на њему. То је водило уништењу национално, расно и верски непожељних категорија становништва, које су стигматизоване, дехуманизоване и проглашене за смртну опасност по опстанак хрватског народа.

Са отпочињањем „крсташког рата“ на Истоку, похода нацистичке Немачке и њених савезника и сателита (међу њима и НДХ),[42] на Совјетски Савез 22. јуна 1941. изузетно је појачана антикомунистичка нота у пропагандном говору. Срби и југословенска држава већ раније су окривљени за ширење комунизма, а сада је та оптужба само појачана. Било какав покушај српског отпора уништењу, који је понегде већ избио, непрекидно ће бити дисквалификован као комунистички, у мањој мери и као великосрпски. У Павелићевом прогласу хрватскоме народу 3. јула 1941. је објављено да је „наш савезнички велики њемачки народ“ у рату са московским бољшевизмом, а немачка војска „брани Европу од жидовско-бољшевичког дивљаштва“.[43] Већ постојећим оптужбама против Срба и Јевреја као колективних највећих непријатеља хрватског народа, додата је актуелна антикомунистичка идеолошка конотација, која је фактички сублимисала све остале, тако да су хрватски непријатељи постали уједно и смртни непријатељи „новог поретка“.

Хрватско фашистичко законодавство било је веома обимно и разноврсно Ова поплава закона објашњава се, како потребом Поглавника да се покаже као врхунски фактор који у својим рукама усредсређује све функције власти, тако и потребом да се НДХ изгради као држава уз стално указивање на хрватско историјско и државно право.[44] Прва и по својим дометима најзначајнија, била је Законска одредба за обрану народа и државе, од 17. априла 1941, којом је уведено перманентно ванредно стање у држави. Једном уопштеном и растегљивом формулацијом са ретроактивним дејством

[42] N. Barić, *Ustroj kopnene vojske,* 140.

[43] „U borbu protiv židovsko-boljševičke Moskve. Poglavnikov proglas Hrvatskome narodu“, *Hrvatski narod,* 139, 3. VII 1941. Проглас су објавили и остали листови.

[44] Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije,* Beograd, Vojnoizdavački zavod, 1970, 222–223, 255–257.

за злочин велеиздаје могао је бити оптужен практично свако и тиме осуђен на смртну казну.[45]

Увођење народних судова је било у складу са прокламованом намером да непријатељима „суди праведни хрватски народ". Ово паралелно, специјално судство потпуно је бацило у сенку редовне судове и постало је основна полуга у целокупној судској пракси усташког режима.[46] Одредбама министра правосуђа др Мирка Пука од 8. маја основани су изванредни народни судови са седиштем у Бањој Луци, Карловцу (сенат II) и Вараждину, 13. маја 1941. у Загребу, 23. јула 1941. у Тузли, 29. јула постављен је нови изванредни народни суд у Карловцу.[47] Свакако није случајно што су ови судови именовани управо у крајевима који су претежно или у великом броју били насељени српским становништвом. На овим и другим просторима НДХ Срби су се већ нашли на удару систематског уништавања најчешће без икаквог, па и оваквог суда. Мрежа специјалних судова употпуњена је 17. маја оснивањем *пријеких судова* и *покретних пријеких судова* 24. јуна 1941, који су доносили практично само једну, смртну пресуду извршну два сата после изрицања.[48]

Упоредо са доношењем репресивног законодавства и изградњом институција тоталитарне државе, у НДХ је започео масован терор над категоријама становништва које су већ јавно стигматозоване као непријатељи. Наведене законске одредбе биле су довољно обухватне да под њихов удар дође свака од непријатељских група. Једина национална група која је као таква у законима означена као непријатељска била је јеврејска. То је било не само у складу са усташком идеологијом, него и политичким циљевима јер је било у складу са пожељним моделом немачког „новог поретка" у који се усташка НДХ и на овај начин укључила. Ипак, прве жртве били су Срби, најбројнија група предвиђена за уништење, и они су то остали до последњег дана постојања НДХ.

---

[45] *Narodne novine,* br.4, 17. travnja 1941, u: *Zbornik zakona i naredaba, 1941,* 8; *Hrvatski narod,* 18. IV 1941. Види и: Zakonska odredba o nadopuni zakonske odredbe za obranu naroda i države, Zagreb, 1. svibnja 1941, *Narodne novine,* br. 17, 2. svibnja 1941, isto, str. 45, 46.

[46] Zakonska odredba o promjenama u kaznenom zakoniku od 27. siječnja 1929. i zakona o izmjenama i dopunama kaznenog zakonika od 9. listopada 1931, Zagreb, 3. svibnja 1941, *Narodne novine*, br. 19, 5. svibnja 1941. u: *Zbornik zakona i naredaba*, *1941*, str. 53–55.

[47] *Narodne novine,* 8. V 1941; isto, 9. V 1941; isto, 24. VII 1941; isto, 31. VII 1941; *Zločini NDH*, 28, 29, 373–374, 399–400.

[48] Zakonska odredba o prijekim sudovima, Zagreb, 17. svibnja 1941; *Narodne novine*, br. 32. 20. svibnja 1941; Zakonska odredba o pokretnom prijekom sudu, Zagreb, 24. lipnja 1941, *Narodne novine*, br. 58, 24. lipnja 1941. u: *Zbornik zakona i naredaba, 1941*, str. 104–105 i 196–197; vidi i: Zakonska odredba o nadopuni zakonske odredbe o prijekom sudu i zakonske odredbe o pokretnom prijekom sudu, Zagreb, 26. lipnja 1941. Narodne novine, br. 60, 26. lipnja 1941. i Zakonska odredba o promijeni zakonske odredbe o prijekom sudu i zakonske odredbe o pokretnom prijekom sudu, Zagreb, 28. lipnja 1941, *Narodne novine*, br. 62, 28. lipnja 1941, u: *Zbornik zakona i naredaba, 1941*, str. 213–214. i 222.

Почетак процеса уништења Срба показао је неке карактеристике система са којим је злочин спровођен, али и став који су према томе имали творци НДХ, Немачка и Италија. Први на удару су били најистакнутији Срби, национално и политички најсвеснији и најугледнији, често и најимућнији. На удару су се посебно нашли свештеници, монаштво и целокупна организација Српске православне цркве, која је, с разлогом, сматрана за један од темеља српског националног идентитета. Као повод хапшења служила је сумња да је неко четник и/или да пружа отпор новој власти. За хапшење или окупљање већих група будућих жртава били су коришћени и други разлози (упућивање на рад, замена личних докумената, прелазак на римокатоличку веру), или је коришћена само груба сила, без икаквог објашњења.

До спонтаног, касније све организованијег отпора који се од побуна претворио у организоване устанке, убрзо је заиста и дошло. Борбе са устаницима и сопствени губици, као и спорадичне стихијске осветничке реакције устаничке масе, додатно су убрзавали спиралу масовног убијања. Сталним подстицањем осећања егзистенцијалне угрожености, чему су доприносиле и борбе са устаницима, власти НДХ су још више хомогенизовале хрватски и муслимански народ на остварењу програма уништења.

Иако су немачки војни команданти и политичари рано увидели да је уништење Срба у НДХ генератор масовног устаничког покрета, немачки врх никада није хтео да се одрекне свог верног савезника у Загребу, нити да покуша да утиче на његов програм уништења Срба. Немачки војни представник у Загребу генерал Едмунд Глез фон Хорстенау (Glaise von Horstenau) овако је оценио политику хрватског вође према Србима: „Његове намере биле су следеће: један милион и осам стотина хиљада православних Срба хтео је да побије, и то по сваку цену и свим средствима“.[49] Ту намеру нису крили ни највиши представници усташке државе, међу њима и они непосредно задужени за спровођење програма уништења као што је био Еуген Кватерник Дидо. Према сећању личног секретара Влатка Мачека др Бранка Пешеља, Е. Кватерник му је говорио о неопходности уништења Срба при чему је потпуно свеједно ко ће добити рат. Чак се сложио са Пешељем да ће Енглези добити рат, „али Срба у Хрватској више неће бити. Према томе, тко год добије рат, морат ће прихватити ситуацију, какову је буде нашао“.[50]

[49] *Ein General im Zwielicht. Errinerungen Gleises von Horstenau*, Peter Broucek (Hrsg.), Boehlau Verlag, Wien-Koeln-Graz, 1988, 431.

[50] Цитат према: Slavko Goldstein, *1941. Godina koja se vraća,* Zagreb, Novi Liber 2007, 91–92, напомена 4.

За политику уништења Срба хрватски вођа Павелић је добио подршку на највишем месту, од самог немачког вође Хитлера. Приликом њиховог првог сусрета у Берхтесгадену, 6. јуна 1941. Хитлер се сагласио са плановима о пресељавању Словенаца у Хрватску и Срба у Србију, чија реализација је већ договорена. Таква су пресељавања болна, али су боља него непрекидно трпљење, а и сама Немачка је приступила пресељавању својих сународника. Нагласио је да, ако хрватска држава жели бити сасвим солидна, мора се педесет година водити национално нетолерантна политика, јер из превелике толеранције у тим питањима настају само штете.[51]

Хитлерове речи наговештавале су да је почео да се остварује далекосежни програм нацистичке Немачке о „расној реконструкцији" европског простора, углавном на европском Истоку,[52] који је свој пуни замах добио после 22. јуна 1941. Према плановима нацистичке Немачке требало је не само уништити државност словенских земаља, пре свега Пољске, што је већ учињено, и Совјетског Савеза, него и извршити германизацију огромних простора на Истоку пресељавањем десетина милиона људи и физичким уништењем елите словенских народа. Изузетак су били Бугарска, којој је очувана државност, као и Словачка и Хрватска, којима је она дарована. Почетак рата са Совјетским Савезом је означио да је „коначно решење јеврејског питања" прешло у своју последњу фазу, потпуног уништења јеврејског народа чији коначни биланс је био 6 милиона мртвих, односно две трећине јеврејског народа у Европи.[53]

Посматрајући процес уништења Срба, може се закључити да се у првој фази радило о убијању оних који су могли да буду предводници евентуалног отпора Мада се само убијање вршило у релативној тајности, умешаност великог броја хрватског и муслиманског цивилног становништва (копање јама за жртве, њихово закопавање и поливање живим кречом ради спречавања заразе, учешће у пљачки жртава) и разни други трагови егзекуција нису остављали сумњу о томе шта се заиста догодило. Све то је деловало застрашујуће на нове потенцијалне жртве, поготово на чланове породица убијених који су остајали без икакве заштите и незбринути, поготово што је убијање било најчешће праћено пљачком имовине. Ширење размера злочина зависило је и од брзине којом су формирани органи принуде и оружане формације, полиција, жандармерија, усташке формације и оружане снаге.

Када је реч о географском распореду злочина уочљиво је да је главни удар био усмерен на најкомпактније српске етничке терито-

[51] Bogdan Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija,* Zagreb, Globus, 1983, 49.

[52] M. Mazover, *Mračni kontinent, Evropa u dvadesetom veku,* Beograd, 2011, 178–186.

[53] Robert L. Koehl, *RKFVD: German Resettlement Population Policy , 1939–1945: A History of Reichs Kommission for the Strengthening of Germandom,* Cambridge, Mass., 1957, passim; „Generalplan Ost", *Encyclopedia of the Holocaust,* knj. II, New York-London 1990, 550–553 (Czeslaw Madajczyk); Raul Hilberg, *Die Vernichtung der europaeischen Juden,* Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag 1990, Teil 2, passim.

рије-подручје бивше аустријске Војне крајине (Лика, Кордун, Банија Западна Славонија, нешто касније и Срем) и њима суседне области, северну Далмацију, затим Босанску крајину, источну Босну, централну и источну Херцеговину. Била је све очигледнија намера да се разбију српске етничке целине на мање делове, ради лакшег уништавања. У случају граничних крајева према немачком окупационом подручју у Србији и према Црној Гори под италијанском окупацијом, радило се о разбијању укупне етничке целине српског народа, односно етничког континуитета између Срба из НДХ и Срба из Србије и Црне Горе.

Велики значај за остварење плана уништења Срба имало је придобијање босанскохерцеговачких муслимана за нову државу јер су они постали саставни део механизма уништења. И муслимани из суседне области Старе Србије (Рашка област или Санџак) намеравали су да своје подручје прикључе усташкој држави. Они су се преко својих представника обратили 10. маја 1941. поверенику НДХ за Босну и Херцеговину са молбом да њихови подручје буде припојено усташкој држави.[54] У име НДХ у Новој Вароши постављена је привремена власт, а нови котарски предстојник (сремски начелник), у договору са представником хрватске војске, издао је народу проглас. Под претњом стрељања, тражила се предаја оружја, а наведено је и следеће: „За сваку једну главу Хрвата, разумјевајући муслимана и католика биће стријељано 50 православних најугледнијих грађана“.[55]

Почетак и интензитет процеса уништења зависио је умногоме од присуства окупационих немачких и италијанских трупа и са тим у вези, од процеса утврђивања граница НДХ. То се пре свега односило на утврђивање границе НДХ и Италије што је регулисано Римским уговорима 18. маја 1941. Због немачких потреба, источни Срем је до 10. октобра био под немачком војном управом да би тада био предат хрватском властима, које су преузеле обавезу да неће „проузроковати или поспјешити изсељење Срба из овога подручја нити извластбом, нити којим другим посредним притиском“.[56] Касније се показало да се хрватске власти нису придржавале споразума.

У првим данима после Априлског рата на територији НДХ још увек су постојале команде немачких инвазионих јединица, које су

[54] *Zločini NDH*, 36–41.

[55] ВА, НДХ, к.171А, рег. бр. 37/1–1; Крилно заповједништво за Санџак, Поглавниковом повјеренику у Сарајеву, Прибој, 25. свибња 1941; *Zločini NDH*, 58–60.

[56] *Nezavisna Država Hrvatska, Međunarodni ugovori 1941,* Ministarstvo vanjskih poslova, Zagreb 1942, 49–50, 53, 55–56; ВА НДХ, к. 213, рег. бр. 7/1, Заменик министра вањских послова, министарству унутарњих послова, Загреб, 6. листопада 1941: Преузимање источног Сријема; *Zločini NDH*, 779–780; F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH,* 83–93.

убрзо замењене посадном 718. пешадијском дивизијом. Иако су понекад немачки представници имали улогу спасиоца Срба, генерално они су остали пасивни или су и сами учествовали у злочинима. Показало се да је улога Италије, пре свега њених војних снага, била много значајнија и да је умногоме утицала на токове геноцида у НДХ, како над Србима, тако и над Јеврејима. То је било уско повезано са општим током догађаја после избијања масовног српског устанка у лето 1941. У изворима хрватске (НДХ) провенијенције за устанике су углавном коришћени називи „побуњеници", „побуњенички покрет", али и „организирани устанак", затим „четници", касније „четничко-комунистичке банде", „комунистичке банде".[57]

Ток процеса уништења показује да су са другим мерама синхронизоване и оне о експропријацији српске имовине, која је већ увелико и „нелегално" пљачкана. Упоредо су стваране и установе које су преузимале и етатизовале српску имовину, како у граду, тако и на селу, а затим је предавале Хрватима. Први на удару били су Срби, пореклом из бивше Аустроугарске, који су се као добровољци борили у војсци Краљевине Србије у Првом светском рату. Они су насељавани углавном у Славонији и Срему на земљи добијеној аграрном реформом. Законом од 18. априла 1941. њихова имовина је проглашена хрватском народном имовином и одузета без икаве накнаде за земљу и за било шта што је на њој саграђено. Предвиђено је да се та земља додели у власништво Хрватима сељацима о чему ће се издати посебни закони.[58]

Приликом првог сусрета Павелића и Хитлера у у Берхтесгадену 6. јуна 1941, немачки вођа се сагласио са плановима о пресељавању Словенаца у Хрватску и Срба у Србију, чија реализација је већ била договорена.[59] Већ раније немачка влада је била донела одлуку о протеривању 250.000 Словенаца са подручја анектираног Трећем рајху у окупирану Србију. Сазнавши за то, хрватска влада је затражила и успела да немачка влада донекле измени тај план. Уместо у Србију, ти Словенци ће се пребацити у НДХ, а исто толико Срба из НДХ биће протерано у Србију.

---

[57] Термини „побуњеници" и „побуњенички покрет", прихваћени су у савременој хрватској историографији (N. Barić, *Ustroj kopnene vojske,* 82–83, passim). То имплицира да је усташка држава била легална и да је имала право и дужност да се супротстави онима који је угрожавају, *ergo,* они су побуњеници. То је у супротности са међународним правом и са терминологијом у историографији. Немачки историчари користе термине „устанак" (Aufstand), „устанички покрет" (Aufstandsbewegung) и „покрет отпора" (Widerstand); Klaus Schmider, *Partisanenkrieg in Jugoslawien 1941–1945,* Hamburg-Berlin-Bonn, Verlag E. S. Mittler, 2002, passim.

[58] Zakonska odredba o nekretninama t. zv. dobrovoljaca, Zagreb, 18.travnja 1941; *Narodne novine*, br. 6, 18. travnja 1941, *Zbornik zakona i naredaba, 1941*, 10; Zakonska odredba nadopuni zakonske odredbe o nekretninama t. zv. dobrovoljaca, Zagreb, 3. kolovoza 1941; *Narodne novine*, br. 174, 5. kolovoza 1941.

[59] Bogdan Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija,* Zagreb, Globus, 1983, 49.

После политичког договора немачке и хрватске владе следио је споразум који је 4. јуна 1941. потписан у Загребу између посланика Кашеа и других највиших немачких представника у НДХ, министара хрватске владе, шефа немачке цивилне управе у окупираном делу Словеније и представника немачке војнокупационе управе у Србији. Утврђено је колико људи треба протерати, као и детаљи о времену и динамици „пресељења". У року нешто мањем од четири месеца из НДХ на немачко окупационо подручје у Србији требало да буде протерано укупно 205.000 Срба.[60]

До 25. августа 1941. када је исељавање прекинуто, у Србију је „легално" депортовано 13.234 лица.[61] Како су локалне власти и даље слале прогнанике у „исељеничке логоре", у њима се нашао велики број лица које није било могуће депортовати. Један од начина „решења" овог проблема био је убијањем заточеника. После инсцениране „побуне" 26. августа у логору у Славонској Пожеги усташе су убиле око 400 интернираних српских сељака из Босанске Посавине. Истог дана на пути према логору на мосту између Босанског и Славонског Брода, у инсцениранoj „побуни" српских сељака убијено је њих 42.[62]

Процес уништења организације и духовне мисије Српске православне цркве, као и одузимање њене имовине у НДХ највећим делом је спровело управо Државно равнатељство за понову. Оно је 9. августа 1941. упутило налог свим властима да ухапсе „још преостале монахе и калуђере, те грко-источне попове заједно са њиховим обитељима и препратите их у исељенички логор Цапраг крај Сиска. Ово се односи само на попове који су по народности Срби и на Црногорце, који се осјећају Србима. Изузмите оне попове, који су услијед болести или старости неспособни за транспорт. Са имовином исељених попова поступите према такођер раније даним упутам, то вриједи и за црквено благо и сву црквену имовину. Преосталим поповима било које народности забраните свако даље вршење њихових црквених функција./...//Матице грко-источњака, морају преузети

[60] ВА, НАВ, Т-501, р. 267, с.000958, Deutscher General in Agram, zur Zeit in Salzburg, Nr. 500, geh. vom. 8. 6. 1941; ВА, микрофилм Бон 4, с. 418–419, Посланик у Загребу (Каше), министру иностраних послова (Рибентропу), Загреб, 4. јуна 1941; Записник са седнице одржане под вођством немачког посланика у Загребу СС-обергрупенфирера З. Кашеа, у вези са разговором о пресељавању; *Zločini NDH*, 78–81.

[61] Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska,* 170–171. Види и: Bogdan Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija,* 126–127, 136.

[62] ВА, НДХ, к.1, рег. бр. 26/2, Заповједништво Осјечког дивизијског подручја, извештај 26. коловоз 1941; *Zločini NDH,* 571. ВА, НДХ, к.174, рег. бр. 55/11–2, Оружничка постаја Бос. Брод, Области котарске испоставе, 5. рујна 1941: побијање невиних људи у Бос. Броду и околици; *Zločini NDH,* 650; M. Bijelić, „Sabirni logor", 200–206.

надлежна општинска поглаварства тиме, да издавају матичне изватке и да врше уписе рођених и умрлих, до даље одредбе".[63]

Упоредо са протеривањем Срба, текао је процес насељавања Хрвата на њиховим имањима, при чему су власти настојале да створе етничку брану према Србима у Србији. Стога су се на удару нашли и Срби из граничних крајева уз Дрину. После договора са месним властима у Рогатици, Власеници, Сребреници, Зворнику и Бијељини, Павелићев повереник у Сарајеву проф. Хакија Хаџић предложио је министарству војске, да се после пресељавања Срба „уз нашу источну границу населе домаћи муслимани или католици граничари из самих дотичних котарева". Био је против насељавања Словенаца јер ће се они много брже асимиловати ако се населе међу „домаћим католичким пучанством, гдје ће имати хрватско-католичко свећенство/.../".[64] На одузетим српским имањима у Славонији и Срему насељено је укупно 7.000 хрватских породица из Хрватског Загорја, као и 1.800 хрватских усташких породица са 9.000 лица углавном из Херцеговине. Укупно је током колонизације спровођене од НДХ на овим подручјима насељено 8.800 хрватских породица са 44.000 лица.[65]

Процес уништења Срба од краја јуна и почетка јула ушао је у нову фазу; од тада су удару били сви Срби, од стараца, до тек рођене деце. Иако су и даље кључну улогу у организовању и вршењу егзекуција имале усташке полицијске и војне установе и јединице, радило се о синхронизованој акцији државних органа, цивилних и војних, под видом борбе против устаника. Иако се у овој фази устанка често се радило о мањим нападима на комуникације, зграде општина или жандармеријске станице и од одбрани српских насеља од убијања и пљачке, то је био повод за наставак процеса уништења.

За остварење процеса уништења пресудну улогу је имала чињеница да су полицијске установе и оружане формације, усташке, жандармеријске и војне, биле консолидоване и добро наоружане, тако да се устаничке групе дуго нису могле мерити са њима у отвореној борби већих размера. Тада су већ био организован и систем прихватних-сабирних логора, често привремених и импровизованих. После краћег или дужег задржавања у овим прихватним логорима, измучени и изгладнели заточеници су упућивани у први логор смрти усташке др-

[63] ВА, НДХ, к. 170, рег. бр. 18/12–7; *Zločini NDH,* 479–480; исто, к. 200б, рег. бр. 34/1, списак попова грчко-источне вјере у котару Сарајевском који су отпремљени у логор Цапраг (крај Сиска) на 12 коловоза 1941; *Zločini NDH,* 494–495.

[64] ВА, НДХ, к.171а, рег. бр. 45/1–1, 3; *Zločini NDH,* 369–370.

[65] Љубомир Иванчевић, „Прилог проучавању аграрне реформе у Срему у време 'НДХ' ", *Зборник за друштвене науке Матице српске,* 43, 1966, 126–149; Никола Гаћеша, „Метанастазичка кретања у југословенским земљама за време Другог светског рата", *Други свјетски рат-50 година касније,* Подгорица 1997, 368.

жаве Госпић-Јадовно на планини Велебит и на острву Пагу (Слана и Метајна). У логоре смрти су масовно упућивани Срби не само са устаничких, него и са свих других подручја усташке државе. После напуштања овог логора услед италијанске реокупације, нови логор смрти организован је у Јасеновцу крајем августа 1941.[66] Ту је створен цели систем логора који је постојао до последњих дана постојања НДХ која је у њему централизовала процес уништења Срба, Јевреја и Рома.

Све организованији српски отпор уништењу био је одговор на егзистенцијалну угроженост целокупног српског народа што је било потпуно јасно и представницима хрватских власти. Хрватски војни и жандармеријски команданти и штабови у својим извештајима су износили неслагање са масовним и неселективним убијањем Срба и неконтролисаном пљачком њихове имовине сматрајући да је одбрана од уништења главни мотив њиховог отпора. Било је случајева када су војни команданти наређивали разоружавање усташа, као у Дрвару почетком јула 1941.[67] Међутим, забрана разоружавања усташа је стигла управо од министарства војске.[68]

И поред извесних тактичких неслагања у погледу метода за остваривање заједничког циља, прокламованог од највиших државних органа, војне (домобранске) и усташке јединице (усташка војница) деловале су координисано на сламању устанка, а наређења било усташких, било војних штабова и команданата, пре или касније имала су исти исход-уништење Срба. У бројним извештајима хрватских војних и цивилних власти само апроксимативно се говори о броју убијених што говори о томе да је убијање било масовно и систематско. После отпочињања устанка, главни разлог уништења Срба била је борба против устаника у увођење „реда и мира“. То је фактички значило да је за убијање било довољно да је неко Србин и

[66] Ђуро Затезало, *Јадовно. Комплекс усташких логора 1941,* књига I, Београд 2007, passim.

[67] О разоружавању усташа у Дрвару, које је наредио генерал Румлер, а опозвао усташки повереник из Загреба, види: ВА, НДХ, к. 84, рег. бр. 48/3, Стожер врбаског дивизијског подручја, Заповједничтву копнене војске, Бања Лука, 8. VII 1941. У извештају је цитиран телеграм заповедника једне сатније (чете): „Данас сам био у с. Лички Осредци које је попаљено. На све стране леже љешине људи и жена убијених 2. и 3. ов. мјесеца од којих се шири страшан смрад. Пси и свиње нагризају љешине, а усташе из Срба су забраниле покапање. Постоји бојазан заразе. Што је остало у животу разбјегло се у шуме и не смије кући. Тамо умиру од глади“; *Zločini NDH,* 216–217. Из овог извештаја се види да су усташке и домобранске јединице заједно учествовале у сламању „четничке акције“ у којој је убијено 50, како је и генерал Румлер сумњао, ненаоружаних побуњеника-четника. О краткотрајном разоружавању усташа у Дрвару види и: Ervin Šinko, *Drvarski dnevnik,* Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd 1987, 151.

[68] Nikica Barić, *Ustroj kopnene vojske,* 458.

да живи у ближој или даљој околини места устаничке акције. Масовно убијање устаника и сумњивих да су им помагали, а затим интернирање свих њихових „јатака“, међу њима и жена и деце, у логоре којима су господарили усташки органи, било је равно потписивању смртне пресуде. Између усташких и осталих државних органа, пре свега хрватске војске, постојала су неслагања у погледу средстава, али не и крајњег циља.[69]

Кључне смернице за систематско уништавање српског становништва у оквиру борби против „побуњеника“ дате су управо у хрватском војном врху, од заповедника оружаних снага Славка Кватерника. После вести да је у Оштрељу и Дрвару букнула „побуна комуниста и пучанства грко-источне вјероисповјести 26. и 27. овог мјесеца“, која се проширила на околне крајеве, штаб Врбаског дивизијског подручја упутио је 29. јула 1941. заповедништву копнене војске извештај о војној операцији која ће бити предузета „у циљу уништења побуњеника“. При томе се позвао на наређење војсковође С. Кватерника о томе како поступати у таквим акцијама. „4.-Војсковођа је заповједио да се приликом акције поступа без милосрђа према свима онима који се затекну у наведеном простору па било да имају пушку или не. Одрасли за војску-способни да се ставе под пријеки суд и осуде, а сви који се затекну са оружјем или гдје постоји сумња да су оружје носили и одбацили-стријељају. Исто то вриједи за све оне, па и жене и дјецу, који носе храну, оружје и стрељиво побуњеницима (јатаци). Тамо гдје буде нападнута жељезничка пруга, путни објекат, возила, појединци или оружничке зграде, имаду се из најближих села похватати таоци, ставити под пријеки суд и стријељати. -Осим тога одредит ће се и бомбардовање из зрака села у којима су се десила побуне. Заповједници дијелова бит ће особно одговорни да се ова одредба Војсковође точно изврши“.[70]

Да се ова наредба доследно спроводила и да су хрватске војне (домобранске) и полицијске (усташке) команде и установе усклађено деловале на интернирању Јевреја и Срба у логоре сведочи и телеграм заповедника копнене војске генералпоручника Лаксе вој-

[69] У данашњој хрватској историографији хрватска војска се, осим донекле Славко Кватерник, потпуно амнестира од извршених злочина и истиче се њена улога у увођењу реда и заштити Срба од усташа; N. Barić, *Ustroj kopnene vojske,* 455–459. О припадницима хрватске војске, домобранима, у хрватској јавности је после Другог светског рата створен швејковски стереотип присилно мобилисаног сељака, који се предаје партизанима чим се запуца. Добар пример за то је хумористички роман Јоже Хорвата *Mačak pod šljemom.*

[70] Наведену одредбу С. Кватерника цитирао је и Н. Барић (н. д, 84), али није повезао деловање војске са вршењем злочина.

ним штабовима у Славонском Броду и Добоју 3. новембра 1941. „По постигнутом споразуму са равнатељством за јавни ред и сигурност, у споразуму са цивилним властима Жидови и православни из Добоја имају се на миран начин евакуирати“.[71] При томе треба имати на уму да је равнатељство за јавни ред и сигурност на челу са Еугеном Кватерником било задужено за логоре, међу њима и за логоре смрти у којима је процес уништења систематизован и централизован.

Разлика између поступања војних и усташких војних јединица према српском становништву пре свега на подручјима захваћеним устанком (то су фактички били готово сви простори НДХ већински насељени Србима), била је у томе што су усташе углавном вршиле масовна убијања на самом терену, често уз учешће локалног становништва; хрватске војне јединице су у оквиру војних операција прикупљале српско становништво са оперативних подручја и слале их у логоре. Како су ти логори били под управом усташких органа, то је значило сигурну смрт. До извесне промене је дошло тек у априлу–мају 1942. од када је део радно способних заточеника, на основу немачко-хрватског споразума, преузиман из усташких логора и упућиван на принудни рад у немачке радне или концентрационе логоре.[72]

Постепено, због доброг организовања устаничких подручја, најпогоднији начин за настављање процеса уништења биле су војне акције против устаничких снага. Уколико су оне биле већих размера, и процес уништења је имао смртоноснији исход. Од 1942. године, када су се све јаче снаге немачке војске (Вермахта) ангажовале у операцијама против устаника у НДХ, процес уништења достизао је до тада невиђене размере. До највећег изражаја то је дошло током велике немачко-хрватске војне операције на подручју Козаре и Просаре од јуна до августа 1942. Тада је више десетина хиљада српских становника овог подручја, који нису убијени на самом ратишту, упућено у логор смрти Јасеновац. Међу њима било је и више хиљада деце која су одвојена од родитеља, масовно убијана или умирала од глади и болести у јасеновачком систему логора смрти. Њихово спасавање и збрињавање је организовала храбра Аустријанка Диана Будисављевић, рођена Обексер (Obexer) у једној од највећих хуманитарних акција у Југославији и Европи у Другом светском рату.[73]

[71] ВА, НДХ, к. 4, рег. бр. 3/1–15; *Zločini NDH,* 809.

[72] Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944,* Institut za savremenu istoriju, Beograd 1992, 151–170. 305–331.

[73] *Dnevnik Diane Budisavljević 1941–1945,* priredila Silvija Szabo, Zagreb, Hrvatski državni arhiv-Spomen-područje Jasenovac, 2003; види и: Милан Кољанин, „Акција ’Диана Будисављевић’, *Токови историје,* 3, Београд 2007, 191–207.

Хрватске усташке власти су користиле операције против устаника за убијање Срба до последњих дана постојања НДХ. Егзекуције су и даље вршене на самом терену, али никада више у таквом обиму као 1941 и, мање 1942. године. Последња акција масовног убијања на самом терену је био масовни покољ у Срему којим је руководило „Више редарствено повјереништво за Велику жупу Вуку“ на челу са Виктором Томићем. На основу „пресуда“ покретног преког суда, од 6. августа до средине септембра 1942. ухапшено је преко 10.000 српских цивила, а убијено је око 6.000.[74] Истовремено, немачке трупе су у војној акцији на Фрушкој Гори убиле велики број српских цивила, а део су интернирале.

Иако су до краја рата злочини над Србима и даље вршени у току војних операција, процес уништења је углавном настављен у логору смрти Јасеновац. Радно неспособни, жене, деца и старци, су као и раније, убијани одмах по довођењу у логор, а остали после исцрпљујућег рада. Тако је остало до последњих дана априла 1945, када је усташка посада напустила логор и углавном га уништила.

Dr. Milan Koljanin
Research Fellow
INSTITUTE FOR CONTEMPORARY HISTORY, BELGRADE

IDEOLOGY AND POLICY OF DESTRUCTION OF THE SERBS IN THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA (NDH)

(Summary)

Extreme Croatian nationalism was the basis for the ideological profiling of the Croatian fascism. The Roman Catholic Church also had the key role in this. The creation of a large Croatian Ustasha state after the aggression of axial forces on Yugoslavia enabled the achievement of a strategic goal of Croatian nationalism, and that was ethnic and mostly religious, homogeneous state by destroying the Serbian people. Even before the creation of the NDH, plans to destroy the Serbs had been made at the top of the Ustasha terrorist organization, and from April 1941, systematic implementation of the program of destruction began. Besides the largest target group of Serbs, like in the other states of the "new European order", the program of destruction included

[74] *Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини, V група масовних злочина у Срему, Акција Виктора Томића и покретни преки суд у Срему 1942,* приредио Драго Његован, Нови Сад 2009.

Jews and Gypsies. The territories compactly inhabited by the Serbian people, as well as border areas to the mainstream of the Serbian people were primary targets of the destruction process. Shortly after the killing of the most vital part of the population, men, the entire Serb population was under attack, followed by the legalized looting of their property. After the start of the uprising of the Serbian people, military actions and operations against the rebels were used for the continuation of the process of destruction, and also for the even stronger homogenization of Croatian and Muslim population to participate in the destruction. After the start of the uprising of the Serbian people, military actions and operations against the rebels were used for the process of destruction, and also for the stronger homogenization of Croatian and Muslim population to participate in the destruction. Along with this, the system of concentration camps was established, wherefrom the detainees were sent to the newly established death camps. The first such camp was in Gospić, being moved to Jasenovac in the second half of August 1941. Military operations against the rebels were still used for the continuation of the process of destruction which was particularly evident in the German-Croatian military operation in Kozara and Prosara in the summer of 1942. The last project of mass murder in the field was the action of Viktor Tomić in Srem in August-September of 1942. Although by the end of the war crimes against Serbs were still carried out during military operations, the process of destruction mainly continued in the Jasenovac death camp by the end of April 1945, when the Ustasha crew left the concentration camp and mostly destroyed it.

УДК 355.291.5(=18)(497.1)"1944/1945"(093.2)

Божица Славковић, М. А.
Филозофски факултет, Београд
E-mail: bozica. slavkovic@gmail. com

ДЕЗЕРТИРАЊА АЛБАНАЦА ИЗ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ АРМИЈЕ НАКОН ОСЛОБОЂЕЊА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ (1944. и 1945)

АПСТРАКТ: Рад урађен на основу архивске грађе из Војног архива у Београду и одговарајуће литературе. Дати су примери дезертерстава Албанаца из НОВЈ и Југословенске армије и анализирани узроци и последице ове појаве. Такође, на основу објављених извора, направљена је и табела са доступним подацима о албанским дезертерима.

Кључне речи: *Косово и Метохија, балисти, дезертери, НОВЈ, ЈА, побуна.*

Косово и Метохија имају дугу историју сукоба Срба и Албанаца. Албанци су истицали своје максималистичке циљеве, који су се огледали у формирању „Велике Албаније“, а која би укључила и косовско-метохијски простор. Са пропагирањем те идеје наставило се и у току Другог светског рата, када су Албанци добили подршку Италије, а затим и Немачке, за остваривање великоалбанских тежњи. Програм који је понудила Друга призренска лига Албанцима на Косову и Метохији створио је јаку базу одметничким групама. Етнички чисто Косово и Косово у оквиру Велике Албаније били су основни захтеви, који су се понављали. Велики број Албанаца је због тога са одушевљењем прихватио долазак окупатора и забеле-

жено је њихово масовно укључивање у квинслишке организације. Борба против НОП-а била је основни циљ овог поретка. Тиме се објашњавао и мали број Албанаца који су се укључивали у КПЈ.

Поред борби које су припадници НОП-а водили са окупатором, били су суочени и са борбама на другом фронту, које су организовали квислинзи Албанци у сарадњи са окупаторима. И након завршетка рата Албанци су, самостално, наставили са одметништвом.

Дакле, и поред тога што су Косово и Метохија ослобођени од окупатора у новембру 1944. г., борбе на овом простору су настављене. Албанци су започели са контрареволуционарном побуном, или „сецесионистичком", како је назива Ђ. Борозан у делу *Велика Албанија*, управо због тога што је имала за циљ остварење плана косовског сепаратистичког покрета да Косово и Метохија остану у фашизмом пројектованим албанским границама.[1] Оружане борбе водиле су се са преосталим одметницима из балистичког покрета. У периоду од марта 1945. до 1947. године ове групе окупиле су око себе на стотине бегунаца и дезертера, који су илегално или полуилегално живели или деловали у мањим групама, које су понекад достизале и цифру од 3.000 до 4.000 лица.[2] Миладин Поповић, секретар Обласног комитета КПЈ за Космет, у писму свим заменицима политичких комесара, од 30. 11. 1944, истакао је да су „Косово и Метохија данас без окупатора, али ипак ми не владамо читавим тереном. Велике сметње нам се чине од стране дојучерашњих слугу фашистичких окупатора, који сада у измењеним условима примењују нови метод борбе против НОП-а. Они сада организују оружане банде које се крећу по нашој територији, ширећи шовинизам у нашим народима и на тај начин стварају неприлике нашој власти, час ту а час тамо. Због тога, у овом тренутку се пред наше јединице поставља као неопходни и главни задатак: чишћење Косова и Метохије од свих банди".[3]

Балисти су прво напали Урошевац, а уочи тог напада дезертирао је командант места у Урошевцу Хамдија Јашаревић. Он је био жандармеријски наредник пре и после рата, био је и чувени злочинац, дао је драгоцене податке о стражарским местима, заседама, утврђеним тачкама, бројном стању, распореду, наоружању, командном особљу и смештају јединица. Тај напад на Урошевац није био успешан, али са сукобима је настављено.[4] Следећи напад био је на Гњилане, али је и он уз извесне жртве савладан.[5] Велике борбе водиле су се на простору Дре-

[1] Ђ. Борозан, *Велика Албанија, Идеје. Порријекло. Пракса.*, Београд, 1995, стр. 494.

[2] С. Хасани, *Косово – истине и заблуде*, Загреб, 1986, стр. 131.

[3] С. Ђаковић, *Сукоби на Косову*, Београд, 1984, стр. 234.

[4] Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији*, Београд, 1991, стр. 487–488., Ђ. Борозан, *н. д.*, стр. 496–497.

[5] С. Ђаковић, *н. д.*, стр. 240.

нице са Шабаном Полужом, а такође и на простору Шаље са Адемом Воцом.[6] Амбиције да се у свим околностима очува оно што је створио фашизам били су најјача мотивација организаторима овог отпора. Имамо пример Ука Садикуа, припадника балистичког покрета, који је био син чувеног качачког вође Раме Садикуа из Ђурђевика, што показује традицију сецесионистичке борбе на простору Косова и Метохије.[7]

Након успостављања Војне управе, 8. фебруара 1945, са задатком да ликвидира оружану побуну на Косову и Метохији, балистичке вође биле су елиминисане,[8] али је сам покрет ликвидиран тек 1952. године.[9]

Ситуацију је отежавао и велики број дезертера из НОВЈ, односно Југословенске армије,[10] који нису желели да прихвате чињеницу да се боре на страни Југославије. Сматрали су да би било боље окренути се борби за остварење идеје Велике Албаније.

Дезертерство Албанаца за време контрареволуционарне побуне на Косову и Метохији, као и у годинама након рата, карактерисала је масовност и организованост. Међу дезертерима су били и они који су добровољно ступили у југословенске бригаде, као и они који су мобилисани. Из бригада су бежали и припадници других националности, али је то у тим тренуцима било занемарљиво и у већини случајева објашњавало се кукавичлуком.

Бежање из бригада било је готово свакодневна појава. То се може закључити и по једној депеши Штаба бригаде Народне одбране од 26. јануара 1945, којом се ОЗН-а за Југославију извештава да су се „три бригаде Шиптара у јачини од 11 000 војника укрцало на воз за Београд са незнатним дезертерима до 250 људи“.[11]

Било је случајева појединачног дезертирања из бригада, при чему су се војници служили разним лукавствима. Сеп Садик из села Дамњане одметнуо се из Албанске бригаде где се разболео, па је био послат на лечење у болницу у Призрен, одакле је и искористио прилику да побегне и одметне се у шуму.[12] Фазли Халит био је поверен на чување стражарима 3. чете, али га је један борац пустио да побегне.[13]

---

[6] Опширније о побуни видети наведена дела С. Ђаковића, Х. Синана, Ђ. Борозана, Б. Божовића.

[7] П. Џелетовић, *21. СС дивизија Скендербег*, Београд, 1987, стр. 253.

[8] На оснивачком конгресу КП Србије, одржаном у мају 1945, наводи се да су се прилике на Косову и Метохији у последње време знатно поправиле, број мобилисаних и оних који су добровољно ступили у НОВЈ кретао се преко 53.000. С. Хасани, *н. д.*, стр. 143.

[9] Б. Божовић, М. Вавић, *н. д.*, стр. 505–514.

[10] НОВЈ прелази 1. марта 1945. у Југословенску армију (ЈА)

[11] Војни архив (У даљем тексту ВА), НОВЈ, К-222, док. бр. 026/001, ф-1к.

[12] ВА, НОВЈ, к-1344, док. бр. 14–8, 20. 6. 1945.

[13] ВА, НОВЈ, к-1413, док. бр. 27–3, 29. 12. 1944.

Међутим, чешћи су били случајеви групног дезертирања. На Косову и Метохији уточиште су нашли дезертери из двеју прешевских бригада, који су били под командом Главног штаба за Македонију. Било их је око 600. Они су у фебруару 1945. били на терену Скопске црне горе, затим на планини Жеговац код Урошевца, да би се почетком марта опет вратили на простор око Скопске црне горе. На њиховом челу налазио се Џељадин Курбаља, бивши секретар месног комитета КПЈ у Гњилану и командант партизанског одреда „Зејнел Ајдини", који је 1942. године дезертирао из неког македонског одреда.[14]

Из Прве Косовско-метохијске бригаде 17. марта 1945. дезертирало је 45 војника, са водником Лиманом Тахиријем на челу. У једном дану, 10. априла, одједном је дезертирало 100 новомобилисаних Албанаца, а са њима и десет стражара који су их пратили и обезбеђивали.[15]

У време када су се водиле најтеже борбе са побуњеничким снагама у Дреници, између 21. и 25. јануара 1945, Првој косовско-метохијској бригади додат је један батаљон састављен од Албанаца из гњиланског краја. Био је то Шиптарски омладински батаљон, који је пре тога требало да буде језгро за формирање посебне омладинске бригаде. Командант бригаде Зуфер Мусић тражио је дозволу да их распореди у већ постојеће батаљоне, тако што је сваком доделио по једну чету. Оперативни штаб му то није одобрио, јер је батаљон био састављен искључиво од Албанаца. То је и било урађено како би батаљон имао већи политички утицај међу Албанцима.

Командант батаљона био је Јусуф Ибрахими Гиљани, бивши квислиншки жандармеријски наредник, док је за политичког комесара био одређен Раиф Халими, који је у току рата похађао фашистичку школу. Међу 280 бораца и руководилаца у батаљону није било ниједног комунисте, па је Штаб 1. бригаде распоредио из других јединица Радомира Радовановића за заменика команданта батаљона, Вука Поповића за заменика политичког комесара, Станислава Шутаковића за интенданта, Шабана Спахију за партијског руководиоца, Милку Милачић за референта санитета и Славка Милославевског за омладинског руководиоца.[16] Они су сазнали да борци батаљона прикупљају податке о саставу и броју бораца бригаде. Реферисали су штабу бригаде, али ништа није предузето да се не би направио неки политички несмотрен потез.[17]

---

[14] ВА, НОВЈ, к-222, док. бр. 021/001, ф-1, 28. 3. 1945.
[15] Б. Божовић, М. Вавић, *н. д.*, стр. 516.
[16] ВА, НОВЈ, к-1411, док. бр. 2–5/5, док. бр. 12–6, к-25 , док. бр. 040/001, ф-1.
[17] Б. Божовић, М. Вавић, *н. д.*, стр. 516.

Међутим, у ноћи 30. и 31. јануара 1945, док се налазио у селу Преказ у Дреници, Шиптарски омладински батаљон је дезертирао и одмах се прикључио побуњеницима Шабана Полуже. Дакле, батаљон је био у склопу бригаде 17 дана. Према оптужници, која се налази у списима Војног суда у Приштини, Јусуф Ибрахими Гиљани био је у вези са Шабаном Полужом и са њим се договорио о дезертирању. Прво је придобио комесара батаљона Раифа Халимија, а потом командира Џафера Имерија и комесара 2. чете Абдулу Исенија, командира 1. чете Митхада Ибрахимија и водника Шабана Бајрамија. Одлуку о дезертирању донели су на састанку у Истоку, а потом су одржали састанак у Преказу, на којем су донели план и одредили петорицу војника да побију „старе партизане". Њих је предводио и довео у кућу где су били чланови Штаба водник Шабан Бајрами. Командант Ибрахими заказао је састанак Штаба батаљона, на којем је, када су се окупили, отворена ватра на чланове Штаба. Убијени су Вук Поповић, Шабан Спахија и Станислав Шутаковић, док су остали успели да побегну из просторије. Заробили су 20 бораца Другог батаљона те бригаде, а једну комунисткињу из Витомирице су силовали и одмах стрељали.[18]

У близини куће у којој је био смештен штаб убијен је Славко Јашовић, млади комуниста који је покушао да помогне Штабу батаљона мислећи да је нападнут од банде Шабана Полуже. У исто време убијене су и Милица Влаховић и Бранка Кадовић, скојевке које су биле додељене овом батаљону као помоћ. Борце Србе и Црногорце (у батаљону их је било десетак) су разоружали. Батаљон се прикључио Шабану Полужи у одметничким борбама.[19] Упутили су се према селу Дешевац и напали 1. чету 3. батаљона 1. косовско-метохијске бригаде. Пошто их је седморица погинула, променили су правац кретања и упутили се према селу Микушници. У сукобу са 2. четом 3. батаљона дезертери су имали још седам мртвих и 22 заробљена.[20] Заробљавање је олакшано јер припадници Омладинског батаљона нису са капа скинули петокраке звезде, што је створило забуну код партизана.[21] Претрпели су и велике губитке. Од целог Омладинског батаљона, почетком марта остало је само око 50 бораца, који се кретали северним делом Шар-планине. У марту су заробљени комесар батаљона, три комесара чета и два командира. После ликвидације групе Шабана Полуже, Јусуф Гиљани се вратио својој кући. Мобилисан је, али је после четири дана побегао из јединице. Када је ухваћен, изведен је пред суд. Сви приведени били су изведени пред суд и осуђени на временске казне.[22]

---

[18] С. Ђаковић, *н. д.*, стр. 262–263.
[19] Г. Меденица, *Косовскометохијски пролетери*, Београд, 1986., стр. 149.
[20] П. Џелетовић Иванов, *Балистички покрет 1939–1952. г.*, Београд, 2000, стр. 281.
[21] Г. Меденица, *н. д.*, стр. 151.
[22] ВА, НОВЈ, к-25, док. бр. 040/001, ф-1, 23. 3. 1945.

Такође, и 4. батаљон 4. косовско-метохијске бригаде одлучио је да дезертира. Припадници овог батаљона, у време борбе бригаде са групом Шабана Полуже у Дреници, 21. фебруара 1945, пустили су без отпора одметнике да прођу и да се пробију кроз обруч бораца 1. и 3. батаљона. Тим поводом у 4. бригади постављено је питање, на које није дат одговор, да ли је до тога дошло због збуњености бораца или због саботаже појединих руководилаца, која још није била утврђена.[23] Међутим, врло брзо, у ноћи између 17. и 18. марта, када је 4. батаљон преноћио у Круши код Ораховца, од 630 бораца дезертирало је 460, а осталих 170 сутрадан су разоружани и спроведени у Призрен. Командант овог батаљона био је Маљ Садику. Главни организатори побуне били су командири чета и водова.[24] Они су окупили батаљон и наредили покрет, али су дан раније обавестили команданта батаљона Маља Садикуа да уколико им се нареди да иду у Србију они неће извршити наређење. У трећој чети, у којој је био Решат Барл Ђековић, према изјави коју је дао истражним органима 12. децембра 1946. и 7. јуна 1947, војнике су наговорили водници Авдуљ Хоџа из Ђаковице и неки Азем из Ругова. Дезертирање је уследило пошто им је претходног дана неки сељак, у чијој су кући у Круши преноћили, рекао да ће бити прекомандовани у Србију и да ће успут проћи кроз неку клисуру у којој ће бити блокирани и разоружани. Међутим, вероватније је да је акција дезертирања још раније била припремана како би се омасовили редови балиста.

Дезертери су кренули у правцу Ђаковице. Повели су и неколико коња, како би пренели опрему. У почетку су ишли заједно, а затим су се одвојили у мање групе, од којих је једна стигла у околину Тиране и предала се локалним властима, а остале су се растуриле по Косову и Метохији, придружујући се балистима. Јединице 2. косовско-метохијске бригаде заробиле су, 25. априла код Качаника, 38 дезертера који су се прикључили побуњеницима.[25]

Велики број бораца дезертирао је и из 4. батаљона 3. косовско-метохијске бригаде. Крајем марта дошло је до борбе припадника 3. и 4. батаљона ове бригаде, у којој су били велики губици (погинуло је 19, а рањена су 23 борца). Искористивши тај тренутак, 44 борца су дезертирала и са собом понела 63 пушке, три бренгала и по један митраљез и аутомат. Начелник Обавештајног одељења Оперативног штаба известио је о овоме Генералштаб ЈА: „Разлог ове борбе још није установљен али како изгледа да је ово командант 4. бата-

[23] ВА, НОВЈ, к-1412, док. бр. 5–1/2

[24] ВА, НОВЈ, к-25, док. бр. 022/001, ф-2, 19. 4. 1945.

[25] ВА, НОВЈ, к-1411, док. бр. 40–1/5, к-1412, док. бр. 9–1/2.

љона поменуте бригаде организовао, с тим што је имао задатак да побије цео штаб батаљона (мисли се на Србе) и да тиме докаже балистима да им је веран. Ово је мислио да уради у првој борби са балистима, а пошто је у овом моменту видео албанске јединице (јединице НОВ у Албанији) за које није знао, на месту где су очекивани балисти мислио је да су балисти и приступио намери. Верује се да је имао намеру да цео батаљон поведе одметницима, али пошто ово нису били одметници успео је да побегне са 43 друга". У Операцијском дневнику Оперативног штаба, међутим, овај случај објашњен је као последица забуне и приписан је необазривости и несналажењу команданта 3. бригаде.[26]

Још раније, пре ове борбе, у 3. батаљону откривена је група Албанаца која се припремала да изврши пуч у бригади, ликвидира Србе и Црногорце и пређе на страну побуњеничких снага.[27]

У јединицама НОВЈ, односно ЈА, било је и издаје за време борби, када су војници прилазили балистима и стајали на њихову страну. Тако је, на пример, док је водио борбу са балистима, 30. јануара 1945, 3. батаљон 5. косовско-метохијске бригаде уочио да су балистичке снаге из рејона села Штутица и Дашевац усмериле тежиште напада на прву чету, у правцу зграде основне школе у Новом Пољанцу. Чета је морала да се повлачи, али тада је напала с леђа партизанска стража која се налазила у згради општине. Балисти су заробили батаљонског писара Ђорђа Вујошевића, референта санитета Наду Поповић и рањеног борца Павла Јоцића. Запленили су и два митраљеза. О томе како су се припадници ове партизанске страже понашали према рањеним борцима постоји сведочење заробљеног Павла Јоцића:

„Док нисам изгубио свест, гледао сам својим очима како на положају муче и кољу своје тешко рањене другове. Николу Пауновића боли су ножевима у срце. На исти начин убили су Станоја Пешића. На крају, везали су му уже око врата и тако га задавили, а после га измрцварили кундацима пушака. Тако су заклали и комесара 3. чете Воја Шкембаровића, а једном Шиптару из моје чете рањеном у стомак, те су му испала црева, кидали су црева ножевима и дотукли кундацима.

Дошао је ред и на мене. Пошто сам имао нову одећу на себи, скинули су ми редом зимски капут, блузу онда и џемпер у коме су пронашли четири златника. На цокулама, које су ми биле замрзнуте за шуферице и моје тело, нису могли скинути шнур ..."

[26] ВА, НОВЈ, к-25, док. бр. 22–1/2, к-1411, док. бр. 12–6.
[27] ВА, НОВЈ, к-1412, док. бр. 7–1/6, к-1411, док. бр. 7/5.

Док су се балисти отимали око цокула, каже Јоцић, наишао је Али Мустафа, који је раније био у чети са Јоцићем и својевремено дезертирао. Рекао је балистима како му је Јоцић неколико пута спасио живот и спречио их да га убију. Са двојицом рођака пренео га је у једну кућу, у којој су били смештени рањени балисти. Одатле је пренет у суседну кућу Ибрахима Јусуфија, који га је сачувао до доласка 3. батаљона.

И заробљене Наду Поповић и Ђорђа Вујошевића балисти су сместили у једну кућу у Дашевцу, где су саслушавани о броју јединица, наоружању и кретању војске, али нису злостављани. Били су на том месту све док их 3. батаљон, 1. фебруара 1945, није ослободио.[28]

Следећи случај десио се у фебруару 1945, у борбама 4. батаљона 5. бригаде између села Доње и Горње Преказе, када је у згради основне школе и око ње примећена група наоружаних људи који су мирно посматрали борбу. Они су се изјаснили да су партизанска стража. Када је командир 3. чете код њих упутио извиђачко одељење од 12 војника са једним пушкомитраљесцем, упали су у замку. Вођа одељења, видевши да на капама имају петокраке, није у посумњао њих. Али чим су стигли до зграде и ушли унутра, припадници ове партизанске страже су их разоружали и сместили у једну просторију под стражом. Заробљени пушкомитраљезац и његов помоћник искористили су непажњу чувара, савладали их и кроз прозор побегли и вратили се у своју јединицу. Осталу десеторицу су мучили и побили. После тога отворили су ватру на 3. чету тако да су се борци ове јединице нашли под унакрсном ватром. Међутим, по наређењу, ова група је ускоро била ликвидирана.[29]

Више партизанских стража је разоружано због непријатељског понашања. У селу Бања код Суве Реке 26. српска бригада разоружала је свих 25 припадника страже, јер су ометали мобилизацију и одвраћали Албанце да се одазивају позивима. Јединице 46. дивизије разоружале су, такође у околини Суве Реке, 51 стражара за које су утврдили да одржавају везе са балистима.[30]

Не зна се тачан податак колико је војника дезертирало у годинама након ослобођења. На Оснивачком конгресу КП Србије Благоје Нешковић је рекао да је на Косову и Метохији било мобилисано 53.000 војника, од којих је дезертирало нешто преко 1.000, а да су мобилисани и дезертери углавном били Албанци.[31]

---

[28] Б. Божовић, М. Вавић, *н. д.*, стр. 519, Г. Меденица, *н. д.*, стр. 148.

[29] П. Џелетовић Иванов, *н. д.,* стр. 284.

[30] ВА, НОВЈ, к-1411, док. бр. 2–1/6, Б. Божовић, М. Вавић, *н. д.*, стр. 520.

[31] На истом конгресу Џавид Нимани је истакао да се у војсци налази више од 50.000 Албанаца. Бројке су преувеличане јер према бројном стању јединица у фебруару 1945. није могло бити више од 40.000 војника, али не само Албанаца већ и припадника других националности. Б. Божовић, М. Вавић, *н. д.*, стр. 527–528.

Дезертирање је, као што смо већ поменули, било облик отпора НОВ и новој југословенској власти. Грешка власти је била у томе што су формирали јединице састављене искључиво од Албанаца, рачунајући да ће на тај начин утицати да више Албанаца буде укључено у народноослободилачку борбу. Такође, на старешинска места довођени су Албанци без искуства у ратовању и руковођењу. Тако су на командна места долазили појединци без способности и ауторитета, што је лоше утицало на припаднике војних јединица. У извештају Одсеку за КОС при 8. дивизији КНОЈ-а, од 26. 4. 1946, говори се о узроцима дезертерства. Као један од узрока помиње се и тај што је постојао лош однос руководилаца према борцима Албацима, као и самих бораца осталих националности према борцима Албанцима. Они су били изоловани од осталих бораца. Такође, сметало им је то што се нису поштовали њихови верски и културни обичаји, већ су се спречавали и исмејавали. Све је то имало лош одјек међу борцима Албанцима. У исто време, међу њима је било и неколико хоџа који су непријатељски деловали на албанске борце и за то користили „наше горе наведене лоше поступке да их наведу чак на дезертерство преко границе“. Као мере које би требало предузети препоручивало се испитивање прошлости бораца Албанаца ради откривања оних који су непријатељски расположени, требало је водити рачуна о међусобним односима у јединицама, као и о томе како албански борци реагују на поједине законе и уредбе и на политичке моменте у свету и земљи.[32]

За ширење дезертерства међу Албанцима била је веома битна балистичка пропаганда, коју су чиниле неистине које су преношене албанском становништву. Скоро увек су истицали своје учешће у борби против окупатора, наглашавајући како су се на тај начин борили за присаједињење Косова и Метохије Албанији.

Вође су окупљале албанско становништво и позивале присутне на борбу против НОБ-а. Један од одметничких вођа, Мухарем Бајрактар, одржао је у селу Кабаш конференцију на којој је позвао сељаке да не иду у НОБ, а оне који се у њој налазе да дезертирају. Позвао је присутне да чувају оружје, јер ће им оно бити потребно за борбу. Тада је обишао још неколико села (Сопина, Муштиште, Дедловце, Мачитово, Вранић, Будаково, Крушица, Дуља, Блаце и Грајчевац), позивајући и њих да се придруже борби.[33]

[32] ВА, ВБА, *Дезертерство 1945–1957. г.*, к-4, св. 3, 3.3.03., стр. 15, Пов. бр. 1605, 26. 4. 1946.

[33] ВА, НОВЈ, к-1344, док. бр. 41–7, 20. 3. 1945.

Још од почетка окупације ширен је страх од Срба и Црногораца, али и Југославије као државе. Срби и Црногорци су у пропагандним говорима називани најгрђим именима и вређани на различите начине.

За време побуне после ослобођења, убациване су неистине да ће сви војници Албанци бити упућени у Србију и тамо побијени. Сваки од ухваћених дезертера бранио се таквим причама, покушавајући да умањи своју одговорност. Ширене су и дезинформације о скором доласку трупа западних савезника на Косово и Метохију, који ће срушити комунистичку власт и предати је балистима.[34] Тако је у селу Ругово, у ђаковичком крају, секретар месног народног одбора Џафер Шеху, који је уједно био и секретар партијске организације, на сеоској конференцији Народног фронта у марту 1946. саопштио присутнима како су Британци већ у Албанији и да ће за неколико дана стићи на Косово и Метохију да би срушили постојећу власт и створили Велику Албанију. Позвао је присутне да узму оружје и крену против Југословенске армије. Одазвало се 24 људи, који су одмах после конференције кренули у шуму.[35]

Узроцима дезертерства међу албанским борцима требало би додати и то да су у масовној борби Албанаца против југословенске државе многи војници, и добровољци, и мобилисани, имали међу одметницима чланове својих породица. Управо због тога нису били спремни да се боре против њих, већ су им се у великој мери придруживали.

У јединицама ЈА било је и оних припадника који су за време рата били у квислиншким организацијама. Такви појединци страховали су да ће бити откривени, па су најчешће због тога бежали из својих чета, а самим тим повлачили су са собом и друге војнике албанске националности да осећају неповерење према југословенској држави.

Било је и случајева враћања албанских војника у јединице из који су дезертирали. Тако су се, на пример, 31. маја 1945. вратили војници Зенели Зенелија, стар 45 година, Бајрам Џемиљи, 24 године, из села Планеја и Адем Имери, стар 26 година из села Кољуша,[36] али то су били малобројни случајеви.

---

[34] С. Хасани, *н. д.,* стр. 131–132.

[35] Б. Божовић, М. Вавић, *н. д.*, стр. 552.

[36] ВА, НОВЈ, к-1344, док. бр. 13–3/3.

Табела регистрованих албанских дезертера рађена на основу података из архивске грађе Војног архива

ИЗВОР: Војни архив, ВБА, *Дезертери 1945–1957.*

Име и презиме	Година и место рођења	Занимање	Улазак у НОВЈ, ЈА	Када и где је дезертирао	Разлог	Да ли је кажњен	Извор (страна)
Абдулбаки Елмаз	1921, Тетово	земљорадник	1945.	Грчка			стр. 1–2
Абдулмеџид Шри	1923, Тетово	земљорадник		Турска	балиста		стр. 2
Агаји Нецбедин	1922, Гостивар	студент		Канада			стр. 6
Ахмети Ахмет	1925, Гњилане	земљорадник	1945.	Турска			стр. 9
Ахмети Селим	Приштина	земљорадник	1944.	1945, Турска	свађао се са неким војницима		стр. 9–10
Ахмети Шерифи	1923, Гњилане	земљорадник		1945, Грчка	балиста		стр. 10
Алији Риза	1927, Гњилане	земљорадник	1945.	1946, Турска			стр. 14
Алили Иса	1928, Гњилане	земљорадник		1945, Турска	непријатељске побуде		стр. 16
Ахмети Хасан	1920, Гњилане	земљорадник	1945.	1945.	балиста		стр. 18
Аземи Јусуф	1924, Тетово	земљорадник	1945.	1945, Италија	балиста		стр. 32–33
Бајазит Сејди	1926, Косовска Митровица	земљорадник		1945, Италија	балиста		стр. 40
Бајрами Јетиш	1916, Гњилане			Италија			стр. 40–41
Бануши Ћазим	1923, Гњилане	земљорадник	1945.	1946, Италија	балиста		стр. 42–43
Бећири Фета	1924, Приштина	земљорадник	1944.	1945, Италија	свађао се са неким војницима		стр. 51
Бећири Меџит	1929, Гњилане	земљорадник	1945.	1945, Турска	утицај војника		стр. 52
Браими Рамиз	1912, Гњилане	земљорадник	1944.	1946, Турска	балиста		стр. 78
Ћуковић Назим	1921, Охрид	земљорадник	1944.	1946, Турска	балиста		стр. 114

Име и презиме	Година и место рођења	Занимање	Улазак у НОВЈ, ЈА	Када и где је дезертирао	Разлог	Да ли је кажњен	Извор (страна)
Џемаили Нешад	1922, Тетово	земљорадник	1944.	1945, Италија			стр. 161–162
Елмановски Ељаз	1924, Охрид	земљорадник	1944.	1944, Албанија			стр. 164
Етеми Ашим	1925, Гњилане	земљорадник	1945.	1946, Италија			стр. 165
Фазлији Илмија	1925, Гњилане	земљорадник	1944.	1946, Турска	непријатељске побуде		стр. 168
Фета Дестан	1926, Охрид	земљорадник	1944.	1945, Албанија			стр. 172
Хаџимустафић Реџеп	1917, Призрен	земљорадник	1944.	1945	шеф полиције за време рата		стр. 216–217
Хаџимустафић Селиман	1918, Призрен	земљорадник		Грчка	балиста		стр. 217
Халими Небија	1926, Гњилане	земљорадник	1945.	1945, Турска			стр. 219–220
Хамди Алид	1920, Охрид	земљорадник	1944.	1945.	балиста		стр. 220
Хусеини Сефер	1920, Тетово	земљорадник	1945.	1945.			стр. 231
Ибиши Исуф	1926, Гњилане	земљорадник	1944.	1945, Турска			стр. 234
Иљази Фејзула	1925, Тетово	земљорадник	1945.	1946, Турска			стр. 242
Исмаилов Муретезан	1924, Тетово	земљорадник	1945.	1945, Италија			стр. 243
Исмајловски Ибиш	1920, Охрид	земљорадник	1944.	1945.	непријатељске побуде		стр. 244
Исмајловски Исмаил	1927, Охрид	земљорадник	1944.	1945, Турска			стр. 244–245
Јанузи Хази Изет	1909, Гњилане	земљорадник		1945, Француска	балиста		стр. 255
Јашари Арун	1926, Тетово	земљорадник	1945.	1945, Турска			стр. 257

Име и презиме	Година и место рођења	Занимање	Улазак у НОВЈ, ЈА	Када и где је дезертирао	Разлог	Да ли је кажњен	Извор (страна)
Јосифовски Шефкет	1925, Охрид	земљорадник	1944.	1945, Турска			стр. 265–266
Кика Авдули	1920, Приштина	земљорадник	1944.	1945, Немачка			стр. 291–292
Лапаштица Ћазим	1925, Приштина	земљорадник		1946, Турска	био у СС трупама		стр. 346–347
Лутов Абдиљазис	1924, Тетово	земљорадник	1944.	1945, САД			стр. 366–367
Лутви Локман	1926, Тетово	земљорадник	1944.	1945, Албанија			стр. 367
Љутвиовски Селим	1923, Тетово	земљорадник	1944.	1945, САД			стр. 373
Мустафа Исеин	1917, Гњилане	земљорадник	1945.	1946, Турска	балиста		стр. 455
Оџовски Алит	1925, Охрид	земљорадник	1944.	1945, Турска			стр. 477–478
Пајазит Сејди	1926, Косовска Митровица	земљорадник	1945.	1945, Аустралија	балиста		стр. 490
Рама Иса	1919, Приштина	земљорадник		1945, Турска	био у СС трупама		стр. 562
Рамадановски Бајрам	1925, Тетово	земљорадник	1944.	1945, Италија			стр. 563
Рамадановски Амди	1923, Тетово	земљорадник	1944.	1945, Турска			стр. 564
Рецепи Џеват	1923, Гњилане	трговац		1945, Турска			стр. 569–570
Садики Саби	1927, Гњилане	земљорадник	1944.	1946, Турска			стр. 587
Саит Дестан	1925, Призрен	земљорадник	1944.		непријатељске побуде		стр. 588
Сулејмани Мухарем	1918, Гњилане	земљорадник	1944.	1945, Грчка			стр. 638
Шабани Усни	1926, Тетово	земљорадник	1944.	1945, САД			стр. 643

Име и презиме	Година и место рођења	Занимање	Улазак у НОВЈ, ЈА	Када и где је дезертирао	Разлог	Да ли је кажњен	Извор (страна)
Шаини Саип	1924, Гњилане	земљорадник	1944.	1945, Турска	балиста		стр. 644
Шефкијевић Мемет	1923, Гњилане	земљорадник		1946., Турска			стр. 648–649
Зајнуловски Бели	1924, Охрид	земљорадник	1944.	1945, Турска			стр. 734–735.
Зилберовски Алил	1923, Тетово	земљорадник	1944.	1945, Италија			стр. 740–741
ИЗВОР: Војни архив, НОВЈ, k-223, док. бр. 003/001, ф.9							
Осман Абаз	1920, Приштина	земљорадник		1945, 3. косм. бриг.			
Бајрам Ибраим	1920, Приштина	земљорадник		1945, 3. косм. бриг.			
Бећир Асан	1913, Гњилане	поткивач		1945, 3. косм. бриг.	био је фашиста		
Јашар Салије	1920, Гњилане	земљорадник		1945, 3. косметска бригада			
Риза Шериф	1925, Малишево	земљорадник		1945, 3. косметска бригада			
Рифат Салими	1915, Мрамор			1945, 3. косметска бригада			
Садки Абдије	1918, Тетово		1945.	1945, 3. косметска бригада			
Шукри Бајрами	1914, Тетово		1945.	1945, 3. косметска бригада			
Арун Џемаил	1924, Тетово		1944.	1945, 3. косметска бригада			

Име и презиме	Година и место рођења	Занимање	Улазак у НОВЈ, ЈА	Када и где је дезертирао	Разлог	Да ли је кажњен	Извор (страна)
Шериф Авдија	1921, Неродимље		1944.	1945, 3. косметска бригада			
Исак Муслија	Гњилане			1945, 3. косметска бригада			
Љаовић Ајет	Гњилане			1945, 3. косметска бригада			
ИЗВОР: Војни Архив, НОВЈ, к-1344							
Ука Садик Рама	Ђерђевик	бивши начелник			политички разлог		док. бр. 28–1/7
Скендер Рама	Ђерђевик				политички разлог		док. бр. 28–1/7
Шабан Рама	Ђерђевик	бивши председник			политички разлог		док. бр. 28–1/7
Аљуш Исмаил	Лозница	бивши председник			политички разлог		док. бр. 28–1/7
Хазер Алија	Плогице	земљорадник			ради борбе у Плогици		док. бр. 28–1/7
Сејди Бегири	Плогице	земљорадник			ради борбе у Плогици		док. бр. 28–1/7
Хајдар Осман	Плогице	земљорадник			ради борбе у Плогици		док. бр. 28–1/7
Муфтаф Рамаси	Плогице	земљорадник			ради борбе у Плогици		док. бр. 28–1/7
Хаљиљ Реџепи	Плогице	земљорадник			ради борбе у Плогици		док. бр. 28–1/7
Бајрам Хајдари	Гларево	земљорадник			због неког убиства		док. бр. 28–1/7
Хаџи Бахтјар	Гларево	земљорадник			због неког убиства		док. бр. 28–1/7
Реџеп Бања	Бања	бивши председник			политички разлог		док. бр. 28–1/7
Незир Ељези	Сеника	земљорадник			политички разлог		док. бр. 28–1/7

Име и презиме	Година и место рођења	Занимање	Улазак у НОВЈ, ЈА	Када и где је дезертирао	Разлог	Да ли је кажњен	Извор (страна)
Ибрајим Рустеми	Велика Хоча	земљорадник			злочинац		док. бр. 28–1/7
Џедма Рустеми	Велика Хоча	земљорадник			злочинац		док. бр. 28–1/7
Јемин Ибрајими	Милановићи	земљорадник			злочинац		док. бр. 28–1/7
Муарем Романовић	Велика Хоча	земљорадник			злочинац		док. бр. 28–1/7
Газим Барјактар	Оштрозуб	земљорадник			политички разлог		док. бр. 28–1/7
Мустафа Драгути	Ораховац	бивши народни посланик			политички разлог		док. бр. 28–1/7
Бајрам Драгути	Ораховац				политички разлог		док. бр. 28–1/7
Халим Драгути	Ораховац	земљорадник			не зна се		док. бр. 28–1/7
Рецеп Мирик	Ораховац	кафеџија			не зна се		док. бр. 28–1/7
Хајредин Вучетрини	Ораховац	земљорадник			не зна се		док. бр. 28–1/7
Абдул Вучетрини	Ораховац	земљорадник			не зна се		док. бр. 28–1/7
Дана Љахини	Ораховац	земљорадник			због неког млаћења		док. бр. 28–1/7
Газим Дургутовић		кључар затвора			због неког млаћења		док. бр. 28–1/7
Сокољ Дина	Сврка	земљорадник			политички разлог		док. бр. 28–1/7
Осман Буђари	Ораховац	земљорадник			не зна се		док. бр. 28–1/7
Осман Хасани	Црнолуг	земљорадник			због убиства		док. бр. 28–1/7
Азем Хасани	Црнолуг	земљорадник			због убиства		док. бр. 28–1/7
Седик Маљић	Негровце	земљорадник			ради оружја		док. бр. 28–1/7

Име и презиме	Година и место рођења	Занимање	Улазак у НОВЈ, ЈА	Када и где је дезертирао	Разлог	Да ли је кажњен	Извор (страна)
Хамза Хаска	Ораховац	земљорадник			не зна се		док. бр. 28–1/7
Адем Сељмани	Милановићи	земљорадник			не зна се		док. бр. 28–1/7
Сеиди Сељмани	Милановићи	земљорадник			не зна се		док. бр. 28–1/7
Риза Дестани	Патоган	земљорадник			политички разлог		док. бр. 28–1/7
Иљаз Бајрактар	Оштрозуб	земљорадник			не зна се		док. бр. 28–1/7
Иљаз Јупа	Брестовац	земљорадник			злочинац		док. бр. 28–1/7
Назир Бањија	Долац	земљорадник			не зна се		док. бр. 28–1/7
Сокољ Ахмети	Ђерђевик	земљорадник			не зна се		док. бр. 28–1/7
Исмаиљ Хајдари	Ђерђевик	земљорадник			не зна се		док. бр. 28–1/7
Муја Ахмет	Ђерђевик	земљорадник			не зна се		док. бр. 28–1/7
Хаљиљ Садрија	Ђерђевик	земљорадник			не зна се		док. бр. 28–1/7
Јетула Емрус	Лозица	земљорадник			не зна се		док. бр. 28–1/7
Рамадан Бахтијар	Лабудово	земљорадник			не зна се		док. бр. 28–1/7
Каплан Бајрам	Лабудово	земљорадник			не зна се		док. бр. 28–1/7
Ђерма Мустафи	Ораховац	земљорадник			не зна се		док. бр. 28–1/7
Јетула Јупићи	Ораховац	земљорадник			не зна се		док. бр. 28–1/7
Амбурла Јупићи	Ораховац	земљорадник			не зна се		док. бр. 28–1/7
Ђерим Бајрактар	Оштрозуб	бивши делов. опш.			не зна се		док. бр. 28–1/7
Ћазим Барјактари	1906, Оштрозуб			1944.	балиста		док. бр. 28–1/7

Име и презиме	Година и место рођења	Занимање	Улазак у НОВЈ, ЈА	Када и где је дезертирао	Разлог	Да ли је кажњен	Извор (страна)
Аслан Исуфи	1918, Милановићи			1945.	балиста		док. бр. 28–1/7
Рахмон Исмаили	1913, Драгобил				побегао из бригаде		док. бр. 28–1/7
Сулејман Бајрам	1914, Оштрозуб				побегао из бригаде		док. бр. 28–1/7
Бислим Риза	1925, Оштрозуб				побегао из бригаде		док. бр. 28–1/7
Суља Фејзул	Јабланица			1945.			док. бр. 3–8
Садик Сеп	Дамњане			1945.	побегао из бригаде		док. бр. 14–8
ИЗВОР: Војни архив, НОВЈ, к-1413							
Реџеп Имер				1944.			док. бр. 35/3–102
Муарем Асан				1944.			док. бр. 35/3–102
Етем Таир				1944.			док. бр. 35/3–102
Бејтула Ћазим				1944.			док. бр. 35/3–102
Љатиф Ајрула	1924, Саиковце			1945, 6. косм. бриг.			док. бр. 16–7
Фаик Исмаил	Грабовац			1944.			док. бр. 17–3
Џеват Ристелца				1944.			док. бр. 17–3
Иљаз Селиман				1944.			док. бр. 17–3
Алил Садрија				1944.			док. бр. 17–3
Брахим Абдул				1944.			док. бр. 17–3
Фаџи Зенун				1944.			док. бр. 17–3
Азиз Рамадан				1944.			док. бр. 17–3
Назиз Ајет				1944.			док. бр. 17–3

Име и презиме	Година и место рођења	Занимање	Улазак у НОВЈ, ЈА	Када и где је дезертирао	Разлог	Да ли је кажњен	Извор (страна)
Рахим Реџеп				1944.			док. бр. 17–3
Азем Брахим				1944.			док. бр. 17–3
Исладин Мехмет				1944.			док. бр. 17–3
Кадри Брахим				1944.			док. бр. 17–3
Зенел Алија	Стреоце			1944.			док. бр. 17–3
Рахман Зећир	Обилић			1944.			док. бр. 17–3
Сабит Садрија	Приштина			1944.			док. бр. 17–3
Бећир Зећир	Главетина			1944.			док. бр. 17–3
Бехрам Зећир				1944.			док. бр. 17–3
Зећир Тахир				1944.			док. бр. 17–3
Адем Бећир	Милошево			1944.			док. бр. 17–3
Авдуш Сали	Милошево			1944.			док. бр. 17–3
Исмаил Имер	Сибовац			1944.			док. бр. 17–3
Амин Ислам				1944.			док. бр. 17–3
Исмаил Халит				1944.			док. бр. 17–3
Шула Сабат				1944.			док. бр. 17–3
Сали Исланд				1944.			док. бр. 17–3
Аден Исуф				1944.			док. бр. 17–3
Таљиф Сали	Племетина			1944.			док. бр. 17–3
Мустафа Исмаил	Племетина			1944.			док. бр. 17–3
Мурат Мехмет	Сибовац			1944.			док. бр. 17–3

Име и презиме	Година и место рођења	Занимање	Улазак у НОВЈ, ЈА	Када и где је дезертирао	Разлог	Да ли је кажњен	Извор (страна)
Камер Хасан	Стреоце			1944.			док. бр. 17–3
Зенељ Зумбер	Стреоце			1944.			док. бр. 17–3
Шабаш Исуф	Бивољак			1944.			док. бр. 17–3
Фазли Хамит	Бивољак			1944.			док. бр. 17–3
Изет Садрија	Бивољак			1944.			док. бр. 17–3
Ајдин Ћазми	Бивољак			1944.			док. бр. 17–3
Бујрам Сахит	Племетина			1944.			док. бр. 17–3
Ћазим Секула	Михолица			1944.			док. бр. 17–3
Фазли Садик	Михолица			1944.			док. бр. 17–3
Мустафа Халин	Дрвара			1944.			док. бр. 17–3
Шабан Брахим	Буноша			1944.			док. бр. 17–3
регистровано укупно: 168 албанских дезертера							

На основу приказане табеле можемо уочити да је мали број албанских дезертера поименично регистрован код југословенских власти (само 168). Они су по социјалном статусу већином припадали земљорадничком слоју, а мали број њих били су студенти (1), трговци (1), занатлије (2), бивши председници и начелници (6), а за остале није забележено. Дезертирали су често одмах након мобилисања у НОВЈ, односно 1944. године, а са тим се наставило и каснијих година из Југословенске армије – 1945. и 1946. године. Разлози дезертирања појединаца били су различити. Како су Југословенске власти забележиле, бежало се из непријатељских побуда, страха од одговорности због крађе, убистава, батина, припадности Бали Комбтару, албанској жандармерији у време рата, политичких разлога, незадовољства, због борбе у свом крају, почињених злочина, а постоји и велики број оних за које се не зна зашто су напустили југословенску војску или то бар није записано. Најчешће се бежало у Турску, Италију и Албанију, мада су забележени пребези и у Грчку,

САД, Румунију, Бугарску, Аустрију, Мађарску, Канаду и Аустралију. У највећем броју случајева ишло се прво у једну, па у другу земљу, на пример из Грчке у Италију, па одатле у Турску или САД или у неку од набројаних земаља. Занимљиво је да ни за једног дезертера у табели није забележено да су кажњени, мада су били осуђивани на временске казне или на смрт стрељањем.[37]

Ако овом броју регистрованих албанских дезертера додамо бројке из података који су обрађени у тексту, о групама албанских војника који су бежали из југословенских јединица (према грубим проценама 1.865 за 1944. и 1945. годину), добијамо број од око 2.000 дезертера. То опет није коначна цифра, јер требало би обратити пажњу на чињеницу да многи од њих нису нигде забележени, па се стога не могу ни уврстити у регистар, као и да је број дезертера негде можда био заокружен или нетачно забележен. У сваком случају, ово је вероватно најмања цифра, од које би требало кренути у даљим истраживањима.

Božica Slavković, M. A.
FACULTY OF PHILOSOPHY, BELGRADE

DESERTION OF ALBANIANS FROM THE YUGOSLAV ARMED FORCES AFTER THE LIBERATION OF KOSOVO AND METOHIJA (1944 and 1945)

(Summary)

After the liberation of Kosovo and Metohija from the invaders, the Yugoslav authorities had serious problems with a new front opened there, and these were rebel groups of ballists – supporters and members of Albanian nationalist organization Bali Kombtar. A large number of deserters from the Yugoslav brigades also joined these groups. Deserting was massive, organized and almost every day. The most common were cases of group desertion, as was the case with the Shiptar Youth Battalion. Betrayal was a form of desertion during battles when Albanian troops joined the other side. Desertion was a form of resistance to the People's Liberation Army and Yugoslav authorities. The causes most often cited are bad relationship of leaders and soldiers towards the Albanian soldiers and their isolation. However, the Albanians were subjected to strong nationalist propaganda, turning them from joining the People's Liberation Army of Yugoslavia and the Yugoslav brigades. They esca-

[37] ВА, ВБА, *Дезертери 1945–1957. г.,* најчешће у годинама после 1945.

ped due to hostile motives, for fear of liability for theft, murder, beatings, membership to Albanian nationalist organization - Bali Kombtar, the Albanian police in time of war, for political reasons, dissatisfaction, because of the struggle in their own area, for committed crimes. They mostly fled from the brigades to Turkey, Italy and Albania. The exact number of deserters is not known. Based on the research the approximate number would be 2,000 Albanian deserters from the Yugoslav brigades in the first years after the liberation of Kosovo and Metohija.

УДК 364-22-058.65-056.26(497.1)"1945/1948"(093.2) ;
355.1-058.65-056.26:342.7(497.1)"1945/1948"(093.2)

Др Гојко Маловић, архивист
Архив Југославије, Београд
E-mail: gojkomalovic@gmail.com

ВОЈНА НАДЛЕЖНОСТ НАД РАТНИМ ВОЈНИМ ИНВАЛИДИМА У ЈУГОСЛАВИЈИ 1945–1948.

АПСТРАКТ: После Другог светског рата, од 1945. до 1948. југословенски ратни војни инвалиди били су у надлежности Министарства народне одбране ФНРЈ (ДФЈ) и подручних војноинвалидских органа Југословенске армије: штабова армија, корпуса, дивизија, војних подручја и војних база. У чланку, на основу архивске грађе и литературе, аутор је разматрао: побуде, одвијање и резултате војне надлежности над ратним војним инвалидима и разлоге преношења надлежности из војноинвалидских на цивилне власти социјалног старања у ФНРЈ 1948. године.

Кључне речи: *ратни војни инвалиди, Министарство народне одбране ФНРЈ – Инвалидско одељење, Тито, генерал-пуковник И. Гошњак, закон, одлуке, упутства, правилници, реферат.*

Увод

У НОР Југославије 1941–1945. многи борци НОВ и ПОЈ, односно Југословенске армије (на даље: ЈА), били су рањени, али су тада веома мало помињани ратни инвалиди.[1] Од ослобођења Београ-

[1] У реферату на III конгресу лекара ЈА у Београду, децембра 1945, Dr Gojko Nikoliš, general-major, *Razvoj sanitetske službe u Našoj armiji*, Beograd, 1947, стр. 40, тврдио је: *„...Zasada još uvjek ne možemo odgovoriti na dva pitanja koja imaju prvorazredni značaj, tj. koliki je ukupni procenat smrtnosti i ukupni procenat invaliditeta u našoj Armiji“*.

да у јесен 1944. до окончања НОР Југославије маја 1945, уз рањенике, све више се помињу и ратни инвалиди.[2] Док су се у току НОР Југославије рањеници налазили у надлежности војних јединица, војносанитетских и подручних власти НОВ и ПОЈ, односно ЈА, након његовог завршетка, неуобичајено (у односу на Краљевину Југославију, када су били под надлежношћу цивилних власти) ратни војни инвалиди били су у надлежности Министарства народне одбране ДФЈ (ФНРЈ), фактички и провизорно од половине 1945. до половине 1946, а законски од половине 1946. до пред крај 1948.

Од 1945. до 1949. године у Министарству народне одбране ФНРЈ(ДФЈ) постојало је Инвалидско одељење (на даље: МНО ФНРЈ – Инвалидско одељење), под чијом надлежношћу су се налазили, уз ратне војне инвалиде НОР Југославије, и ратни војни инвалиди из претходних ратова Србије и Црне Горе 1912–1918,[3] Краљевине Југославије априла 1941, као и породице погинулих, умрлих и несталих бораца. Војна надлежност над ратним војним инвалидима у ФНРЈ (ДФЈ) тада се одвијала у две фазе. *Прву фазу*, од ослобођења Југославије маја 1945. до прве половине 1946. карактерисала је правно непотпуно дефинисана и провизорна надлежност над ратним војним инвалидима, а *друга фаза* је време законске војне надлежности над ратним војним инвалидима, тј. од доношења Закона о заштити ратних војних инвалида маја 1946. до преноса надлежности из МНО ФНРЈ на Комитет за социјално старање Владе ФНРЈ, у јесен 1948. године.

У начинима заштите и збрињавања ратних војних инвалида и породица погинулих, умрлих и несталих бораца војноинвалидски органи 1945–1948. најпре су користили прописе и искуства из Краљевине Југославије.[4] За сво то време, надлежне војне и цивилне власти у ФНРЈ подстицане су да, што ефикасније, решавају потребе ратних војних инвалида.

---

[2] У рату постоје рањеници, а у миру ратни инвалиди или у рату *по правилу* постају рањеници, а у миру, уз постојеће ратне инвалиде, *по изузетку* постају мирнодопски (војни и цивилни) инвалиди.

[3] Уз војне ратне и мирнодопске инвалиде, постоје и грађански инвалиди рата (цивилни инвалиди рада и лични цивилни инвалиди), који нису били у надлежности МНО ФНРЈ и подручних војноинвалидских органа ЈА 1945–1948. О врстама инвалида видети: Др Љубомир Петровић, *Невидљиви гето Инвалиди у Краљевини Југославији 1918–1941*, Београд, 2007.

[4] Таква тврдња изнета је у 1. књ. *Збирки прописа о правној заштити војних инвалида (период од 1863. до Другог светског рата)*, из едиције у 3 књиге, стр. 56; то је дословно поновљено у часопису *Војни инвалид*, Тематски број 1, новембар 2003, стр. 25.

Из периода 1945–1948. постоји мањи број књига,[5] а више чланака у часописима о ратним војним инвалидима.[6] У едицији *Развој оружаних снага СФРЈ 1945–1985*, која је од 1986. до сада објављена у више десетина књига (неке у више томова), међу обрађеним разним сегментима развоја оружаних снага СФРЈ нису обрађени послови ратних (и мирнодопских) војних инвалида, који су се 1945–1948. налазили у надлежности МНО ФНРЈ, штабова војних јединица и команди војних органа (армија, корпуса, дивизија и војних области) ЈА.[7]

I Провизорна надлежност војних власти над ратним војним инвалидима, 1945–1946.

После ослобођења Београда и већег дела Србије, у јесен 1944, Национални комитет ослобођења Југославије (даље: НКОЈ), односно његов председник Ј. Б. Тито, донео је прве прописе о заштити ратних војних инвалида, који су достављани војним и цивилним властима у ослобођеним крајевима ДФЈ.[8] Од јесени 1944. до пролећа 1945. није била изричито регулисана надлежност одређених министарстава ДФЈ над ратним војним инвалидима, па се пред врховну

[5] *Ново законодавство о инвалидима са коментаром*, Београд, 1947; *Збирка прописа о ратним и мирнодопским војним инвалидима – са објашњењима*, Београд, 1953; Ананије Лековић, *Поново у друштво: преглед начина и средстава помоћу којих се рањени у рату и повређени на раду враћају на рад и у друштво*, Београд, 1952; Божо Павловић, *Заштита ратних војних инвалида*, у књизи: *Десет година Нове Југославије*, Београд, 1955, 365–382. и *Ратни инвалиди Југославије*, Београд, 1961. Вредна је едиција у 3 књиге *Правна заштита војних инвалида и породица погинулих ратника са Збирком прописа – Развој правне заштите војних инвалида у Србији од 1863. до данас*, Београд, 2003–2005, од којих, посебно *Правна заштита војних инвалида и породица погинулих ратника са Збирком прописа – Уводни део, Збирка савезних прописа о заштити војних инвалида и породица палих бораца донетих у периоду од 1945. до 1992. године, књига друга*, Београд, 2004.

[6] *Инвалидски лист*, орган (Главног одбора Удружења) Савеза ратних војних инвалида ФНРЈ (Југославије) 1946–1962. и *Војни инвалид*, орган и часопис Републичког одбора Удружења ратних и мирнодопских војних инвалида Србије, 1996.

[7] Чланак је написан да буде допринос проучавању ратних војних инвалида 1945–1948, у оквиру свестраног изучавања развоја оружаних снага СФРЈ (ФНРЈ) 1945–1985.

[8] *Одлука о одређивању кредита од 300,000.000 (три стотине милиона) динара за давање новчане помоћи необезбеђеним породицама погинулих бораца НОВ и ПОЈ, погинулих бораца НОВ и ПОЈ, инвалидима народноослободилачког рата и њиховим породицама, као и породицама жртава фашистичког терора, од 17. новембра 1944*; *Одлука НКОЈ-а о издавању привремене новчане помоћи необезбеђеним породицама погинулих бораца НОВ и ПОЈ, инвалидима народноослободилачког рата и њиховим породицама, као и породицама жртава фашистичког терора*, 19. децембра 1944. Већина је објављена у *Службеном листу ДФЈ*, у пролеће 1945.

управу ДФЈ поставило питање одређења министарства ДФЈ надлежног за ратне војне инвалиде. Још 30. јануара 1945. НКОЈ је донео *Одлуку о врховном државном надзору Повереништва за социјалну политику НКОЈ над свима установама обавезног социјалног осигурања* и *Одлуку о образовању Стручног савета социјалног осигурања при Повереништву за социјалну политику НКОЈ*, а министар социјалне политике ДФЈ др А. Крижишник, 16. марта 1945, доставио је на сагласност и потпис Титу *Предлог Одлуке о врховном надзору Министарства социјалне политике Демократске Федеративне Југославије* [предлог у прилогу – недостаје, прим. Г. М.][9] над свим социјалним питањима у ДФЈ, али он није усвојен.

У санитетским установама ДФЈ, половином маја 1945, било је много рањеника, а знатан број њих постали су ратни инвалиди.[10] А колико је било ратних инвалида по окончању НОР Југославије маја 1945? Прву процену броја ратних инвалида дао је Моша Пијаде, председник Законодавног одбора Председништва АВНОЈ,[11] који је 31. јула 1945. тврдио да је из НОР Југославије изашло око 60.000 инвалида, а из ранијих ратова око 30.000 инвалида. У извештају за октобар 1945.[12] Министарства социјалне политике ДФЈ наведено је да је из НОР Југославије пописано 20.789 инвалида, а очекује се да их буде око 27.000.

Питање заштите ратних војних инвалида и њихових породица, као и породица погинулих, умрлих и несталих бораца (око 400.000 лица),[13] због њихове бројности (често су то вишечлане породице), поставило се пред власти у ДФЈ као важно политичко питање, јер би

---

[9] АЈ-836-II-8-а. Допис Министра социјалне политике Др А. Крижишника (ДФЈ, Министарство социјалне политике, III, бр. 261, од 16. 03. 1945) – Председнику Владе и министру народне одбране маршалу Југославије Ј. Б. Титу.

[10] У *Збирци прописа о правној заштити војних инвалида (период од 1863. до Другог светског рата)*, књ. 1, стр. 59, тврди се: *Према непотпуним подацима из 1946. године, само је из НОР-а изашло око 425.000 рањених бораца, док је породичних инвалида било 283.000*; та тврдња поновљена је у *Војном инвалиду*, Тематски број 1, новембар 2003, стр. 26.

[11] *Рад законодавних одбора Председништва Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије и Привремене Народне скупштине ДФЈ (3. априла – 25. октобра 1945) по стенографским белешкама и другим изводима*, Београд [1945], стр. 205.

[12] АЈ-50–32–59–133, Извештај о раду савезних министарстава за октобар 1945: *Министарство социјалне политике* ...

[13] АЈ-33–25–84, *Реферат о решавању инвалидског проблема* МНО ФНРЈ –Инвалидско одељење (Ст. Пов. бр. 193, од 26. 11. 1948) – Ј. Б. Титу, стр. 1. Аутор овога чланка објавио је целокупан текст овога реферата под називом *Реферат о војној надлежности над ратним војним инвалидима у Југославији 1945–1948*, у часопису *ГЛАСНИК Удружења архивских радника Републике српске* (Бања Лука), година III, бр. 3, 2011, 385–412.

његовим решавањем ојачале ослонац режима код те значајне социјалне групе. Да ће се после НОР Југославије водити изузетна брига о ратним војним инвалидима наговестио је Тито у говору рањеницима у болници Друге армије ЈА у Загребу.[14]

Надлежност војних власти над рањеницима и инвалидима ЈА била је непрекидна још из времена НОР Југославије, а практично није престајала ни од његовог краја, маја 1945. године. Политбиро ЦК КПЈ одлучио је, 11. јуна 1945,[15] да ратни војни инвалиди буду у надлежности војних власти. Проводећи ту одлуку, Тито је 23. јуна 1945.[16] донео *Наређење о формирању у МНО ДФЈ – Инвалидског одељења* (на даље: МНО ФНРЈ – Инвалидско одељење). У њему се наводи да ће вршење послова Инвалидског одељења у МНО ДФЈ бити прописано *Уредбом о привременом регулисању инвалиднине и државне заштите инвалида ослободилачког рата*, што је тврдио и ге-

---

[14] Чланак: *Рањеници у новој Југославији (Говор рањеницима у болници Друге армије)* у *Борби*, од 07. 07. 1945; видети: *Јосип Броз Тито Говори и чланци*, Загреб, 1959, стр. 310–311.

[15] По Записнику са те седнице Политбироа ЦК КПЈ, под тачком *2. Питање инвалида* одлучено је: *II. Формира се Комисија за организовање одељења за инвалиде при Министарству народне одбране. У комисију улазе другови Миха* [Маринко – пр. Г. М.] *и Темпо* [Светозар Вукмановић – пр. Г. М.] (АЈ-507, Фонд: ЦК СКЈ, III/1а); објављено у: *Записници са седница Политбироа Централног комитета КПЈ (11. јун 1945–7. јул 1948)*, Београд, 1995, стр. 65–66.

[16] Војни архив, фонд: ЈНА, кут. 49. фасц. 2, док. 19 и 26. Акт: МНО ДФЈ, Генералштаб, Организационо одељење, Стр. Пов. Орг. бр. 252, од 23. 06. 1945. У шеми *Организациона структура Министарства народне одбране јула 1945* (Војни архив, фонд ЈНА, кут. 49. фасц. 2, ред. бр. док. 26) стоји, да се под управом II помоћника министра народне одбране ДФЈ налази и Инвалидско одељење. У *Извештају о раду Инвалидског одељења МНО ФНРЈ* (АЈ-50–39–505, акт: МНО ФНРЈ-Први помоћник министра, Пов. Бр. 231, од 26. 02. 1948) Ј. Б. Титу, на стр. 1, тврди се да је крајем јуна 1945. године формирано Инвалидско одељење у МНО ДФЈ. У едицији *Развој оружаних снага СФРЈ 1945–1985,* у књ. 7. *Савезни секретаријат за народну одбрану II Организација и надлежност*, Београд, 1989, на стр. 34, у *Организационој шеми МНО јула 1945*, наводи се да се под *Другим помоћ. Мин. Народне одбране* налазило и *Инвалидско одељење*, а из *Организационе шеме Министарства нар. одбране фебруара 1947* (стр. 37), види се да се под *I помоћником (началн. Перс. упр.)* налазило и *Инвалидско одељење*. У едицији *Развој оружаних снага СФРЈ 1945–1985*, поред мноштва војних послова, обрађени су и послови који нису превасходно војне природе, као: Организација СКЈ у ЈНА, Музичка активност у ЈНА, Политички рад у ЈНА, Администрација-информатика и др., али нису обрађени (а да ли су предвиђени за обраду?) ратни војни инвалиди, који су били 1945–1948. у надлежности војних власти. Иначе, у 7. књизи те едиције, стр. 146, текст о Инвалидском одељењу МНО ФНРЈ, гласи: „...*Инвалидским одељењем је руководио други помоћник министра народне одбране.* [Ово није тачно, јер је њиме руководио потпуковник Владо Кољеншић, начелник Инвалидског одељења МНО ФНРЈ(ДФЈ), коме је, уз начелнике више других одељења МНО ФНРЈ (ДФЈ), био надређен генерал-пуковник И. Гошњак, помоћник министра народне одбране ФНРЈ (ДФЈ) 1945–1949] У том тексту, као и у целој 7. књизи уопште, не наводи се када и зашто је укинуто Инвалидско одељење МНО ФНРЈ.

нерал-пуковник И. Гошњак у извештају за Тита,[17] у којем је детаљније објаснио надлежност Инвалидског одељења МНО ФНРЈ(ДФЈ).[18] Значајан разлог да ратни војни инвалиди, по окончању НОР Југославије 1945, буду у надлежности МНО ДФЈ, односно војних јединица и органа ЈА, било је настојање да се изврши њихова правовремена и ефикасна заштита.

Законодавни одбор Председништва АВНОЈ разматрао је, а са 19. седнице Председништва АВНОЈ од 31. јула 1945.[19] упућен је на претрес предлог Закона о решавању нерешених предмета инвалида из ранијих година, које га је, 3. августа 1945, донело као *Закон о решавању нерешених предмета инвалида из ранијих година*.[20] По њему, за инвалиде НОР Југославије и из ранијих ратова надлежно је Министарство социјалне политике ДФЈ и виши инвалидски судови при министарствима социјалне политике федералних јединица, који решавају инвалидске предмете у другом и последњем степену, док у првом степену инвалидске предмете решавају окружни народни судови.[21] На доношење тог закона, реаговао је Митар Бакић, генерални секретар Председништва Министарског савета ДФЈ,[22] истичући да су инвалиди из НОР Југославије изузети од осталих инвалида и о томе ће се урадити нов закон.

Председништво Министарског савета ДФЈ упутило је Законодавном одбору *Пројекат Уредбе о привременом регулисању инвалиднине и државне заштите инвалида из ослободилачког рата,*[23] уз допис[24] у којем се истиче потреба доношења те уредбе, али да

---

[17] АЈ-50–39–86-(503–512) Извештај I помоћника министра народне одбране генерал-пуковника И. Гошњака (Пов. бр. 231, од 28. 02. 1948) Ј. Б. Титу, стр. 2–3.

[18] АЈ-33–25–84. *Реферат о решавању инвалидског проблема* МНО – Инвалидско одељење (Ст. Пов. бр. 193, од 26. 11. 1948) Ј. Б. Титу, стр. 2–3.

[19] *Рад законодавних одбора Председништва Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије и Привремене Народне скупштине ДФЈ (3. априла – 25. октобра 1945) по стенографским белешкама и другим изводима*, Београд [1945], стр. 202–212.

[20] *Законодавни рад Председништва Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије и Председништва Привремене Народне скупштине ДФЈ (19. новембра 1944–27. октобра 1945)*, Београд [1945], стр. 536–541.

[21] АЈ-33–25–84. *Реферат о решавању инвалидског проблема* МНО ФНРЈ – Инвалидско одељење (Ст. Пов. бр. 193, од 26. 11. 1948) Ј. Б. Титу, стр. 5.

[22] АЈ-50–39–86-(297–299), Дописи Председништва Министарског савета ДФЈ: Председништву АВНОЈ-а, К. бр. 627; Јавном тужиоцу ДФЈ, бр. 628. и Министарству социјалне политике ДФЈ, бр. 629, сви од 08. 08. 1945.

[23] АЈ-165, Законодавни савет Владе ФНРЈ, Ф-1, Акт: *Нацрт Уредбе о привременом регулисању инвалиднине и државне заштите инвалида Ослободилачког рата* (К. бр. 575, од 2. 8. 1945).

[24] АЈ-50–39–86-(301–302). – Допис Председништва Министарског савета ДФЈ Законодавном савету (К. Бр. 575, од 21. 08. 1945), уз достављање *Пројекта Уредбе о привременом регулисању инвалиднине и државне заштите инвалида из ослободилачког рата* [пројекат није у прилогу – пр. Г. М.].

ће бити урађена и нова уредба, којом ће старање о инвалидима из НОР Југославије да буде у надлежности МНО ДФЈ. Те уредбе нису донете, али је Тито издао *Наређење*[25] о мерама за заштиту ратних војних инвалида.

На захтев Централног одбора Удружења ратних инвалида Југославије,[26] у Министарству социјалне политике ДФЈ одржане су три конференције са представницима надлежних установа за инвалиде у ДФЈ, 28. августа, 3–6. октобра и 24. новембра 1945, на којима су усвојени закључци о решавању инвалидских питања.[27] Међутим, Председништво Министарског савета ФНРЈ обуставило је све закључке конференције од 24. новембра 1945, као и нацрт упутства израђеног на основу тих закључака, јер ће МНО ФНРЈ израдити о томе нови предлог.[28] На то је негодовао министар социјалне политике ФНРЈ др А. Крижишник,[29] истакавши да су се и представници МНО ФНРЈ сагласили са закључцима конференције од 24. новембра 1945. и сматра да МНО ФНРЈ само привремено води бригу о инвалидима, а да се израда новог предлога о запослењу ратних инвалида ради у сарадњи Министарства социјалне политике ФНРЈ и МНО ФНРЈ.[30] У извештају за Министарство социјалне политике ДФЈ за септембар 1945.[31] наводи се да је инвалидско питање једно од најтежих питања у области социјалне политике и да је старање о ратним инвалидима из НОР Југославије преузело МНО ФНРЈ, а остали инвалиди остаће у компетенцији Министарства социјалне политике. Ту се тврди да је 1940. године било 28.819 личних инвалида, породичних 74.901 и око 30.000 нерешених инвалидских молби.

---

[25] Војни архив, Повереништво народне одбране (НКОЈ) и Министарство народне одбране ДФЈ (ФНРЈ), 1944–1945, кут. 21, фасц. 1, ред. бр. док. 39. Акт: МНО ДФЈ, бр. 176, од 10. 09. 1945. *Наређење МНО о мерама које треба предузети за заштиту ратних војних инвалида*.

[26] АЈ-50–39–86–300, Допис генералног секретара Председништва Министарског савета ДФЈ (О. бр. 539, од 17. 08. 1945) Министарству социјалне политике ДФЈ.

[27] АЈ-50–39–86-(308–309), Дописи Председништва Министарског савета ДФЈ: МНО – Инвалидско одељење (О. бр. 699, од 18. 09. 1945) и Министарству социјалне политике ДФЈ и МНО ДФЈ (О. бр. 813, од 22. 10. 1945).

[28] АЈ-50–39–86-(316–318), Допис Генералног секретара Владе ФНРЈ М. Бакића (0. бр. 1042, од 19. 12. 1945) Министарству социјалне политике ФНРЈ.

[29] АЈ-50–39–86–319, Писмо др А. Крижишника, министра социјалне политике ФНРЈ (VI, Бр. 4597, од 22. 12. 1945) Председништву Министарског савета ФНРЈ.

[30] Нема текста одговора др А. Крижишнику, коме је, вероватно усмено, предочено, да је одлучено, да је надлежност над ратним војним инвалидима припала МНО ФНРЈ.

[31] АЈ-50–32–59-(42–46). Извештај, 1. октобра 1945, *Министарство социјалне политике*.

а) Помоћи ратним војним инвалидима

У септембру 1945. МНО ДФЈ донело је прве прописе о новчаној помоћи ратним војним инвалидима,[32] а начелник Команде позадине МНО ФНРЈ 22. децембра 1945. прописао је *Упутство за исплату једнократне помоћи инвалидима Ослободилачког рата, који још немају доказа,*[33] уз обавезу прикупљања доказа за добијање статуса ратних инвалида и начин доделе помоћи за октобар–децембар 1945. године. Мада је од половине 1945. до прве половине 1946. МНО ФНРЈ имало фактичку надлежност над ратним војним инвалидима, доделе инвалидске новчане помоћи вршило је Министарство за социјалну политику ФНРЈ (ДФЈ), односно Комитет за социјално старање Владе ФНРЈ (даље: КСС Владе ФНРЈ).[34]

У Министарству социјалне политике ДФЈ тврдили су[35] да су прикупили податке о укупном броју уживалаца социјалне помоћи и износу исплаћених помоћи по појединим југословенским федералним јединицама. У укупно 347.156 инвалидских породица биле су 259.554 породице бораца ЈА, 5.164 породице инвалида ЈА, 43.225 породица погинулих бораца и 49.223 породице жртава фашистичког терора, а уживалаца инвалидске помоћи из ранијих ратова (лични или породични инвалиди) било је 140.839, уз око 20.000 нерешених инвалидских предмета код инвалидских судова. У том министарству очекивали су да ће се број уживалаца инвалидских принадлежности повећати за још око 50.000.

Тито је крајем 1945.[36] затражио од влада народних република у ФНРЈ да предузму заштиту ратних војних инвалида и њихово што веће запошљавање, те да га известе о предузетим мерама. Из влада народних република Босне и Херцеговине, Црне Горе и Словеније, током јануара–фебруара 1946, достављени су тражени извештаји,[37]

---

[32] АЈ-35, Фонд: Главна инвалидска управа, Фасц. 1. (год. 1945–1948, несређена архивска грађа) помиње се *Рјешење Предсједника Министарског савјета и министра народне одбране Ј. Б. Тита Пов. бр. 188, од 21. септембра 1945.* и *Упутство за додељивање новчане помоћи* (Ови прописи нису пронађени).

[33] АЈ-35–1, Начелник Команде позадине МНО (Пов. бр. 259, од 22. 12. 1945) Штабовима армија ЈА, у коме наводи, да *„..до сада се није успјело прикупити довољно података, те је услијед тога мали број инвалида примио новчану помоћ ... “*

[34] АЈ-836-II-7–1/10. *Информација Предсједника Комитета за социјално старање Владе ФНРЈ Кирила Савића о решавању инвалидских предмета и др.* (у 1946. години), од 31. 12. 1947, стр. 2.

[35] АЈ-50–32–59–133, Извештај о раду савезних министарстава за октобар 1945: ... *Министарство социјалне политике*...

[36] АЈ-50–39–86–345. Предсједништво Министарског савета ФНРЈ (К. бр. 1588, од 24. 12. 1945) Предсједништву Народне републике.

[37] АЈ-50–39–86-(346–348), Извјештаји Предсједништву Министарског савјета ФНРЈ: Предсједништва Народне владе БиХ (Пов. бр. 17/46, од 17. 01. 1946), Пред-

али су их из Председништва Владе ФНРЈ поново опоменули[38] да им је приоритет запослење ратних инвалида.

Мере за помоћ ратним инвалидима биле су привремене, а њихове проблеме требало је трајније решити, што је Тито наговестио у разговору са делегацијом ратних инвалида 30. октобра 1945. године.[39] Недоследности у привременим прописима о заштити ратних војних инвалида, а нарочито њихова различита примена по народним републикама и подручјима армија ЈА (I-VI) условиле су да се то централизовано и једнообразно реши у целој ФНРЈ.

II Законска надлежност војних власти над ратним војним инвалидима, 1946–1948.

Још од друге половине 1945. очекивало се доношење закона о ратним инвалидима, да би Влада ФНРЈ 5. маја 1946. усвојила Прелог Закона о ратним инвалидима, који је Тито са образложењем упутио 11. маја 1946.[40] на разматрање законодавним одборима Савезног већа и Већа народа Народне скупштине ФНРЈ.[41] На заједничкој V седници Већа народа и Савезног већа Народне скупштине ФНРЈ, од 22. маја 1946,[42] усвојен је текст Закона, а Президијум Народне скупштине ФНРЈ је, 25. маја 1946, указом прогласио *Закон о ратним војним инвалидима.*[43] По Закону о ратним војним инвалидима (даље: Закон) ратни војни инвалиди потпали су под војне власти, тј. Инва-

седништва Министарског савјета Федералне Црне Горе (Бр. 49, од 28. 01. 1946) и Председству Владе ФНРЈ (Шт. 216/10/46, од 18. 02. 1946).

[38] АЈ-50–39–86–349. Распис из Председништва Владе ФНРЈ (К. бр. 1113, од 06. 05. 1946) Предсједништвима народних република.

[39] *Борба*, од 31. 10. 1945. видети у: *Јосип Броз Тито Говори и чланци, књ. II*, Загреб, 1959, 92–93.

[40] АЈ-50–39–86-(342–343) – (Антидатирано) Пропратно писмо уз текст Предлога Закона о ратним војним инвалидима [недостаје Предлог Закона – пр. Г. М.] Генералног секретара Председништва Владе ФНРЈ – Председнику Савезног већа и Већа народа Народне скупштине (К. Бр. 1909, од 11. V 1946) и Писмо В. Симића, председника Савезног већа Народне скупштине ФНРЈ – М. Бакићу, генералном секретару Владе ФНРЈ, од 06. 07. 1946.

[41] *Јосип Броз Тито*, *Сабрана дјела*, *том 30*, Београд, 1989, стр. 101. Орган Удружења ратних инвалида ФНРЈ, *Инвалидски лист*, бр. 5, од 01. 06. 1946, стр. 3, објавио је чланак *Образложење Закона о ратним војним инвалидима*. Претреси Предлога закона извршени су у Законодавном одбору Већа народа Народне скупштине ФНРЈ и Законодавном одбору Савезном већу Народне скупштине ФНРЈ 11, 13. и 14. маја 1946, који су своје извештаје упутили Народној скупштини ФНРЈ 18. 05. 1946.

[42] *Прво редовно заседање Савезног већа и Већа народа – Стенографске белешке 15. мај – 20. јул 1946*, Београд [1946], стр. 201–237, 828–841. и 846–853.

[43] *Службени лист ФНРЈ*, бр. 44, од 31. 05. 1946, стр. 505–509.

лидско одељење МНО ФНРЈ и војноинвалидске органе при штабовима војних јединица и командама подручја ЈА. У МНО ФНРЈ као да су очекивали да и ратни војни инвалиди буду на старању КСС Владе ФНРЈ, а њихово потпадање под војну надлежност представљало им је изненађење.[44]

По Закону су под војне власти доспели, осим ратних војних инвалида ЈА, и сви ратни војни инвалиди из НОР Југославије и из свих ранијих ослободилачких ратова Србије и Црне Горе, Војске и морнарице КЈ из Априлског рата 1941, као и породице погинулих, умрлих и несталих бораца (жене, деца, деде и бабе). Законом је одређено: ко се сматра ратним војним инвалидом, уз њихово разврставање инвалидности у 10 степена: од 100% до 20% (инвалидност мања од 20% није узимана у обзир), која све права инвалиди стичу, као и која инвалидска лица (нарочито ако су била непријатељи НОБ Југославије) немају инвалидска права.[45]

Помоћник министра народне одбране ФНРЈ генерал-мајор П. Јакшић навео је[46] да се главни задатак војноинвалидских власти по Закону састоји у томе да лицима са правима на инвалидске принадлежности издају извршна уверења о инвалидском статусу, док је генерал-пуковник И. Гошњак тврдио[47] да је најважнији задатак да се што пре реше бројни предмети ратних војних инвалида из НОР Југославије и прошлих ратова. У почетку примене Закона није било јасно под чију надлежност спадају мирнодопски војни инвалиди, пошто у њему нису поменути,[48] али је Председништво Владе ФНРЈ одлучило да МНО ФНРЈ има надлежност над мирнодопским војним инвалидима.[49]

---

[44] АЈ-50–39–86-(503–512), Извештај МНО ФНРЈ – Инвалидско одељење (Пов. бр. 231, од 28. 02. 1948) – Титу, стр. 2, и у *Реферату* МНО ФНРЈ – Инвалидско одељење (Ст. Пов. бр. 193, од 26. 11. 1948) – Титу, стр. 6 (АЈ-33–25–84).

[45] Власти у ФНРЈ често су истицале да ће остварити државу једнаке социјалне правде за све њене грађане. Али применом овог Закона ратни војни инвалиди су међу једнакима постали „једнакији“ (израз Џ. Орвела, *Животињска фарма*), јер су били привилеговани у односу на остале врсте инвалида у ФНРЈ, који су, као и део грађанства, према њима испољавали извесну дозу зависти.

[46] АЈ-50–39–86–338. – Допис МНО – Помоћник министра (Бр. 30, од 29. 06. 1946) – Генералном секретару Председништва Владе ФНРЈ.

[47] АЈ-50–39–86-(503–508), Извештај МНО ФНРЈ – Инвалидско одељење (Пов. бр. 231, од 28. 02. 1948) – Титу, стр. 4.

[48] Пошто се наметала надлежност над мирнодопским војним инвалидима, увидело се да то треба регулисати и подвести их под надлежност војних власти, што је учињено *Законом о мирнодопским војним инвалидима* 21. децембра 1946; *Службени лист ФНРЈ*, бр. 104, од 24. 12. 1946.

[49] АЈ-50–39–86-(339–341) – Допис КСС Владе ФНРЈ – Генералном секретару Владе ФНРЈ (Бр. 3968, од 28. 06. 1946) и дописи Генералног секретара Владе ФНРЈ: КСС Владе ФНРЈ и МНО ФНРЈ – Инвалидском одељењу (К. Бр. 1635, од 03. 07. 1946).

а) Формирање војноинвалидских органа у МНО ФНРЈ и штабовима јединица и командама подручја ЈА

Закон је начелно означио: а) основана начела решавања питања из области ратних војних инвалида и б) формирање војноинвалидских органа, а да се све конкретне мере регулишу подзаконским прописима: уредбама, решењима, упутствима, правилницима и др. При формирању војноинвалидских органа МНО ФНРЈ је полазило од постојећег Инвалидског одељења[50] – у штабовима свих шест армија ЈА стварана су инвалидска одељења и при командама војних подручја формиране инвалидске секције, што је потрајало до почетка 1947. Инвалидска одељења, а у њима инвалидске комисије, формирани су у средиштима свих шест армија ЈА у ФНРЈ.[51] Решавање питања ратних војних инвалида било је хитно, па су из Владе ФНРЈ пожуривали да се што пре формирају Врховна инвалидска комисија при МНО ФНРЈ и инвалидске комисије при штабовима армија ЈА и затражили од влада народних република[52] да се инвалидске комисије попуне са потребним грађанским лицима.

Инвалидско одељење МНО ФНРЈ имало је иницијативу за припрему подзаконских прописа ради извршења Закона. Од јула 1946. до почетка 1947, донето је низ таквих прописа.[53] У току 1947. наста-

---

[50] *Правилник о поступку инвалидских комисија*, од 30. 07. 1946, Службени лист ФНРЈ, бр. 62, од 2. августа 1946, стр. 741–744.

[51] ЈА се састојала од већих војних јединица и команди: I армије на ужем простору Србије (без Лесковачког и Врањског округа и Косова и Метохије) са средиштем у Крагујевцу, II армије на простору Хрватске, Славоније, Далмације са Дубровачким подручјем, Истром и Цазинском крајином (и Бихаћем), са средиштем у Загребу, III армије на простору Војводине (Баната, Бачке, Барање и Срема) са средиштем у Новом Саду, IV армије на простору Словеније са Словеначким приморјем са средиштем у Љубљани, V армије на простору Македоније и Косова и Метохије са средиштем у Скопљу, VI армије на простору Босне и Херцеговине и Црне Горе са средиштем у Сарајеву. Поред тих армија, формирана је База ЈА и Команда града Београда на простору Београда и Земуна, под непосредном управом МНО ФНРЈ – Инвалидског одељења и команде градова у: Загребу, Љубљани, Пули, Ријеци, Сплиту, Сарајеву и Скопљу [Војни архив, Фонд: Министарство народне одбране ФНРЈ (1945–1948), к.49, ф.2, ред. бр. док. 3/1; Акт: МНО ДФЈ, Стр. пов. Орг. бр. 175, од 31. 05. 1945) – Команди позадине].

[52] АЈ-50–39–86–351. Распис Владе ФНРЈ (Пов. бр. 1103, од 25. 07. 1946) – Свим владама народних република.

[53] *Уредба о погодностима у вожњи ратних инвалида и осталих лица која уживају инвалидску заштиту*, од 4. јула 1946; *Уредба о инвалидским принадлежностима*, од 4. јула 1946; *Правилник о прегледу лица заштићених Законом о ратним војним инвалидима*, од 30. јула 1946; *Правилник о поступку инвалидских комисија*, од 30. јула 1946; *Упутство за процену привредне неспособности ратних војних инвалида*, од 30. јула 1946*; Правилник о лечењу и давању протеза ратним војним инвалидима* (без датума); *Упутство о прикупљању доказа за решавање инвалидских предмета*, од 17. октобра 1946; *Упутство о легитимацијама личних ратних војних инвалида за повлашћену вожњу на железница-*

вило се са решавањем нејасноћа Закона, доношењем подзаконских прописа, као и закона.[54] У већем делу 1948. о ратним војним инвалидима нису доношени значајнији подзаконски прописи, јер су се тада вршиле припреме за преношење надлежности над њима из војних на цивилне власти из области социјалне политике.

Од доношења Закона па до краја 1946. испољена је извесна неефикасност војноинвалидских органа у организацији и решавању послова ратних војних инвалида, како у МНО ФНРЈ, тако и у подручним штабовима јединица ЈА (армијама, корпусима, дивизијама и војним областима). Већ три месеца након доношења Закона Инвалидско одељење МНО ФНРЈ суочило се са бројним непредвиђеним „тешкоћама". Оно је истакло[55] да је у току прва два месеца припремало најпотребније прописе за спровођење Закона, упоредо са реорганизацијом војноинвалидских органа, а да је рад у њима почео тек почетком септембра 1946. године. У *Реферату о решавању инвалидског проблема*[56] наводи се да је мала помоћ влада народних република и народних одбора створила војноинвалидским органима тешкоће у раду, иако је њихов задатак да без одуговлачења издају потребна уверења ратним војним инвалидима и Законом заштићеним породицама, ради стицања одговарајућег статуса.

Подручне војноинвалидске власти на простору целе ФНРЈ одржавале су сарадњу са удружењима ратних инвалида, форумима и активима масовних организација (Народни фронт, СКОЈ и АФЖ), а нарочито са цивилним властима: владама народних република, покрајинским, обласним, окружним, градским, среским и месним народним одборима.

ма, аутобусима и путовањима бродом, од 6. новембра 1946; *Уредба о стручној обуци ратних војних инвалида*, од 4. децембра 1946; *Уредба о допуни Уредбе о инвалидским принадлежностима,* од 4. децембра 1946; *Правилник о запослењу ратних војних инвалида* (без датума) и *Закон о Народној милицији*, од 12. децембра 1946.

[54] *Уредба о додељивању помоћи породицама чији се храниоци налазе на одслужењу сталног кадра у Југословенској армији*, од 8. јануара 1947; *Правилник о запослењу ратних војних инвалида* (без датума); *Правилник о инвалидским домовима*, од 31. јануара 1947; *Упутство за спровођење Уредбе о додељивању помоћи породицама чији се храниоци налазе на ослењу сталног кадра у Југословенској армији*, од 4. марта 1947; *Уредба о инвалидима Народне милиције*, од 10. марта 1947; *Правилник о организацији и раду течајева за опште образовање и стручних течајева за ратне војне инвалиде*, од 8. априла 1947; *Упутство о исплати инвалидских принадлежности корисницима истих док бораве у иностранству*; *Правилник о бесплатном лечењу носилаца „Карађорђеве звезде"*, од 28. октобра 1947; *Закон о изменама и допунама Закона о ратним војним инвалидима*, од 2. децембра 1947. и *Закон о допуни Закона о мирнодопским војним инвалидима*, од 2. децембра 1947.

[55] АЈ-50–39–86-(365–368), Извештај МНО ФНРЈ –Инвалидско одељење (Пов. бр. 706, од 5. 10. 1946) – Генералном секретару Владе ФНРЈ.

[56] АЈ-33–25–84, *Реферат о решавању инвалидског проблема* МНО ФНРЈ – Инвалидско одељење (Ст. Пов. бр. 193, од 26. 11. 1948) – Ј. Б. Титу, стр. 8–9.

Мада је обновљено још крајем 1944, *Удружење ратних војних инвалида Југославије* је свој Оснивачки (Први) конгрес одржало је у Београду 28–29. новембра 1945, када је преименовано у *Удружење ратних војних инвалида ФНРЈ* (даље: Удружење РВИ ФНРЈ) и на којем је наглашен дисконтинуитет са старим Удружењем ратних војних инвалида из Краљевине Југославије. За председника Удружења изабран је народни херој генарал-мајор Милоје С. Милојевић.[57] Рад Удружења РВИ ФНРЈ формално је одобрен тек почетком 1946,[58] а Други конгрес то удружење одржало је у Београду 27–28. октобра 1948, на коме је изнето да има 311.485 чланова.[59]

Током 1945. обновљено је и *Удружење мирнодопских војних инвалида Југославије*.[60] То удружење имало је веома мали број чланова (око 5.000–7.000).[61] Војне власти у ФНРЈ, у складу са Законом, имале су надзор над оба војна инвалидска удружења, а учлањења у њима била су на добровољној основи.

б) Стицање статуса ратних војних инвалида и породица погинулих, умрлих и несталих бораца

Основна интенција Закона била је да брзо и повољно реши статус ратних војних инвалида и породица погинулих, умрлих и несталих бораца (даље: Законом заштићених породица), што је био услов

---

[57] Милоје С. Милојевић пет пута је рањаван у току НОРЈ 1941–1945. Видети: Слободан Максимовић, *Херој из Левча: животопис народног хероја Милоја Милојевића*, Београд, 2006, стр. 318.

[58] *Решење о одобрењу обнове рада Удружења ратних инвалида Федеративне Народне Републике Југославије*, од 10. 01. 1946; Брошура: *Правила Удружења ратних инвалида Федеративне Народне Републике Југославије*, Београд, 1946.

[59] АЈ-297, Савез удружења бораца НОР – Савезни одбор, Ф-1; Брошура *II конгрес ратних војних инвалида Југославије*, Београд, 1948, стр. 13. и спис *II конгрес Савеза ратних војних инвалида Југославије: одржан 17 и 18 октобра 1948 год. (Стенографске белешке).*

[60] Средишњи одбор Удружења мирнодопских војних инвалида обратио се (Бр. 199, од 01. 09. 1945) МНО ДФЈ – Инвалидском одељењу са молбом да, као ратни војни инвалиди, и мирнодопски војни инвалиди буду под надлежношћу Инвалидског одељења МНО ДФЈ, али је Председништво Министарског савета ДФЈ, 18. 09. 1945, одлучило да буду, *„до доношења нових прописа“*, под Министарством социјалне политике ДФЈ [(АЈ-50–39–86-(307–309)]

[61] Иако је постојало, ово удружење није поменуто у Закону о мирнодопским војним инвалидима од 21. децембра 1946, а ликвидирано је *Одлуком* председника Главног одбора РВИ ФНРЈ генерал-мајора Милоја С. Милојевића од 10. јануара 1947, тј. да се Удружење мирнодопских војних инвалида са целокупним својим чланством и имовином (инвентаром) укључи у Главни одбор РВИ ФНРЈ *„... пошто је ово Удружење престало да постоји.“*, *Инвалидски лист*, бр. 9, од 21. 03. 1947.

за њихову делотворну заштиту.[62] Предвиђено је да заинтересована лица добијају статус ратних војних инвалида и Законом заштићених породица пријавом са доказима за доношење решења о инвалидском статусу,[63] али за то је било потребно прикупити све податке од месних и среских народних одбора. Прикупљање тих података представљало је проблем за већину ратних војних инвалида и Законом заштићених породица. Суочивши се са тим, Тито је издао *Наређење*[64] штабовима армија ЈА и официрима ЈА да, преко команди, пруже пуну подршку у прикупљању података потребних за доношење инвалидских решења и стицања инвалидског статуса. Уз то, он је опоменуо владе народних република[65] да сресни народни одбори праве застоје у пружању података о ратним војним инвалидима и тражио је да се то отклони. Оптимистички је предвиђао да ће применом Закона брзо и коначно да буде решено питање државне заштите ратних војних инвалида и Законом заштићених породица. Међутим, из Владе ФНРЈ[66] поново је поручено владама народних република да се стање није поправило, јер се народни одбори и даље немарно односе према том проблему.

Закон није прецизирао поступак прикупљања доказа од народних одбора, неопходних за доношење инвалидских решења. Из Инвалидског одељења МНО ФНРЈ пожалили су се[67] да су, ради отклањања неправилности и недостатака, а и бржег решавања инвалидских предмета, сресним народним одборима доставили *Упутство о*

---

[62] АЈ-33–25–84, *Реферат о решавању инвалидског проблема* МНО ФНРЈ – Инвалидско одељење (Ст. пов. бр. 193, од 26. 11. 1948) – Ј. Б. Титу, стр. 1. Међутим, проф. др Наташа Мрвић-Петровић, мр Предраг Вукосављевић и Љубинка Ковачевић, приређивачи едиције у три књиге *Правна заштита војних инвалида и породица погинулих ратника са Збирком прописа – Развој правне заштите војних инвалида у Србији од 1863. до данас*, Београд, 2003–2005, у књ. 1, стр. 58, истакли су: ...*Слично предратним законима, Закон о ратним и Закон о мирнодопским војним инвалидима не утврђују права инвалида, него одређују „врсте државне помоћи и заштите“*...; та тврдња је поновљена у *Војном инвалиду*, Тематски број 1, новембар 2003, стр. 25.

[63] Рок за подношење такве пријаве био је кратак, јер у чл. 33. Закона стоји: *Пријава се подноси у року од једне године о дана ступања на снагу овог закона,* уз изузетке у малом броју случајева.

[64] АЈ-50–39–86-(357–358) – Титово *Наређење* проследио је, у виду расписа, помоћник министра народне одбране ФНРЈ (Пов. бр. 64, од 5. 8. 1946). О достављању тог наређења, начелник Инвалидског одељења МНО ФНРЈ поднео је извештај (Пов. бр. 453, од 8. 8. 1946) генералном секретару Владе ФНРЈ.

[65] АЈ-33–22–42, Распис Владе ФНРЈ (Пов. бр. 1240, од 10. 08. 1946) – Влади Народне републике ...

[66] АЈ-50–39–86–402, Распис Владе ФНРЈ (Пов. бр. 1550, од 19. 10. 1946) – Влади Народне републике.

[67] АЈ-50–39–86–401. Допис Инвалидског одељења МНО ФНРЈ (Пов. бр. 816, од 26. 10. 1946) – Председништву Владе ФНРЈ.

прикупљању доказа за решавање инвалидских предмета од 17. октобра 1946.[68] и молили да се среским народним одборима скрене пажња на важност тих доказа. И у *Реферату о решавању инвалидског проблема*[69] истакнуто је да је то упутство помогло народним одборима у прикупљању потребних уверења и података за ратне инвалиде, као и да је о раду војноинвалидских органа одржано Прво саветовање почетком фебруара 1947, на којем су анализиране све слабости, а од тада се рад по инвалидском питању одвијао брзо и успешно.

Иако је у чл. 10–16. Закона одређено да ратним војним инвалидима и Законом заштићеним породицама припада новчана накнада у виду месечне инвалиднине, запажена је појава да ратни војни инвалиди и Законом заштићене породице нису журиле да се преведу на месечне инвалиднине са новчане помоћи по *Одлуци НКОЈ о издавању привремене новчане помоћи необезбеђеним породицама погинулих бораца НОВ и ПОЈ, инвалидима* ..., од 19. децембра 1944. Та појава била је присутна без обзира што се, по Закону, пријава за добијање решења о стицању својства ратног војног инвалида или Законом заштићене породице морала да поднесе за годину дана. Из КСС Владе ФНРЈ навели су разлоге за то,[70] уз примере тих немилих појава и предузетих мера, чијом применом би се отклониле. Ипак, та пракса потрајала је до средине 1948. године.

Генерал-пуковник И. Гошњак навео је[71] да је од 4. до 6. фебруара 1947. одржано саветовање представника из Инвалидског одељења МНО ФНРЈ, инвалидских комисија из шест армија ЈА, руководства Врховне инвалидске комисије и начелника персоналних одсека I, II и III армије ЈА, на којем је истакнуто да сарадња органа народне власти није била каква би требало да буде. Тврдио је да је ин-

---

[68] МНО ФНРЈ – Инвалидско одељење издало је *Упутство о прикупљању доказа за решавање инвалидских предмета* (Бр. 5528, од 17. 10. 1946), које није објављено у *Службеном листу ФНРЈ* (ни још пронађено), али је било достављено *подручним органима*, како се увиђа из Писма потпуковника В. Кољеншића, начелника Инвалидског одељења МНО ФНРЈ (Пов. бр. 816, од 26. 10. 1946) – Председништву Владе ФНРЈ (АЈ-50–39–86–401).

[69] АЈ-33–25–84, МНО ФНРЈ – Инвалидско одељење (Ст. Пов. бр. 193, од 26. 11. 1948) – Ј. Б. Титу, у којем се, на стр. 9, помиње Распис Генералног секретаријата Председништва Владе ФНРЈ (Бр. 5528, од 17. 10. 1946) – Свима народним одборима (није пронађен).

[70] АЈ-33–25–48. Допис КСС Владе ФНРЈ (Бр. 840, од 18. 02. 1947) – МНО ФНРЈ – Инвалидско одељење.

[71] АЈ-50–39–86-(436–440), Извештај МНО ФНРЈ – Инвалидско одељење (Пов. 247, од 14. 02. 1947) – Председништву Владе ФНРЈ; Распис Генералног секретаријата Владе ФНРЈ (Пов. бр. 218, од 12. 03. 1947) – Предсједницима влада народних република.

валидско питање у Словенији и Македонији много боље решавано него у осталим републикама, а слабо у Босни и Херцеговини (где има највећи број ратних инвалида и породица погинулих бораца) и у Хрватској и предочио стање решавања инвалидских предмета на подручјима свих шест армија ЈА.[72] Од почетка примене Закона, тј. од јула 1946. до почетка 1947, у војноинвалидским органима I–VI армије ЈА решено је мање од 10% инвалидских предмета. Главни разлог за то био је недостатак стручног кадра, а поједине инвалидске комисије на подручјима I, II, IV и VI армије ЈА нису располагале довољним бројем просторија, ради чега су се безуспешно обраћале владама народних република. Истакао је да ће реорганизацијом војноинвалидских органа бити укинуте инвалидске секције при војним окрузима, а у свим среским народним одборима увешће се инвалидски референти, официри ЈА, који ће прикупљати податке за све инвалиде у срезовима.[73] Уласком официра ЈА као референата за инвалидска питања у среске народне одборе извршен је известан степен њихове привремене милитаризације.

Из Владе ФНРЈ поручено је председницама влада народних република, 12. марта 1947, да је Тито наредио да помогну решењу инвалидског питања у сарадњи са штабовима армија, а о предузетим мерама поднеће извјештаје у року од 20 дана. Од краја марта до почетка маја 1947. председништва влада народних република подносила су извештаје о предузетим мерама за решавање инвалидских предмета.[74] Председателство на Владата на НР Македонија је тврдило да је у тој републици укупно пријављено око 7.000 инвалида, од чега је несређено око 300 предмета, а из Предсједништва Владе НР Хрватске су навели да су 9. фебруара и 8. априла 1947. одржани састанци на којима је разматрано стање ратних инвалида и донети закључци који треба да поспеше решавање инвалидских предмета, а да је од укупно 85.849 инвалидских предмета решено свега 8.631, као и да је раније решено 8.746 предмета личних инвалида.[75] Влада

[72] АЈ-50–39–86-(437–438), Извештај МНО ФНРЈ – Инвалидско одељење (Пов. 247, од 14. 02. 1947) – Председништву Владе ФНРЈ, стр. 1–2.

[73] На почетку овог извештаја Тито је својеручно написао, односно, наредио: *Искористити овај материјал и опет написати писмо федералним јединицама, кога ћу ја потписати, да предузму хитне и ефикасне мјере за рјешавање инвалидских предмета. Тито*.

[74] АЈ-50–39–85-(441–460), Извештаји за Председништво Владе ФНРЈ од председништва влада народних република у ФНРЈ: Македоније (29. 03. 1947), Хрватске (28. 03. и 24. 04. 1947), Словеније (29. 03. 1947), Србије (05. 04. 1947), Црне Горе (03. 04. 1947) и Босне и Херцеговине (03. 04. 1947).

[75] У извештајима Владе НР Хрватске не наводи се колики је укупан број ратних војних инвалида и Законом заштићених породица у НР Хрватској.

Људске Републике Словеније навела је да је у тој републици решено око 8.000, а нерешено око 17.000 инвалидских предмета. Председништво Владе НР Србије навело је да је 29. марта 1947. одржана конференција на којој је истакнута хитност завршетка инвалидског посла, док Предсједништво Владе НР Црне Горе није доставило показатеље решавања инвалидских предмета, али да је на тражење штаба VI армије свим среским и градским народним одборима наредило да том питању посвете пуну пажњу и наредило формирање среских комисија, а њихов рад контролише Инвалидска секција Војног округа, о чему редовно доставља извештаје штабу VI армије у Сарајеву. Извештај Предсједништва Владе НР Босне и Херцеговине показује да нису решени предмети ратних војних инвалида, јер од око 5.000 инвалида ЈА и неколико десетина хиљада породица погинулих бораца у току НОР Југославије, војни одсеци су послали Инвалидској комисији VI армије свега 4.300 решених инвалидских предмета, што је тек десети део тога посла. У току јануара 1947. формиране су среске инвалидске комисије, а Инвалидска комисија VI армије у три већа дневно је доносила око 300 решења и решила преко 10.000 предмета и да ће до 1. јула 1948. да уради преко 50.000 решења. О извештајима из народних република обавештен је генерал-пуковник И. Гошњак,[76] који је 25. априла 1947. јавио о побољшању сарадње органа цивилних власти и војноинвалидских органа на решавању инвалидских питања и да су постигнути значајни резултати. О томе је Генерални секретаријат Владе ФНРЈ 2. маја 1947. обавестио председништва влада народних република Србије, Словеније и Хрватске и замолило их да предузму мере ради успешног окончања рада на решавању питања ратних војних инвалида.

Након предузетих мера током марта–маја 1947, потпуковник В. Кољеншић, начелник Инвалидског одељења МНО ФНРЈ, јавио је о њиховом извршењу[77] и да је одржано саветовање са свим руководиоцима војноинвалидских органа из армија ЈА да би се убрзао рад на решавању инвалидских предмета. Истакао је добру сарадњу војноинвалидских органа са среским народним одборима, али да је са-

[76] АЈ-50–39–85-(461–466), Допис Генаралног секратаријата Владе ФНРЈ (Пов. I бр. 544, од 16. 04. 1947) – Начелнику Персоналне управе Ј. А. генерал-пуковнику И. Гошњаку; Допис генерал-пуковника И. Гошњака (Пов. бр. 7424, од 25. 04. 1947) – Генералном секретару Владе ФНРЈ и, писма Генералног секретаријата Владе ФНРЈ (Пов. II бр. 702, од 02. 05. 1947) – Председништвима влада народних република Србије, Словеније и Хрватске.

[77] АЈ-50–39–86-(472–474). Допис МНО ФНРЈ – Инвалидско одељење (Пов. бр. 1054, од 01. 08. 1947) – Генералном секретару Владе ФНРЈ и Распис из Председништва Владе ФНРЈ (Пов. бр. 1478, од 08. 08. 1947) – Председништву Владе Народне републике.

радња са месним народним одборима слаба. Предложио је да се једном наредбом упозоре сремски и месни народни одбори да све предмете о ратним инвалидима и Законом заштићене породице брже решавају (одбори имају око 30.000 предмета, док Врховна инвалидска комисија има око 20.000 неоткуцаних решења). Сажетак тог дописа упућен је владама народних република са молбом да скрену пажњу народним одборима да предмете о ратним војним инвалидима и заштићеним породицама решавају без застоја.

Од половине до краја 1947. решавање инвалидских предмета видно је побољшано, јер је Инвалидско одељење МНО ФНРЈ[78] јавило да ће инвалидске комисије у армијама успети да до краја 1947. реше све инвалидске предмете, али да највећи број тих предмета мора проћи кроз Врховну инвалидску комисију ради доношења другостепених извршних решења, испољивши наду да ће сви инвалидски органи у прва 2–3 месеца 1948. коначно успети да реше инвалидске предмете. Због тога, су из Генералног секретаријата Владе ФНРЈ 6. децембра 1947. председништва влада народних замолили република, да исплате све инвалиднине за 1947, као и заостатке из 1946. године.

Председништво Владе ФНРЈ извештено је[79] да официри – инвалидски референти при сремским војним одсецима скупљају пријаве инвалидских интересената, али да ће до 1. јануара 1948. несређени инвалидски предмети бити сведени на минимум, а постојање инвалидских референата бити непотребно јер ће тада предати несређене предмете и неуручена извршна решења сремским народним одборима, који ће задужити једног службеника за тај посао. Влада ФНРЈ наредила је 22. децембра 1947. председништвима влада народних република да се до 1. јануара 1948. повуку официри – инвалидски референти из сремских народних одбора, а завршетак тог посла обављаће службеници сремских народних одбора.

Из Инвалидског одељења МНО ФНРЈ јављено је Титу да је од доношења Закона половином 1946. до 1. новембра 1948.[80] решен статус ратним војним инвалидима и својство Законом заштићених

---

[78] АЈ-50–39–86-(485–486). Допис МНО ФНРЈ – Инвалидско одељење (Пов. бр. 1492, од 15. 11. 1947) – Генералном секретару Владе ФНРЈ и Распис из Генералног секретаријата Председништва Владе ФНРЈ (Пов. бр.2470, од 06. 12. 1947) – Председништву Владе Народне републике.

[79] АЈ-50–39–86-(490–492). Допис МНО ФНРЈ – Инвалидског одељења (Пов. бр. 1644, од 15. 12. 1947) – Председништву Владе ФНРЈ – Генералном секретаријату; Допис Владе ФНРЈ (Пов. бр. 2712, од 22. 12. 1947) – Предсједништвима влада народних република и МНО ФНРЈ – Инвалидском одјељењу (Пов. бр. 2712, од 22. и 24. 12. 1947).

[80] АЈ-33–25–48, *Реферат...* МНО ФНРЈ – Инвалидско одељење (Стр. пов. бр. 193, од 26. 11. 1948) – Титу, стр. 12.

породица за 293.150 лица, одбијено је 54.592 лица, а враћен на додатно разматрање 7.381 инвалидски предмет, ради поновног испитивања чињеница или прибављања потребних података, док се код Врховне инвалидске комисије налази још 780 нерешених инвалидских предмета.

в) Инвалидски домови, стручне обуке и запослења ратних војних инвалида

Од јесени 1944. до ослобађања Југославије у пролеће 1945. инвалидски домови постепено су потпадали под надлежност НОВ и ПОЈ, односно ЈА, тј. штабова армија корпуса, дивизија и команди војних подручја и војних области.[81] Сходно чл. 25. Закона, сви домови ратних војних инвалида у ФНРЈ потпали су под Инвалидско одељење МНО ФНРЈ. У 1945. постојали су инвалидски домови у у Србији – у Београду, са одељком на Дедињу (за тешке рањенике) и Топчидеру, Приштини, Врању, Аранђеловцу, Нишкој Бањи, Инвалидски дом у Ваљеву, Новом Саду, Суботици и Белој Цркви; у Хрватској – у Загребу, Карловцу, Дарувару, Нуштру, Сплиту, Дубровнику и Опатији; у Словенији – у Љубљани и Марибору; у Босни и Херцеговини – Сарајеву, Бањалуци, Тузли, Мостару и Илиџи; у Црној Гори – у Мељинама и у Македонији – у Скопљу.

Инвалидски домови формирани су, углавном, у циљу стручног оспособљавања ратних војних инвалида. У Југославији је 1945. године било 27 инвалидских домова, када је кроз њих прошло 14.716 ратних инвалида, од којих је 13.133 завршило разне школе, курсеве и занате, од којих основне школе, гимназије, пољопривредне школе, занатске школе и трговачке академије 4.134, а разне курсеве и течајеве 7.797 и занате 1.202 ратних војних инвалида.[82] Кроз инвалидске домове, од 1945. до 1948, прошло је и боравило око 10.000 ратних војних инвалида, а којих је кроз курсеве, школе и занате у 1945. години оспособљено око 4.000, у 1946. око 3.000, а у 1947. око 1.500 ратних војних инвалида; разлику у укупном броју чине пролазни инвалиди у инвалидским домовима, током пропутовања, лече-

[81] Инвалидски дом у Београду у јесен 1944. потпао је непосредно под Врховни штаб НОВ и ПОЈ, односно Генералштаб ЈА, а затим МНО ДФЈ. Ради збрињавања ратних војних инвалида, Инвалидски дом у Београду је министар социјалне политике ДФЈ др А. Крижишник, 1. јуна 1945, подредио Министарству социјалне политике ДФЈ, *Решење о оснивању Централног инвалидског дома у Београду*, *Службени лист ФНРЈ*, бр. 42, од 19. 06. 1945, стр. 370.

[82] АЈ-33–25–48, *Реферат о решавању инвалидског проблема* МНО ФНРЈ–Инвалидско одељење (Стр. пов. бр. 193, од 26. 11. 1948) – Ј. Б. Титу, стр. 15–16. и 19–20.

ња, запослења и др. У 1948. године инвалидски домови имали су места за 2.491 ратног инвалида, а у њима је крајем октобра 1948. боравило свега 1.708 ратних инвалида.[83]

Запослење ратних војних инвалида представљало је велики проблем. Пошто је чл. 19–21. Закона предвиђено обавезно запошљавање ратних војних инвалида у свим државним, задружним и приватним предузећима до 10% запосленог особља, о томе су сачињени прелиминарни подаци за целу ФНРЈ (који су били непотпуни за Србију и Хрватску),[84] тј. било је 11.452 запослених ратних војних инвалида, 11.953 незапослених, 1.606 је ишло на преквалификацију, а још 1.098 ратних војних инвалида чекало је преквалификацију.

Током 1945–1948. године била су честа извештавања о ратним војним инвалидима, њиховим проблемима, бригадном учешћу са такмичарским духом у обнови земље и на извршењу задатака из Првог 5-годишњег плана привредног развоја ФНРЈ.[85]

Због малог броја боравака ратних војних инвалида, већ 1945. почела ликвидација инвалидских домова,[86] што се наставило у 1946. и 1947. године. Од оптималних 27 инвалидских домова у 1945, исте године расформиран је Инвалидски дом у Дубровнику. У 1946. укинути су инвалидски домови у: Ваљеву, Опатији, Приштини, Врању, Марибору, Тузли, Мостару, Топчидеру, Карловцу, Дарувару и Белој Цркви, а у 1947. ликвидирани су у: Аранђеловцу и Нишкој Бањи. Отворени су нови инвалидски домови у Земуну и Лесковцу, док је Инвалидски дом из Мељина пресељен у Цетиње, затим у Котор, а Инвалидски дом из Скопља у Битољ. Када су 1948. прешли из војне у надлежност КСС при Влади ФНРЈ и министарства за социјално старање народних република, у ФНРЈ је било 13 инвалидских домова.[87]

---

[83] АЈ-50–39–86-(468–471) Допис МНО ФНРЈ – Инвалидско одељење (Пов. бр. 1071, од 05. 08. 1947) – Генералном секретаријату Владе ФНРЈ.

[84] АЈ-50–39–86–386. Извештај МНО ФНРЈ – Инвалидско одељење (Бр. 5708, од 23. 10. 1946) – Генералном секретару Владе ФНРЈ.

[85] Извештавање о ратним војним инвалидима обављано је повремено преко јавних гласила у ФНРЈ, а редовно преко инвалидских листова и издања на буџету МНО ФНРЈ – Инвалидског одељења: *Инвалидског листа* (1946–1961) у Београду, *Инвалидског вестника* у Љубљани, издавачког предузећа *Инвалидска књига* у Београду у 1947. и брошуре *Ново законодавство о инвалидима са коментаром*, Београд, 1947.

[86] АЈ-50–39–86-(468–471) Допис МНО ФНРЈ – Инвалидско одељење (Пов. бр. 1071, од 05. 08. 1947) – Генералном секретаријату Владе ФНРЈ.

[87] АЈ-35–3 (Несређена архива), У допису КСС Владе ФНРЈ – Главна инвалидска управа (Бр. II 772, од 21. 02. 1949) – Министарству социјалног старања НР стоји да је уз преузимање бриге о ратним војним инвалидима од МНО ФНРЈ, у целој ФНРЈ било је 13 инвалидских домова.

г) Ортопедска производња, снабдевања ортопедским помагалима и лечења ратних војних инвалида

Важан сегмент заштите ратних војних инвалида било је обезбеђење ортопедских средстава и помагала војноинвалидских органа ЈА. Генерал И. Гошњак тврдио је[88] да су после ослобођења 1945. у Југославији постојали: Београдски ортопедски завод и ортопедске радионице у Загребу, Љубљани и Сарајеву, а у истој години отворене су ортопедске радионице у Сплиту и Зеленики, када су ратни војни инвалиди добили: 594 ортопедских помагала за ноге, 593 помагала за руке, 101 разно помагало за тело, као и 3.456 пари ортопедске обуће. У 1946. години у свим ортопедским заводима и радионицама у ФНРЈ рад се одвијао са већим темпом и еланом, при чему се повећао: број машина за израду ортопедских помагала за око 25%, број радника у заводима и радионицама порастао за 160%, продукција за 230% и квалитет за 70% (сви показатељи у односу на стање у 1945).

У 1947. повећали су се показатељи у ортопедији за ратне војне инвалиде: број запослених радника за 175%, продукција за 471%, а квалитет за 77%. У првих осам месеци 1948. настављен је тренд из претходних година, односно постигнути су значајни резултати у ортопедској производњи.

Ратни војни инвалиди суочили су се са појавом нелечења. Комитету за заштиту народног здравља Владе ФНРЈ[89] скренута је пажња да службе лечења ратних војних инвалида не функционишу, као и да их грађанске болнице не примају на лечење нити им дају лекове, због чега се захтевало да Комитет у споразуму са МНО ФНРЈ предузме мере да им се обезбеди лечење и набавка лекова у грађанским болницама и у другим здравственим установама.

д) Ревизије степена инвалидности ратних војних инвалида и њихових инвалиднина

У циљу смањења броја ратних војних инвалида и Законом заштићених породица, тј. смањења државних издатака – инвалиднина из буџета ФНРЈ и народних република за њихове потребе, већ 1946. године, а нарочито током 1947. и 1948 (у време опште оскудице новца због извршења задатака Првог 5-годишњег плана привредног

[88] АЈ-33–25–48, *Реферат о решавању инвалидског проблема*, МНО ФНРЈ – Инвалидско одељење (Стр. пов. бр. 193, од 26. 11. 1948) – Ј. Б. Титу, стр. 21.

[89] АЈ-50–39–86–380. Допис Председништва Владе ФНРЈ (К. Бр. 3345, од 10. 10. 1946) – Комитету за заштиту народног здравља Владе ФНРЈ.

развоја ФНРЈ) предузете су ревизије степена инвалидности ратних војних инвалида из ранијих ратова (Србије, Црне Горе и Краљевине Југославије).[90] У првој половини 1946, због уочених разних грешака, извршена је ревизија свих инвалидских решења издатих у 1945, која су замењена новим решењима издатим од штабова армија ЈА. Тада је прегледано 40.456 инвалидских предмета, од чега је признато инвалидско својство за 35.318 ратних војних инвалида.[91]

Исплате месечних инвалиднина, по Закону, биле су у обавези КСС Владе ФНРЈ и министарстава народних република за социјална старања. Постојале су сталне притужбе ратних војних инвалида из НОР Југославије на инвалиднине ратним војним инвалидима из ранијих ратова и Законом заштићеним породицама, што се испољило већ крајем 1946, а веома током 1947–1948. године. Председништва влада народних република[92] упозорена су да, преко среских народних одбора, провере сва лица којима је давана таква врста инвалиднине. Од Владе ФНРЈ је захтевано[93] да упозори председништва влада народних република да провере све примаоце инвалиднина. Тито је обавештен[94] да, због брзог решавања инвалидских предмета, војне инвалидске комисије нису проверавале степене инвалидитета дате ратним војним инвалидима из прошлих ратова и Законом заштићеним породицама по прописима Краљевине Југославије. Њихове проценте инвалидности и својства требало је усагласити са Законом и на основу њега донетим прописима. Тито је због тога наредио[95] да се лекарско-комисијском прегледу подвргну сви ратни војни инвалиди из ранијих ратова, као и инвалиди због болести задобијених у заробљеништву. Већина инвалида из ранијих ратова и из заробљеништва, као и Законом заштићене породице, подвргнути су

---

[90] У чланку *Развој правне заштите војних инвалида у Србији од 1863. године у до данас*, у *Војном инвалиду*, Први тематски број, новембар 2003. године, стр. 13, истакнуто је: *...Сваки рат нужно условљава осиромашење друштва суоченог са таквом недаћом, те често закони буду једно, а сурова стварност нешто сасвим друго. ...Показује се да законом предвиђена права ратних инвалида није могуће остварити због лоше привредне ситуације у земљи. ...Њима остаје тзв. nudum ius („голо право") а о пуном признању, сатисфакцији и помоћи нема ни речи.*

[91] АЈ-33–25–84. *Реферат ...* МНО ФНРЈ – Инвалидско одељење (Ст. Пов. бр. 193, од 26. 11. 1948) – Ј. Б. Титу, стр. 3.

[92] АЈ-50–39–86–493. Распис Владе ФНРЈ (Пов. бр. 84, од 12. 01. 1948) – Председништвима влада народних република.

[93] АЈ-50–39–86–495. Допис Комитета за социјално старање при Влади ФНРЈ (Бр. 347, од 17. 01. 1948) – Председништву Владе ФНРЈ – Генерални секретаријат.

[94] АЈ-35–1. Писмо МНО ФНРЈ – Инвалидско одељење (Пов. бр. 56, од 12. 01. 1948) – Ј. Б. Титу.

[95] АЈ-35–1 (Несређена архива) Наређење Врховног команданта оружаних снага и министра народне одбране ФНРЈ (Пов. бр. 24, од 31. 01. 1948).

поновном лекарско-комисијском прегледу.[96] Војне лекарске комисије прегледале су 28.544 лица и утврдиле да 3.207 лица има инвалидност испод 20% (губе инвалидски статус), за 7.062 утврђен је мањи проценат инвалидности, за 17.890 остао је пређашњи проценат, а већи проценат инвалидности добило је 385 лица.

У извештају КСС Владе ФНРЈ[97] наводи се да су у министарствима социјалног старања народних република проведене контроле о инвалидским предметима и исплатама 156.807 инвалиднина, а од запослених 48.534 чланова породица жртава фашистичког терора способних за рад, а које су крајем 1946. примиле новчану помоћ, њихов број сведен је на 3.838 лица.[98]

У КСС Владе ФНРЈ одржана је 9. фебруара 1948.[99] конференција начелника одељења за инвалиднине и помоћи у министарствима социјалног старања народних република и усвојен закључак да се у целој ФНРЈ обуставе исплате инвалидских помоћи, закључно са 1. мајем 1948, у циљу приволења преосталих Законом заштићених породица да поднесу пријаве инвалидским комисијама ради добијања решења о одговарајућем инвалидском статусу. Уз то, КСС при Влади ФНРЈ обавезао се да сачини и министарствима социјалног старања народних република достави упутства о ревизији помоћи, а ревизија ће започети одмах и биће завршена најкасније до 1 маја 1948. године.

У току припреме за пренос надлежности о ратним војним инвалидима са војних на цивилне власти социјалног старања 1948. године, настојало се[100] да се, ради ревизије степена инвалидности изврши поновни комисијски преглед свих ратних војних инвалида из прошлих ратова, да би се степени њихове неспособности саобразили степенима инвалида из НОР Југославије.

---

[96] АЈ-33–25–48, *Реферат о решавању инвалидског проблем, а* МНО ФНРЈ – Инвалидско одељење (Стр. пов. бр. 193, од 26. 11. 1948) – Ј. Б. Титу, стр. 14.

[97] АЈ-836-II-7-а/10. Извештај КСС Владе ФНРЈ (Бр. 7532, од 21. 12. 1947) – Кабинету Маршала Југославије.

[98] АЈ-33–51–90, У Извештају КСС Владе ФНРЈ *Социјално старање за одрасла лица и породице (Резултати достигнути у 1947 г.)*, наводи се да је од 34.384 породице жртава фашистичког терора током 1947. године њих 10.150 упослено у привреди.

[99] АЈ-50–39–86-(496–500) КСС Владе ФНРЈ (Бр.1138, од 16. 02. 1948) – Председништву Владе ФНРЈ – Генералном секретаријату и, АЈ-33–25–48. Извештај КСС Владе ФНРЈ (Бр. 1229, од 16. 02. 1948) – Министарству социјалног старања Народне републике.

[100] АЈ-33–25–48, *Записник са конференције од 12. IV 1948 године одржане у овом Комитету по питању преузимања инвалидских послова од стране органа социјалног старања.* У њему се налазе подаци о извршеној ревизији процената инвалидности ратних војних инвалида из прошлих ратова по народним републикама (изузев Црне Горе и Македоније).

III Пренос надлежности о ратним војним инвалидима из војних на цивилне власти 1948.

Генерал И. Гошњак наговестио је почетком 1948. Титу[101] могућност да се што пре реше предмети ратних војних инвалида, а у следећем извештају предочио му је[102] да је 97% свих инвалидских предмета већ решено и да је тиме питање инвалида углавном доведено до краја решавања у МНО ФНРЈ. Изложио је став Инвалидског одељења МНО ФНРЈ да би требало одмах приступити преношењу надлежности за ратне војне инвалиде из МНО ФНРЈ на Министарство рада ФНРЈ или на КСС при Влади ФНРЈ. Гошњак је навео прихватљив разлог, ради којег је тражио пренос надлежности о ратним војним инвалидима из војних на цивилне власти социјалног старања, а прећутао је да је разлог томе утицај међународних односа ФНРЈ. При погоршању односа између СССР и ФНРЈ, крајем 1947, Тито је 30. децембра 1947.[103] наредио да се изврши радикална реорганизација МНО ФНРЈ и Генералштаба ЈА, војних јединица, војних команди и штабова и војнопозадинских органа ЈА, да би били што ефикаснији. Настојало се да се све војне команде и штабови ЈА ослободе свега што би сметало њиховој већој мобилности. Када су односи између СССР-а и ФНРЈ, након доношења Резолуције Информбироа 1948, доспели до опасности од избијања оружаног сукоба, послови ратних војних инвалида у надлежности МНО ФНРЈ и војнотериторијалних органа ЈА представљали су очигледни баласт, кога се треба решити.[104]

---

[101] АЈ-35–1, Писмо генерал-пуковника И. Гошњака (МНО ФНРЈ – Инвалидско одељење, Бр. 56, од 12. 01. 1948) – Министру народне одбране.

[102] АЈ-50–39–86-(503–512) Извештај I помоћника министра народне одбране ФНРЈ (Пов. бр. 232, од 28. 03. 1948) – Титу. У I пропратном акту (Пов. бр. 35, од 12. 03. 1948) Гошњак је Титу предочио: *О предлогу да се послови око војних инвалида предају цивилном сектору, упознао сам друга Кардеља и он се са тиме сложио*, а Тито је на њему својеручно написао: *Инвалидски послови моћи ће се предати цивилном сектору тек тада када цивилни сектор уради све готово да те послове врши Т.* Уз тај извештај, у II пропратном акту (Пов. бр. 235, од 29. 03. 1948. Гошњак је Генералном секретару Владе ФНРЈ Љ. Ђурићу тврдио: *...Маршал и друг Кардељ се с тиме слажу. Сада се ради о томе, да Ви оформите апарат који би те послове преузео од нас."*

[103] *Развој оружаних снага СФРЈ*, књ. 3–3, стр. 513–514; *Оружане снаге СФРЈ 1941–1981*, стр. 160; Б. Димитријевић, *Југословенска армија Нова идеологија, војник и оружје*, Београд, 2006, стр. 323–325; А. Животић, Зашто је реорганизована Југословенска армија 1948? Ратни план „Максимум", *Историја 20. века*, 1, 2008, стр. 57–70.

[104] Разумљиво, ни Гошњак ни нека друга одговорна личност ФНРЈ у прописци не наводе ово као један од разлога потребе преноса надлежности о ратним војним инвалидима из војних на цивилне власти, јер сходно руској мудрости, *по њиховим речима знате, о чему су желели да ћуте.*

Ради убрзаног преношења инвалидских послова из војноинвалидских на цивилне власти социјалног старања, током пролећа 1948. у КСС при Влади ФНРЈ одржани су састанци представника савезних државних установа за нека питања ратних војних инвалида. На састанку тих представника[105] разматрана су питања ратних војних инвалида и истакнуто да је инвалидски проблем решен у 70% случајева и да је нерешено 21.000 инвалидских предмета, а очекује се бар још 60.000–70.000 предмета на решавање. Начелник Инвалидског одељења МНО ФНРЈ тврдио је[106] да је укупно решено 365.159 инвалидских предмета, од чега је за 298.114 признато право на инвалиднину, а одбијено је 64.269, док ће још приспети 11.150 предмета, односно око 2,90% предмета које треба решити. Са тог састанка упућени су предлози Влади ФНРЈ да се при КСС при Влади ФНРЈ формира Врховна инвалидска комисија, а при министарствима социјалног старања народних република инвалидске комисије, при чему су нужна постављања референата за инвалиднине при среским и градским народним одборима и изражена је нада да ће цивилна социјална старања бити на висини каква су била у време војне надлежности над ратним војним инвалидима.

Председништвима влада народних република предложено је[107] да у априлу 1948. сресни народни одбори одреде по једног референта, који ће се бавити питањима ратних војних инвалида. Преко јавних гласила јавност је обавештена о предстојећем преносу послова ратних војних инвалида из војних у надлежност цивилних власти.[108] У плану рада за IV квартал (октобар–децембар) 1948, КСС при Влади ФНРЈ обавезао се Титу[109] на рокове извршења преноса, организовања рада и испуњења послова о ратним војним инвалидима.

Из Инвалидског одељења МНО ФНРЈ обавестили су КСС при Влади ФНРЈ[110] да ће, у споразуму са Председништвом Владе ФНРЈ, војно-инвалидски органи престати са радом на пословима ратних

[105] АЈ-50-39-86-(513–515), Записник са састанка по питању инвалида одржаног 8. априла 1948 године.

[106] АЈ-33-25-48, Записник са конференције од 12. IV 1948 године одржане у овом Комитету по питању преузимања инвалидских послова од стране органа социјалног старања.

[107] АЈ-50–39–86–516. Распис генералног секретара Председништва Владе ФНРЈ (Пов. бр. 1183, од 24. 04. 1948) – Предсједништвима влада народних републиа.

[108] Чланак Боже Павловића, Постоје сви услови да инвалидско питање пређе у надлежност цивилних власти, *Инвалидски лист*, бр. 15, од 21. 05. 1948.

[109] АЈ-33–9–15, Писмо Г. Влахова, председника КСС при Влади ФНРЈ (Пов. бр. 377, од 07. 10. 1948) – Ј. Б. Титу.

[110] АЈ-33–26–51, Допис МНО ФНРЈ – Инвалидско одељење (Бр. 10040, од 08. 10. 1948) – КСС при Влади ФНРЈ.

војних инвалида 1. новембра 1948, али је председник КСС при Влади ФНРЈ предложио[111] да се рок примопредаје помери до 15. новембра, о чему су обавештене владе народних република.[112] Министарства социјалног старања народних република обавештена су[113] да ће, по одлуци Владе ФНРЈ, Народној скупштини ФНРЈ бити прослеђен предлог измена Закона о ратним војним инвалидима, ради преноса инвалидских надлежности из МНО ФНРЈ на КСС при Влади ФНРЈ, односно на министарства социјалног старања народних република и затражено да се у њима израде планови преузимања тих послова, о чијем ће извршењу доставити извештаје до 1. новембра 1948.

Док из МНО ФНРЈ још нису пренети послови о ратним војним инвалидима, из КСС Владе ФНРЈ[114] наређено је да се образују комисије у министарствима социјалног старања народних република, које треба за целу 1948. да утврде укупан број уживалаца инвалидских принадлежности и стање по разним инвалидским питањима. Истог дана[115] генерал Гошњак донео је одлуку да Инвалидско одељење МНО ФНРЈ и Врховна инвалидска комисија и остале војноинвалидске комисије предају КСС при Влади ФНРЈ сав канцеларијски материјал и све архиве, изузев материјала војног карактера, инвалидске домове са зградама, земљиштем, просторијама и инвентаром. Такође, КСС при Влади ФНРЈ уступају се и сви ортопедски заводи и радионице, а пренеће му се и сви неутрошени кредити по инвалидској грани Финансијске управе ЈА и др. На основу ове одлуке начелник Инвалидског одељења МНО ФНРЈ и начелник Главне инвалидске управе КСС при Влади ФНРЈ издали су детаљно упутство о начину примопредаје.[116] У међувремену, из Комитета за законодавство и изградњу народне власти ФНРЈ упућен је Титу на сагласност

---

[111] АЈ-50-39-86-(548–549) и АЈ-33-25-48, Допис Густава Влахова, председника КСС при Влади ФНРЈ (Пов. бр. 397, од 13. 10. 1948) – Генералном секретаријату Председништва Владе ФНРЈ.

[112] АЈ-50–39–86–551, Распис Председништва Владе ФНРЈ (Пов. бр. 3120, од 21. 10. 1948) – Генералним секретаријатима влада свих народних република.

[113] АЈ-33–25–48, Распис КСС при Влади ФНРЈ (Бр. 7917, од 22. 10. 1948) – Министарству социјалног старања Народне републике...

[114] АЈ-33-50-90, Решење Г. Влахова, председника КСС при Влади ФНРЈ – Одељење за план и статистику (Бр. 8063, од 27. 10. 1948) да се образује комисија за извршење следећих задатака: ...

[115] АЈ-35-1, Одлука генерал-пуковника И. Гошњака (МНО ФНРЈ – Инвалидско одељење, Пов. бр. 1206, од 27. 10. 1948).

[116] АЈ-35–1, *Упутство Инвалидског одељења МНО ФНРЈ (Пов. бр. 1246, од 04. 11. 1948) о начину примопредаје Инвалидског одељења МНО, Врховне инвалидске комисије ФНРЈ, првостепених инвалидских комисија, лекарских комисија, инвалидских домова и ортопедских завода и радионица између војноинвалидских органа и органа КСС при Влади ФНРЈ*.

Предлог Указа о преносу надлежности за послове о ратним и мирнодопским војним инвалидима са војних органа на КСС при Влади ФНРЈ.[117] Тито је дао сагласност и уз образложење проследио га Президијуму Народне скупштине ФНРЈ, који је донео *Указ о преносу послова старања о ратним војним инвалидима и мирнодопским војним инвалидима у надлежност Комитета за социјално старање Владе ФНРЈ* 9. новембра 1948,[118] са применом од дана објављивања у *Службеном листу ФНРЈ*.

Примопредаје послова ратних војних инвалида из МНО ФНРЈ и његових војноинвалидских органа у надлежност КСС при Влади ФНРЈ извршене су записнички 15. новембра 1948.[119] Такође, финансијска средства и кредити пренети су са текућих рачуна МНО ФНРЈ за инвалидске потребе на новоотворене текуће рачуне КСС при Влади ФНРЈ на основу *Записника*, од 20. новембра 1948.[120] Из КСС при Влади ФНРЈ известили су[121] да су 15. новембра 1948. од Инвалидског одељења МНО ФНРЈ преузети послови о ратним војним инвалидима, односно преузето је 82.252 решених предмета ратних војних инвалида и 210.892 Законом заштићених породица, док се у инвалидским комисијама налази 11.000 нерешених предмета ратних инвалида.[122]

---

[117] АЈ-50–39–86-(558–559), Допис помоћника министра Др Л. Гершковића у Комитету за законодавство и изградњу народне власти ФНРЈ (Бр. 3304, од 26. 10. 1948) – Председништву Владе ФНРЈ и Писмо Тита (IV. Бр. 9298, од 03. 11. 1948) – Президијуму Народне скупштине ФНРЈ.

[118] *Службени лист ФНРЈ*, бр. 99, од 13. 11. 1948, стр. 1621–1622.

[119] Записник о примопредаји дужности са органа Министарства народне одбране у надлежност КСС Владе ФНРЈ. (АЈ-35–1); Записник састављен дана 15. новембра 1948. године, на основу решења I. Помоћника Министра народне одбране Пов. број 1264 од 15/XI 1948 и решења начелника Инвалидског одељења МНО Пов. број 1270 од 15/XI. 1948 године, у вези примопредаје персоналних докумената државних службеника Инвалидског одељења МНО и Врховне инвалидске комисије ФНРЈ. (АЈ-33–25–48). Интересантан је и Записник о примопредаји првостепене комисије при Војном округу – Скопље и Министарства социјалног старања Народне Републике Македоније (АЈ-35–1, ДФЈ – Штаб V-те армије – Инвалидско одељење, Пов. Ин. бр. 110, од 15. XI. 1948 г., Скопје).

[120] АЈ-35–2, Записник састављен 20. 11. 1948. г. у Инвалидском одељењу М. Н. О. финансијски одсек – о извршеној примопредаји финансијског пословања између Финансијског одсека Инвалидског одељења М. Н. О., с једне стране и с друге стране КСС Владе ФНРЈ...

[121] АЈ-33–9–15, Извештај КСС при Влади ФНРЈ (Пов. бр. 555, од 18. 12. 1948) – Председништву Владе ФНРЈ.

[122] Већина података из Извештаја КСС при Влади ФНРЈ од 18. 12. 1948, изнета је у *Експозеу Ј. Б. Тита на IV ванредном заседању Народне скупштине ФНРЈ*, од 27. 12. 1948; видети у: *Јосип Броз Тито Говори и чланци*, књ. IV, Загреб, 1959, стр. 110–111.

Уз преношење надлежности над ратним војним инвалидима из Инвалидског одељења МНО ФНРЈ на КСС при Влади ФНРЈ, до краја 1948. и почетком 1949, поступно су преношени инвалидски послови и предмети из подручних војноинвалидских органа ЈА на цивилне органе социјалног старања у народним републикама у ФНРЈ и у њима стварани органи за решавање питања ратних војних инвалида.[123] Након предаје КСС при Влади ФНРЈ свих послова везаних за ратне (и мирнодопске) војне инвалиде, током новембра 1948, Инвалидско одељење МНО ФНРЈ постојало је до почетка 1949. године.[124]

Закључак

Око годину дана – од половине 1945. до половине 1946. – није било регулисана надлежност над ратним војним инвалидима и породицама погинулих, умрлих и несталих бораца у Југославији. У том периоду о ратним војним инвалидима НОР Југославије бригу су водили штабови војних јединица (армија, корпуса и дивизија) и команде војних подручја, војних области и војних база ЈА.

Законом о ратним војним инвалидима из 1946. одлучено је да ратни војни инвалиди и породице погинулих, умрлих и несталих бораца буду под надлежношћу и заштитом војних власти, почев од Инвалидског одељења МНО ФНРЈ до војноинвалидских органа подручних штабова војних јединица и војнотериторијалних команди ЈА. Од друге половине 1946. војноинвалидске власти успостављале су своје подручне организацијске мреже ради решавања инвалидских предмета о стицању статуса ратних војних инвалида и својства породица погинулих, умрлих и несталих лица, израде и снабдевања ортопедским помагалима ратних инвалида, њиховог стручног оспособљавања, запослења, лечења и др. Највећи обим тих послова војноинвалидске власти обавиле су током 1947. и у већем делу 1948. и довеле их до скоро потпуног завршетка. У сложеним спољнополитичким односима ФНРЈ, надлежности над ратним војним инвалидима постепено су, у јесен 1948, пренете из војних на цивилне власти социјалног старања у ФНРЈ.

---

[123] Тако је Министарство народног здравља и социјалног старања НР Црне Горе (Бр. 30728, од 29. 12. 1948) донело *Решење о формирању Више и Нижих лекарских комисија*, ради прегледа лица заштићених Законом о ратним инвалидима [АЈ-35-3 (несређена архива)].

[124] За разлику од донетог а необјављеног наређења о оснивању 1945, није нађен акт о укидању Инвалидског одељења МНО ФНРЈ на почетку 1949. У едицији *Развој оружаних снага СФРЈ 1945–1985,* у књ. 7, *Савезни секретаријат за народну одбрану II Организација и надлежност*, Београд, 1989, на стр. 39, у *Организационој структури МНО 1949 год*, не постоји Инвалидско одељење.

За све време 1945–1948. војна и грађанска лица у војноинвалидским органима су са самопрегорним залагањем веома успешно обавила већину поверених послова, што је резултирало тиме да је највећи број ратних војних инвалида и породице погинулих, умрлих и несталих бораца стекао одговарајући статус и био ефикасно заштићен. Тенденција посебне пажње и бриге за обезбеђење заштите ратних војних инвалида, испољена у периоду 1945–1948, када су били под надлежношћу војноинвалидских власти, настављена је добрим делом и након њиховог преношења из војних у надлежност цивилних власти за социјално старање у ФНРЈ. Привилеговани статус, у односу на друге врсте инвалида, стечен у време надлежности војних власти над њима у ФНРЈ 1945–1948, умногоме је остао за ратне војне инвалиде, уз наклоност ауторитетних врховних југословенских властодржаца, скоро све време постојања ФНРЈ (СФРЈ).

Dr. Gojko Malović
ARCHIVES OF YUGOSLAVIA, BELGRADE

MILITARY JURISDICTION OVER WAR MILITARY INVALIDS IN YUGOSLAVIA FROM 1945 TO 1948

(Summary)

After the Second World War, in 1945 in Yugoslavia, there was approximately 400,000 war military invalids and families of killed, dead and missing soldiers who had fought in the 1941–1945 Peoples Liberation War of Yugoslavia and previous wars fought by Serbia, Montenegro and Kingdom of Yugoslavia. A new Yugoslav revolutionary state regime formed during the People's National Liberation War of Yugoslavia attempted, as a token of gratitude and in order to gain support of a massive social group on which to rely, to provide material ptotection for war invalids and families of killed, dead and missing soldiers in Yugoslavia.

The passing and implementation of measures for the acquisition of status, rights and protection of war invalids and families of killed, dead and missing soldiers in Yugoslavia during the period from 1945 to 1948 was delegated to the military authorities, starting with the Ministry od National Defense to the regional army unit headquarters and the military and territorial commands of the Yugoslav Army authorities. The Yugoslav military authorities held jurisdiction over the war invalids and families of killed, dead and missing soldiers under the Law on War Military Invalids of 1946.

Until the end of 1946, the Yugoslav military authorities carried out mainly organizational preparations: establishment of the military invalids agencies all over Yugoslavia and passing of the regulations necessary for their work on protection of the war military invalids and families protected under the Law. The measures of providing protection of war military invalids and families protected under the Law were carried out and to the greatest extent completed during the period between 1947 and 1948, primarily by resolving the cases of status acquisitions. The acquisitions of the status of a war military invalids and a families protected under the Law during the above period was a prerequisite for a full and life-long protection and social security.

Because most of the war military invalids and families protected under the Law received the positive resolutions on their status and due to the deterioration of relatonship between Yugoslavia and USSR, by the autumn of 1948 the jurisdiction over war military invalids and families protected under the Law was transferred from the military invalid agencies to the civil authorities of social welfare all over Yugoslavia.

УДК 316.728(470)"1953/1962"(093.2)

Др Ненад Ж. Петровић
Институт за стратегијска истраживања, Београд
E-mail: npetrovic21@yahoo.com

СОВЈЕТСКА СВАКОДНЕВИЦА ПОСМАТРАНА ОЧИМА ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ДИПЛОМАТА 1953–1962. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: Посматрајући разне појаве свакодневице, југословенске дипломате у Москви успевале су да у деценији након Стаљинове смрти проникну у промене у друштвеном и економском животу не само престонице, већ и неких крајева у унутрашњости Совјетског Савеза. Чланак је писан на основу грађе Архива Министарства спољних послова Србије као и литературе.

Кључне речи: *СССР, друштво, култура, дестаљинизација, хладни рат.*

Југословенски дипломатски представници у Совјетском Савезу, чији је број након уласка у сукоб 1948. године био сведен на најмању меру, били су дуго ограничени у кретању и непрестано под надзором полиције. У тадашњим, до крајности затегнутим односима између ФНРЈ и земаља Источног блока, било је тешко да грађани Совјетског Савеза, без велике опасности по себе, комуницирају са представницима Југославије. То је такође важило и за обратне релације – Југословен који би остваривао било какав контакт са совјетским представницима много је ризиковао. И након нормализације односа две државе, 1955. године, иако су бројне баријере постепено уклањане, пре свега оне

које су ограничавале кретање дипломатама у обе земље, повремено је, са периодичним кризама и погоршањима у односима (на пример, 1956. године са интервенцијом у Мађарској), долазило и до осеке у контактима обичних грађана са дипломатско-конзуларним представницима.[1] У Београду се сваки такав заокрет одмах одражавао на посећеност Дому совјетске културе, на враћање билтена Амбасаде који је поштом дистрибуиран установама и приватним лицима из страха да се прими, на одсуствовање са пријема.[2]

Међутим, већ пред крај Стаљиновог живота и одмах после његове смрти, упоредо са обновом пуних дипломатских и других односа, представници ФНРЈ успевали су да проникну најпре у неке танане промене у самој престоници, а потом, са скидањем ограничења за путовања по унутрашњости (осим за поједине области од стратешког интереса), и у стање духа по неруским републикама. У извештајима посланства из Москве из ових година могу се пратити разне појаве, од друштвених, економских и културних, све до међуетничких.[3]

---

[1] О светском оквиру хладног рата и о односима Југославије са СССР-а у овом раздобљу в.: Пол Кенеди, *Успон и пад великих сила*, Београд – Подгорица, 2003; Џон Гедис, *Хладни рат. Ми данас знамо*, Београд, 2003; Л. М. Лис, *Одржавање Тита на површини. Сједињене државе, Југославија и Хладни рат*, Београд, 2003; *Yugoslavia. From „National Communism" to National Collapse. US Intelligence Community Estimative Products on Yugoslavia, 1948–1990*, 2006; *История внешней политики СССР*, т. 2 (1945–1985), Москва 1986; *История международных отношений и внешней политики СССР*, т. 3 (1945–1967), Москва 1967; А. Н. Яковлев, *От Трумэна до Рейгана, доктрины и реалъност ядернога века*, Москва, 1984; *Президиум ЦК КПСС 1954–1964,* том први, *Черновие протокольные записки заседаний. Стенограммы,* у редакцији А. А. Фурсенка, Москва, 2004; А. С. Аникеев, *Как Тито от Сталина ушел: Югославия, СССР и США в началъный период «холодной войны» (1945–1957)*, Москва, 2002; *Балкански пакт 1953/1954*, зборник докумената, Београд, 2005; Драган Богетић, *Југославија и Запад 1952–1955. Југословенско приближавање НАТО-у*, Београд, 2000; Драган Богетић, *Нова стратегија Југословенске спољне политике 1956–1961*, Београд, 2006; Драган Богетић, *Корени Југословенског опредељења за несврстаност*, Београд, 1990; *Спољна политика Југославије 1950–1961*, зборник радова, Београд, 2008; Александар Животић, *Југославија и Суецка криза 1956–1957*, Београд, 2008.

[2] О праћењу рада Дома културе, као и целокупног дипломатског персонала, в. нпр.: *Преглед рада и активности Амбасаде СССР,* елаборат Државног секретаријата за унутрашње послове упућен Државном секретаријату за иностране послове, Архив Министарства иностраних послова Србије, Политичка архива (А МИП – ПА), СССР, 1957, ф. 97, кл. 311б, 427222, стр. 1– 5.

[3] О скривеним друштвеним сукобима, па и правим масовним нередима, в.: Владимир Александрович Козлов, *Непознати СССР: сукоби народа и власти 1953–1985),* Београд, 2007.

Извештаји о стању у друштвеном, културном и политичком животу Москве

Амбасада ФНРЈ сачинила је, 10. августа 1953. године, извештај „Нека запажања у друштвеном животу у Москви!“, који је проследила Београду.[4] Извештај почиње подсећањем да је још претходне године примећено да у Москву почињу да продиру неки западни утицаји. У последње време то је постало изразитије:

„1. По улицама Москве могу се приметити младићи па и девојке који се код нас сврставају у категорију ’фрајера’. То су махом младићи са дугом косом, нешто ’европскије’ обучени, арогантног понашања.

2. У парку ’Ермитаж’ могу се приметити нешто укусније, помало ’европски’ обучене девојке, које траже момке. Из информације Американаца сазнајемо да је то нека форма проституције за коју власти знају али ју [sic!] толеришу.

3. Међу омладином се примећује жеља по западњашким [sic!] формама забаве. а) Филмови као што су *Robin Hood*, *Тарзан* итд. који се понекада приказују, увек привлаче пуне сале публике и за њих се често опће [уопште – Н. П.] не могу добити карте. Слично је и са филмовима из ИБ земаља и то уколико је лакши и осладнији [заслађен, мелодрамски – Н. П.] филм по својој тематици толико више публике привуче. Добија се утисак да су људи заинтересовани за сваку ствар која дође иза границе, јер унесе барем мало освежења у стереотипну филмску производњу СССР-а. Филмови као што су *Тарзан* и *Robin Hood* остављају утицај на омладину, што се може приметити по томе да деца на улици или у парку понекада понавља [понављају – Н. П.] разне епизоде из тих филмова или пак понавља [понављају – Н. П.] гесте главних ’хероја’.

b) Примећује се и интерес омладине за савремене западне шлагере. Изгледа да им је дојадила лажна музичка патетика на тему о родини и изградњи комунизма. Осим тога се примећују услед стагнације и безперспективности совјетског друштва извесни знакови декаденције код омладине. /.../ Код омладине а изгледа и у редовима ниже интелигенције се примећује интерес за западну jazz-музику, за западне плесове (Танго, fox-trot, па и boogi-voogi). Тако су н. пр. у ресторану ’Аурора’ заменили ранију коморну капелу са jazz-оркестром који свира пре свега западне плесне комаде, а међу играчима се примећују ’смелији’ појединци који играју румбу и буги-вуги. Пре две недеље смо ви-

[4] А МИП – ПА, СССР, 1953, ф. 84, кл. 100, 411201, стр. 1. Извештај је написао секретар Изток Жагар, а супотписао отправник послова Драгоје Ђурић, тада највиши дипломата ФНРЈ у Москви. Ускличник у наслову извештаја стоји у оригиналу.

дели неки пар како је играо – прилично напит – неки дивљачки амерички плес уз интересовање и одобравање осталих. Овај пар прилично добро обучен је седео све време у друштву неког хероја СССР.[5] /.../ приликом маскерадног бала у парку 'Ермитаж' је руководиоц бала питао коју музику желе, а сва омладина је повикала, да жели танго.

c) Koktail-хол (кавана у којој се точе пре свега дезертна пића) пуна је омладине до 25 година. Пред улазом су обично редови. Понашање и изглед ових младића је типично 'фрајерски'. Међу њима се сусрећу и разне дегенерисане физиономије, које личе на хомосексуалце, а и гесте и читаво понашање одаје морално дегенерисане људе. Музика свира неке потпурије или западне шлагере. Не може се отети утиску да су ти људи ванредно задовољни што су дошли у такав миље. Колико знамо из информација у дипкору тај локал је био створен пре свега за странце, али данас у њему не видиш ни једног странца, него пре свега совјетску омладину. У споменутим локалима, не виђају се радници и радничка омладина, него пре свега студенти, чиновници и понеки официр, као и културни радници. /.../ те појаве значе облик примитивног протеста на монотони, шаблонизирани и диктирани друштвени живот у СССР-у. /.../ јер систем сам по себи корумптивно делује на омладину и тиме ствара предиспозицију да она из западног света прихваћа оно што је најпримитивнија и наштетнија форма разоноде."

Следећи овакав извештај написан је уочи самог доласка новог амбасадора Добривоја Видића у Москву. У документу „О односу грађана СССР-а према ФНРЈ", од 12. септембра 1953. године,[6] најпре се констатује да је тешко категорички тврдити какво је мишљење совјетских грађана о Југославији, њеном руководству и политици коју води, али се ипак на основу појединих контаката понешто може закључити. Иако, нарочито етнички Руси, посматрају политику са позиција СССР-а као велике силе и сматрају да би Југославија требало да се врати у стање односа са њиховом државом као пре Резолуције, ипак неименовани саговорници искрено су жалили због свега до чега је дошло. Као да сумњају у домаћу званичну верзију о сукобу, па бројним питањима хоће да провере какво је заправо стање у Југославији:

„Најчешћа су питања: Да ли се у Југославији налази америчка војска; Да ли постоји Ком. Партија; Да ли постоје колхози; Да ли има незапослености; Да ли су враћене фабрике капиталистима; Да ли смо у Атланском [sic!] пакту; Зашто нам западне силе дају помоћ и

[5] Током постојања СССР-а народни хероји, као и други грађани одликовани високим одличјима свакодневно су носили ознаке почасти на одећи.

[6] А МИП – ПА, СССР, 1953, ф. 84, кл. 100, бр. 412826, стр. 1–6. Извештај је написао Филип Бабић, секретар Амбасаде.

сл.“ У даљем току извештаја описује се неколико типова реакција на тему совјетско-југословенских односа и њихових перспектива. Почев од оних који сматрају да је лични моменат био пресудан, оптужујући Стаљина (већ је почела кампања раскринкавања култа личности), преко оних који су наглашавали заједничку борбу против Трећег рајха, па до чланова партије које известилац, према томе да ли су помирљиви према југословенској политици или нису, сврстава у „изграђеније“ и „неизграђеније“.

„Неки грађани из редова интелектуалаца, глумаца и сл. као и неки мање образовани чланови партије не упуштају се у интересовање са суштином спора, већ полазећи од тога што смо славени и што смо се заједно у прошлом рату борили, кажу да се треба ’помирити’. /.../ Разговарали смо и са неколико средњих руководилаца. То су били директор, начелник, виши чиновник и још неки истог рода бирократи. Већ од почетка они као претставници режима држе се парола и директива од њега прописаних кад су у питању странци. Они настоје избјећи разговор, али кад је сувише упадљиво то не чине, јер по њима њихова је дужност да оставе што бољи утисак код странца – да су културни итд. По питању наше земље њихов став се може потпуно видјети из мишљења да смо се као мала земља морали ’подредити’ њима или американцима. Затим смо требали ’признати’ грешке јер они као велика сила не могу признати грешке па макар и постојале. Изгледа да су у клеветању наше земље, партије и руководства највише успјели у редовима заосталих фабричких радника и неких мање образованих грађана углавном руса. /.../ По њима је наша партија распуштена, партизани су по логорима, народ је одан СССР, у земљи је америчка војска итд. О другу Титу износе понеке извитоперене детаље /.../ Наиме, прелазак друга Тита у редове црвене армије приказују као заробљавање и да је тек послије њиховог ’преваспитавања’ почео револуционарно мислити.[7] Затим да је друг Тито био њихов официр па је ’издао’ и ’прешао’ американцима – ’био је наш, а сад је амерички’. /.../ Полазећи од Словенства грађани са нама рађе и искреније разговарају него са другим странцима. Томе доприноси и наш начин опхођења са њима који се разликује од опхођења и поступака других странаца. Већина од странаца не може разумјети нити схватити психолошко стање совјетског грађанина као ни праву садржину стања у СССР-у. Услијед тога они иронизирају готово све, па и људе а понекад и вређају на широј линији – націју, културу и том сл. због чега овдашњи грађани од њих бјеже. /.../“

[7] Јосип Броз је током Првог светског рата пао у руско заробљеништво и тамо се упознао са теоријом и праксом бољшевизма.

Тек са посетом највише делегације са Хрушчовим, маја 1955. године, почела је и културна сарадња, која је такође пратила све промене у политичкој сфери. Један од најранијих докумената о културној размени представља забелешка о гостовању југословенских оперских уметника у Москви и Лењинграду током маја – јуна 1955. године. Пред публиком су наступали Мирослав Чангаловић, Вилма Буковец и Александар Маринковић.[8] У годинама које су следиле било је више размењених гостовања музичких и драмских уметника, откупљивања филмова, превођења литературе, посета разних струковних делегација. Убрзо после почетака нормализације у Београду је поново отворен Дом совјетске културе, који је стално био сметња југословенским властима, непрестано под сумњом и надзором због велике посећености и популарности. Разним рестрикцијама власти су покушавале и успевале да ограниче његов рад, обесхрабре учешће, па чак и присуствовање било каквим програмима.[9]

Методе увида у друштвене односе домаћина биле су несвакидашње: почев од штампе и званичних статистика, преко службених и неслужбених контаката са домаћим људима, обиласка пијаца и бележења цена (како би се упоредило са статистиком и дошло до реалнијих података о стандарду), преко посећивања предавања на разне теме, обиласка културних дешавања, путовања у унутрашњост ... Из

[8] А МИП – ПА, СССР, 1955, ф. 54, кл. 314а, бр. 47670. Службена забелешка Д. Рожмана.

[9] Из обиља докумената наводимо: „Преглед рада и активности Амбасаде СССР“ (А МИП – ПА, СССР, 1957, кл. 311б, 427222); „Совјетска амбасада у Београду“ (персоналне биографије) (*Исто*, 427244); Извештај без наслова о разним секторима Амбасаде СССР (*Исто*, 428461); Документи у вези са организовањем доделе совјетских одликовања југословенским грађанима, где се желело све организовати у Београду како „Руси“ не би ишли у унутрашњост и да све буде уприличено тако да се појединачно уручује, а не групно. (*Исто*, 42708, 43080, 418534); онемогућавање приказивања филмова у Дому совјетске културе (*Исто*, 1958, ф. 117, кл. 314б, 423599); Бирократско натезање око издавања *Билтена* амбасаде (*Исто*, кл. 311б, 423316; кл. 314а, 427156; кл. 314б, 427323); недопуштање да се створи Друштво пријатељства Југославија – СССР (*Исто*, кл. 320, 45937); Извештај УДБ-а о раду Дома културе (*Исто*, 1959, ф. 119, кл. 313б, 45252); Према писаном ставу југословенског аташеа за штампу и културу у Москви Младена Божића, југословенски писци и глумци не би требало да учествују у програмима Дома културе (као што је било предавање о Максиму Горком, које је одржао Велибир Глигорић а домаћи глумци рецитовали): „Мислимо да се такве врсте услуга пропагандној активности Дома културе СССР у Београду могу ускратити. Такође мислимо да треба видети и осталу активност, посебно оно што се може учинити у погледу наших људи у односу на њихово посећивање Дома културе /курсеви језика, библиотека, биоскоп, итд./“. (*Исто*, 1958, ф. 115, кл. 101, 413902); Депеша из МИП-а упућена Амбасади у Москви, којом се пита за мишљење о предложеним кандидатима за пријем у чланство Српске академије наука – да ли су те личности учествовале у нападима на Југославију? (*Исто*, 1959, ф. 121, кл. 340, 417472 и 417860).

расположивих извештаја може се закључити да грађани Совјетског Савеза, бар према југословенским представницима и макар у тим годинама, нису гајили неповерење, нити су показивали страх од разговора чак и о политичким темама. То заиста донекле мења уврежену слику о совјетском друштву као друштву притиснутом тоталитаризмом, застрашеном и ксенофобичном. Неколико докумената – извештаја које ћемо навести могу да послуже као пример.

Службеници Амбасаде ФНРЈ често су присуствовали скуповима који су одржавани у Свесавезном друштву за ширење политичких знања у Москви. Сачуван је извештај са предавања које је 12. септембра 1957. на тему „Међународни преглед" одржао новинар Љадов.[10] Након излагања о актуелним међународним проблемима, уследила су занимљива и врло отворена питања публике. *Да ли представници страних земаља присуствују совјетским нуклеарним пробама?* Предавач је одговорио да не присуствују јер ни совјетски не присуствују њиховим. *Продаје ли СССР оружје Арапима?* Предавач је одговорио позитивно, уз опаску да то није никаква тајна. *Зашто СССР иступа против слободних избора у Немачкој* [одн. у обе Немачке истовремено]? Предавач је одговорио да то не би били стварно слободни избори јер је у СР Немачкој забрањена комунистичка партија. Известиоци су приметили: „У вези с овим одговором чује се неки жамор, а један глас доста јако пита: а како се онда може спровести демократско уједињење Немачке? Предавач понавља да то може само да буде постепеним приближавањем постојеће две немачке државе". Коначно, на питање да ли ће нуклеарне пробе у СССР-у оштетити здравље будућих поколења, предавач је *после изразитог оклевања и премишљања* одговорио да неће, јер се о томе води рачуна.

У склопу међусобне културне сарадње, у московској фабрици „Компресор" одржано је вече посвећено југословенском писцу Иви Андрићу, којем он није присуствовао. Ову трибину организовали су, 19. марта 1958. године, Партијски комитет и библиотека фабрике, а отворио је совјетски писац Леонид Собољев. У дискусији је учествовало неколико радника, који су као читаоци похвално говорили о роману *На Дрини ћуприја*. Ипак, писцу је замерено што није приказао „класну борбу".[11] Постоји још један, донекле различит извештај

[10] А МИП – ПА, СССР, 1957, ф. 98, кл. 314а, 420293. Забелешку су сачинили Стјепан Сенековић и Тихомир Кондев.

[11] *Исто*, 1958, ф. 120, кл. 342, 48432. Извештај Амбасаде од 21. марта 1958. године. Наводници за појам класна борба стављени су у оригиналу. Испред југословенског представништва присуствовали су Зоран Перишић, Раиф Диздаревић, Тихомир Кондев, Ђуровић, Виторовић, а из совјетског МИД-а Ханов, као и неколико југословенских дописника. На крају манифестације приказан је филм „Ханка" рађен по мотивима Андрићеве прозе. Књижевном скупу присуствовало је око 200 људи.

о овом догађају. Наиме, у редовном седмичном прегледу односа ФНРЈ са источноевропским земљама пренета је вест агенције ТАСС о књижевном окупљању у фабрици „Компресор“. За разлику од извештаја Амбасаде, овде налазимо податак да се на том скупу дискутовало и о роману Добрице Ћосића *Далеко је сунце*.[12]

Ни домаћа књижевна сцена, која је традиционално била богата, није занемаривана као средство да се извуку подаци о тренутним друштвеним кретањима. Предавање Иље Еренбурга[13] „О неким цртама француске културе“, одржано 22. децембра 1957. на Политехничком институту у Москви, било је пропратио је Сенековић, који је успео да уђе у салу. Тема занимљива, из великог света који је за већину остајао далек и недоступан:

„Сала је била препуна. Интерес за предавање је био огроман. На 200 метара пред зградом стајале су групе људи које су чекале на прилику да од некога купе излишну [карту вишка – Н. П.] карту. Када је Еренбург ушао у салу, буран пљесак је трајао неколико минута. Еренбург је очевидно искористио ово предавање да каже јавно многе ствари које нису у складу са службеном линијом. За сваку мисао или примедбу такве врсте он је био награђен снажним и дуготрајним пљеском. /.../ Најживљи и најдуготрајнији аплауз побрао је Еренбург када је иронизирао оцене о уметности са високих и званичних места. Он је рекао отприлике следеће: ’Један богати фабрикант свиле у Lyonu је силна личност у свом капиталистичком амбијенту. Међутим никога не интересује што тај човек мисли о неком литерарном дјелу. И у Француској на пример уопште не интересује јавност што неки господин министар културе или просвете мисли

[12] *Исто*, ф. 115, кл. 101, 48831, стр. 6. У једном од ранијих прегледа, као грех књижевника Бранка Ћопића наведено је да је претерао у похвалама Совјетској армији у поздравном телеграму поводом њене годишњице, који је објавила *Литературная газета*. Оцењено је да таква честитка помаже совјетску пропаганду, што не би требало чинити, „и то у моменту када Руси остају и даље упорни у неистинитом приказивању наше Народноослободилачке борбе“. (*Исто*, 48132, стр. 2–3). То „неистинито приказивање“ заправо је било истицање одлучујућег совјетског утицаја приликом завршних операција за ослобађање Београда 1944. године. Слично Ћопићу, оцењено је да Десанка Максимовић после повратка из СССР-а пише несуздржане похвале о овој земљи, те им тако „пропагандно служи“. (*Исто*, ф. 117, кл. 314а, 41486, стр. 3, забелешке о разговору Младена Божића, аташеа за штампу и културу, са уредницима *Литературнаје газете*, 20. јануар 1958).

[13] И. Г. Эренбург (1891–1967), писац, публициста и друштвени делатник. Био је потпредседник Светског савета за мир. Добитник Лењинове награде „За учвршћивање мира међу народима“, 1952. године. Иво Андрић се неформално, „на чају“ сусрео са Еренбургом у Москви, 26. септембра 1956. године, на пропутовању за Кину, где је предводио делегацију Савеза књижевника Југославије (Иво Андрић, *Дневник са пута по Кини* / Приредила Биљана Ђорђевић /, *Свеске Задужбине Иве Андрића,* 24, Београд 2007, 19).

на пример о једној сликарској изложби.'[14] /.../ Еренбург је жигосао 'мит о развратности Француза'. Напао је тезу о дегенерацији Француске, о опадању њене културе итд. Истакао је како су Американци ти који највише шире те неистине. Француског буржуја је квалификовао као 'женерозног'.[15] Хвалио је интернационализам Француза, њихов дар да 'идеје и тенденције Европе концентришу у Француској', човечански и социјални карактер француске литературе. Чак и као освајачи колонија 'они су грабили као грабитељи, а не као претставници више расе'. Није истина да се Французи американизирају. /.../ Завршио је предавање да француска култура није само култура с великом прошлошћу, већ и са великом будућношћу".[16]

---

[14] На седници Президијума ЦК КПСС, 2. јануара 1963, једна од тачака била је посвећена саветовању са стваралачком интелигенцијом. Реч је о састанку одржаном 17. децембра 1962. у Дому за пријеме на Лењинским горама. Руководство се састало са водећим уметницима (што је била повремена пракса) да би продискутовало, одн. пренело им смернице у погледу идејности у стваралаштву. Основна теза била је да се неће дозволити „суживот у области идеологије" (сосуществование в области идеологии) као паралела таквом суживоту спровођеном у области односа са капиталистичким земљама. Речју, мирољубиви суживот спроводио се у међународним односима са буржоаским државама, али не у књижевности, сликарству, филму... ту се морала водити немилосрдна борба против буржоаских схватања. Како је изгледао тај сусрет водећих уметника са руководством описују неки учесници. Хрушчов се усмерио на Ернста Неизвесног (Эрнст Неизвестнии, рођен 1925. године, скулптор и графичар. Напустио СССР 1975. Добитник Државне премије Руске Федерације 1995). Дуго је околишао око њега како би му ставио до знања шта мисли о његовим апстрактним фигурама, па му је коначно рекао: „Ваша уметност наликује на ово: када би човек отишао у нужник па тамо гурнуо руку у клозетску шољу видео би оно што остаје кад неко седи на шољи. /.../ Ето шта је Ваша уметност. И то је Ваша позиција, друже Неизвесни, Ви на клозетској шољи седите." Ове речи првог човека партије и владе изазвале су кикотање и одобравање дела окупљених. /*Президиум ЦК КПСС 1954–1964, том први, Черновие протокольные записки заседаний. Стенограммы,* у редакцији А. А. Фурсенка, Москва, 2004, с. 669 и нап. 7 на с. 1120./

[15] О „великодушности" буржуја уопште, а посебно француских, сто година пре Еренбурга писао је Достојевски, који није подлегао саблазни западне цивилизације као његов пролетерски наследник: „Сви Французи имају необично племенит изглед. Најподлији Француштчић, који ће вам за четврт франка продати и рођеног оца и још ће сам, без вашег захтева, дати нешто приде, у исто време, баш тог тренутка кад вам продаје оца, имаће тако импозантан израз да ће вас обузети нека недоумица. /.../ Шта је то liberté? Слобода. Каква слобода? Подједнака слобода да свако може чинити што му је воља, у границама закона. А кад можеш да чиниш све што ти је воља? Кад имаш милион. Даје ли слобода свакоме милион? /.../ И откуда *међу буржујима толико лакеја*, и то тако племените спољашњости? Молим вас не кривите ме, немојте викати да преувеличавам, да клеветам и да из мене мржња говори. Према чему? Према коме? Зашто мржња? Просто, има много лакеја, и то ти је! Лакејство се све више и више упија у душу буржуја, и све се више и више сматра за врлину. Тако и мора да буде у садашњем друштвеном поретку." (Ф. М. Достојевски, *Зимске белешке о летњим утисцима, Избор из дела,* Београд, 1965, 309–317, подвучено у оригиналу).

[16] А МИП – ПА, СССР, 1958, ф. 115, кл. 130, 41691, стр. 1–3.

Сачувано је више извештаја о насумичним разговорима са људима који су својим пословима из унутрашњости долазили у Москву. Посебно су југословенски представници тежили да разговарају са интелектуалцима, омладином, студентима, уметницима и припадницима неруских народности, јер то су били слојеви који су, будући најобразованији и најотворенији за разне утицаје, имали и највише критичности према друштвеном и политичком стању, а као мања – резерве према државном централизму. Наводимо делове из разговора Тихомира Кондева са двојицом студената Института за позоришну уметност из Тбилисија (Грузија), Пираншвилијем и Даушвилијем, који су учествовали у програму декаде грузинске литературе и уметности у Москви. Разговор је вођен 29. и 31. марта 1958. године, у кафани хотела.

„Упознали смо се 29 марта у кафеу 'Украјина'. Седећи за истим столом, измењали смо по неколико реченица. Тиме је био успостављен присан контакт и отпочет отворен и срдачан разговор. Још приликом упознавања, напоменуо сам да сам неколико дана у току прошлог лета боравио у Грузији, која ме је својим природним лепотама одушевила; да су ме њихови људи задивили својом срдачношћу и пословичним гостопримством, те да су све импресије које су настале у току тог кратког сусрета са Грузијом постале драге и неизбрисиве успомене. Ово као да је било повод за још интимнију и пријатељскију атмосферу у разговору. /.../ Приликом причања, оба студента су чинила компарације између Грузије и Русије, док није Пираншвили приметио да је то 'депласирано, јер, да ли се уопште могу вршити упоређивања када се зна да Русија није знала за себе када смо ми имали и усавршену азбуку, и јако развијену писменост и богато културно наслеђе. Треба истаћи, да Грузија има најстарију и најбогатију културну историју после Грчке и Рима ... Али шта ћеш, наставио је Пираншвили, ми смо провинција и морамо, објективно смо осуђени да таворимо (животаримо) у тамошњој прашини. Ми још нисмо прекорачили праг наше државе, па како можемо да дајемо, да постижемо већа остварења када нисмо видели ништа друго нити никога другог до самих себе. Постајемо конзерва'. Све је то било говорено са јаком дозом незадовољства које је граничило са срџбом [sic!]. Могло се разумети да у свему алудира на незванично устоличену хегемонију уметника 'из центра'. Поновио је још неколико пута да се ништа не може учинити све док постоје 'Вање и Ваље' који 'постижу' највише уметничке домете на свим плановима. (Кадгод су хтели да помену Русе онда су употребљавали израз 'Вање и Ваље'). Поменули су пример балета *Отело*, који је одређен за Брисел, али у извођењу московског Бољшог театра, који ће отпочети тек сада то да припрема.

– Шта ћеш, када смо 'недорасли' да репрезентујемо, рекли су обоје у један глас. Ипак, иду и Грузини, јер је композитору упућен позив да учествује у припремама Бољшог театра.

У току даљег разговора, напоменули су да је Грузија изгубила пуно одличних уметника за време чистки у 1937 години /.../ Тада су их оптуживали да су непријатељи партије и државе а сада их рехабилитују, славе и издају свечана издања њихових дела. /.../ Оба студента су често истицала да их Југославија много привлачи и поред тога што о њој врло мало знају. /.../ Са нескривеним одушевљењем причали су о *Др* Нушића и *Заједничком стану* Добричанина, које са великим успехом даје њихово позориште у Тбилисију. 'Ови комади и неки филмови (*Ханка*, *Весна*) које смо гледали у последње време деловали су као освежење у нашем животу, а вама донели нове и топлије симпатије.'

У здравицама, којих је било приличан број, наздрављали су пријатељству Грузина и Југословена, апстрахујући при томе СССР као целину. /.../ И поред овог иронизирања и јеткости на рачун 'центра', они су скоро увек настојали да бар мало умање оштрину својих критичких опаски, наводећи као непобитну чињеницу далеко виши ниво претстава московских, па и лењинградских позоришних кућа.

31. марта, приликом растанка, питали су ме да ли сам приметио 'Вању' који је попио 6 чајева и сво [sic!] време буљио у нас. Одговорио сам да то нисам запазио (што није било тачно), пошто нисам обраћао никакву пажњу на нашу околину. Оба студента су истовремено одговорила да су им 'познате њушке таквог рода'. /.../ Упутили су ми позив да заједно летујемо негде у Грузији, на шта сам се захвалио, те одговорио да сам свој одмор већ испланирао, тј. да намеравам да за време одмора посетим светску изложбу у Брислу". [17]

Књижевник Иља Еренбург објавио је 1962. године своја сећања под називом *Људи, године, живот*. Политички врх није био задовољан овим делом.[18] У непотписаном извештају Амбасаде, свакако неког ко је присуствовао овом догађају, описан је Еренбургов сусрет са студентима московског универзитета 19. априла 1962. године.[19]

---

[17] *Исто*, ф. 117, кл. 314а, 48544, стр. 1–3.

[18] Хрушчов је на саветовању са интелигенцијом, 8. марта 1963, о *Успоменама,* између осталог, рекао: „Када читаш мемоаре И. Г. Еренбурга, онда обраћаш пажњу на то, да је све приказано мрачним тоновима". Први човек партије и државе још је истакао да „сам друг Еренбург у периоду култа личности није био подвргнут прогону или ограничењима". Излагање Хрушчова добило је најширу јавност публиковањем у централном листу *Правда*, 10. марта 1963. године. Пре тога, на седници Президијума ЦК 2. јануара 1963. године разматрало се и питање мемоара, па је констатовано: „У будуће ограничити путовања Еренбурга". Међутим, писац је и даље несметано путовао највише у Француску и Италију. (*Президиум ЦК КПСС 1954–1964,* стр. 669, нап. 9 на стр. 1121 и нап. 10 на стр. 1121–1122).

[19] А МИП – ПА, СССР, 1962, ф. 125, кл. 150, 414150, стр. 1–6.

На дебату је ушло 300 студената са посебним пропусницама, уз студентску легитимацију, а укупно је било око 700 посетилаца. Писац је дочекан правим овацијама. Ево како су, до детаља, југословенски представници пропратили ово „јеретичко“ окупљање, које је заправо показало постојање сукоба генерација у совјетском друштву:

„Дуже времена нико се не усуђује да иступи. Очигледно дискусија неприпремљена. Састанак спонтан. (Иако у сали 2 записничара Савеза писаца). Излази студент 5. курса економ. факултета Николај Енгел (инвалид, млад, кратка блонд коса, плава кошуља, сомотска тренерка).

– Мене вређа што до данас није поново обављена књига Е. [Еренбурга – Н. П.] *Хулио Хуренито*, а толико година је прошло после XX конгреса.[20] Та књига имала је трагичан значај за мене. Завршио сам школу 1955–1956 године са ужасно унакаженим естетским погледима на књижевни живот. У школи смо сасвим заобишли проблем савести. Први пут осетио сам шта је савест кад сам читао мемоаре Е. Наш свет преживљава тешке дане. Постоји тежња ка хаосу и нарастању ентропије. Покушаји да се тај хаос савлада често доводе до још већег хаоса. У нашем свету логика нема снаге, јер је и најпаметнијем човеку веома тешко нешто доказати. Свако има свој систем доказивања. Свет је подељен на два лагера и наши другови из антагонистичког света имају другу логику. Излаз је један: имати савест, а тешко је имати праву савест. Ту нам помаже књига Е. у којој видимо старо поколење чијим је напорима свет доведен у данашње стање. (Говори веома смушено, узбуђено и без прибележака.) /.../ За време Стаљина личност је зависила од једне речи и потеза пером. Зато је велика идеја Е., која говори: немогуће је стварати велика дела мислећи на велике идеје, а запостављајући личност човека (аплауз). Ако старо поколење то схвати, а младо се реорганизује да се то оствари биће учињена велика ствар! (аплауз). /.../ Уметност није и не може бити објективна, она је апсолутно субјективна. Сваки човек је своја васиона, свој свет и писац може дати само оно што је он сам. /.../ Критика се према Е. односи неправилно. На читавом његовом путу њега су псовали управо за оно за што га треба хвалити (аплауз). Од наше омладине су сакрили ’Хулио Хуренита’ и друге његове књиге.

Након овог младића, са ставовима и дилемама, изгледом и говором као изниклог из неког романа Достојевског, иступио је студент филозофије Лисенко покушавајући да заштити старо поколење:

’Не слаже се са оценом бившег поколења. Оно има своје заслуге. Понекад су истина радили секиром, али ми морамо исполирати њихов груби рад (звиждуци, лупање по клупама, узвици – доста!).

[20] Партијски конгрес одржан 1956. године, на којем је рефератом Хрушчова почело разрачунавање са култом личности Стаљина.

Ми имамо исте идеале. Истина је основни проблем наше литературе. У књизи Е. налазимо управо истину и хуманост, оно што нам толико треба'.

Потом је иступио Дробишев, студент историје, 'брада боемска, спортска плава тренерка':

'Хвала Е. Што нам је открио низ нама непознатих совјетских писаца и песника. Још нисмо имали човека који би тако истинито говорио као Е. /.../ Е. је био једини који је заштитио *Бабљи Јар* Јевтушенка од напада антисемита.[21] Људи код нас у интелектуалном смислу животаре и егзистирају већ 30 година. /.../ Шест километара од Москве немаш ништа осим биоскопа. /.../ Потребно је борити се са догматистима и гмизавцима, јер комунизам се може градити само на основу савести и слободе сваке личности посебно узете'.

Студент филозофије Јаковљев, изазвао је помешане смех, аплаузе и звиждуке: 'Људе нећемо судити по њиховим идеалима него по њиховим делима. Најбоља ствар коју је учинило прошло поколење је та што нас је родило'.

Непознати аспирант филологије истакао је вредност Еренбурговог дела у превредновању низа заборављених и скрајнутих песника као Владимира Мајаковског,Ању Ахматову, Марину Цветајеву. Студент историје Јасенко овако је описао кочничаре совјетског друштва: 'Е. нам је открио стари непознати свет људи уметности, свет којег су дуго година од нас свесно скривали трбушари. Свет у коме живимо је подељен у класе, изузев у нашој земљи у којој нема класа. Али кад би и код нас све људе поређали у један ред, видели би како из њега стрше дебели стомаци. И ти људи данас одлучују'.

[21] Јевгениј Јевтушенко (Е. А. Евтушенко, рођен 1933, песник, прозаиста и преводилац. Режирао филмове *Дечији врт* и *Сахрана Стаљина*.) доспео је на дневни ред Президијума ЦК објавивши поему *Бабий яар* (Бабља јаруга, у околини Кијева, где је током Другог светског рата било стратиште). Стихотворење је публиковано у водећем књижевном листу *Литературная газета* 19. септембра 1961. Песник је акценат ставио на страдање Јевреја у Бабљем јару, не помињући да су жртве биле и Руси и Украјинци. Неки од критичара називали су га „пигмејем, који је заборавио свој народ", оптужујући га да истицањем само жртава једних изазива непријатељство међу народима. О поеми је било речи како на седници Президијума 2. јануара, тако и на саветовању са интелигенцијом 8. марта 1963. Према Хрушчову, Јевтушенко је неистинито приказао терор окупатора, као да су његове жртве биле само Јевреји. „Аутор не само што је показао незнање историјских чињеница, већ није исказао ни политичку зрелост". Попут Хрушчовљевих теза о Еренбурговим мемоарима, и његово мишљење о поеми Јевтушенка пренела је *Правда*, 10. марта 1963. (*Президиум ЦК КПСС 1954–1964,* нап. 8 на стр. 1120–1121) Овде је најзначајније да се један студент усудио да јавно оптужи партијски врх и оркестрирану штампу за антисемитизам поводом Јевтушенкове поезије. Остаје ипак дилема да ли је у овој књижевној афери заиста садржан антисемитизам?

На крају овог узбудљивог сусрета књижевник је дао завршно слово у којем се захвалио на искрености свим учесницима:

'Нисам узалудно дошао на овај сусрет. Хвала вам зато што сте живи. Дивно је то што сте сви постављали питања и што сте сви размишљали. Свидели сте ми се јер сте били смушени и на срећу неискусни оратори. Видело се и осетило да ту на трибини обликујете своје мисли, а то је далеко теже од понављања туђих мисли. /.../ Ваши очеви живели су у компликованој ситуацији и улагали су огромне напоре да нешто постигну и да вам оставе нешто. У Шпанији су поштени и добри људи гинули са именом Стаљина на уснама. Али, да су они знали право стање ствари, зар се не би све распало? Ево сад сам добио цедуљицу у којој се каже да моја књига представља оптужницу против ваших очева. Не, она је оптужница против подлаца којих има у сваком поколењу. /.../ У трагичним условима је изграђено то што сте ви добили. /.../ Али цените и то што ви овде тако слободно иступате. Ваша браћа, да не говоримо о очевима, пре десет година нису могла да то учине ни физички ни морално. Зашто се пише? Исплати се писати и онда, поред других случајева, ако си довољно храбар да пишеш о оном о чему други не смеју писати (аплауз). /.../ Ја верујем у младе писце. Имају прави таленат и унутрашњу дрскост. Гледам на вас, слушам вас и мислим о огромном путу који сте прешли. Ја знам кога би довео овде да вас чује и да се научи. Сви сте питали и нико није говорио ауторитативне истине. А то је дивно! И сви сте размишљали. Хвала вам!"

Извештаји са путовања по унутрашњости

Летонија

Издвајамо неколико службених путовања, која су искоришћена и за „опсервирања". Тако је секретар Сенековић, негде у лето 1958. године, путовао на релацији Москва – Хелсинки – Лењинград – Рига – Москва.[22] Та путовања су значајна јер показују да је, са једне стране, живот у неруским и несловенским републикама био другачији, у материјалном смислу бољи и уређенији него у Руској федерацији, а са друге стране показују постојање етничке нетрпељивости према најбројнијем народу:

„Поступак Руса према нама је био коректан за време целог путовања по СССР-у. Овде мислим на органе Интуриста у Лењинграду и

[22] А МИП - ПА, СССР, 1958, ф. 115, кл. 101, 424396, стр. 1–4. Забелешка о путовању датирана са 9. октобар 1958. године.

Риги и на органе унутрашњих послова и безбедности на граници са Финском. Хотел у Лењинграду смо добили без тешкоћа /Асторија/, иако нисмо имали резервацију. Возне карте смо добијали нормално. Нису нам нигде прегледавали пртљаг. /.../ У Риги смо приметили у хотелској соби где су спавали Свиличићеви шкљоцање у зиду које се неколико пута понављало и то на месту једног електричног контакта. Претпостављамо да је то био апарат за прислушкивање. /.../ За разлику од Лењинграда, Рига је знатно боље снабдевена живежним намирницама него Москва. Тржница у Риги је импресионантна због своје чистоће и уредности и због обиља живежних намирница. Воћа и поврћа има у изобиљу. Нема редова, нема гужве. /.../ Цијене су знатно ниже него у Москви. /.../ Државни штандови продају меснате и друге производе не само фабричке и колхозне продукције, већ продају и производе колхозника као појединаца – у комисији [комисионо – Н. П.]. То пише на великим таблама. Уопште смо током путовања видјели да индивидуални сељаци и сељакиње излазе на железничку станицу и продају своје воће, што нисмо видели у РСФСР. Наш је утисак био да је уопште прехрана у Латвији за око 50% јефтинија него у Москви. Поред тога има више живежних намирница. Исто смо тако запазили да је свијет у Риги боље обучен него на пример у Лењинграду. Пошто вероватно тамо нема више текстила и обуће, то приписујемо овај феномен чињеници да се људи знају љепше одијевати, да умију боље да користе постојеће материјале.

На железничким станицама и пред станицама видели смо – кроз Латвију – врло велик број Стаљинових споменика. /.../ Називи места и села на железничким станицама су на латвијском и руском. /.../ Проблем језика постоји. Тај проблем је вероватно акутнији на селу и у мањим местима него у Риги. Један шофер Латвијац нам је рекао да у Риги тај проблем није нарочито акутан. Он каже да у Риги људи не избегавају да говоре руски, спремни су да дају информацију на руском и да продају ако муштерија говори руски. Друкчије је – рекао је шофер – у Естонији и Литви где људи који чак и знају руски неће да говоре тим језиком и праве се да га не знају, одн. у дућанима неће да продају робу муштеријама које говоре руски. /.../

На југу од Риге /20 и више км/ налазе се прекрасне пјешчане плаже. Кроз два дана узастопце били смо на тим плажама, уз које се налазе даче, љечилишта, санаторији. Све је то насељено Русима; свуда се чује само руски. Једино радни свет као келнери и разни продавци су Латвијци. Имали смо утисак да ти Латвијци отворено показују резервисаност према гостима. Ово смо нарочито приметили у једном ресторану где су келнери врло лоше третирали госте – укључивши и нас – који су говорили руски. /.../ Руси се све више

усељавају у Ригу и данас се становништво Риге приближава цифри од 1 мил., захваљујући том приливу руског становништва. /Опаска: према процени од априла 1956. године Рига има око 560.000 становника/. /.../ Он [возач таксија – Н. П.] нам је рекао да постоје одвојене руске и латвијске средње и основне школе. У руским се школама тек од прије двије године обавезно учи и латвијски, док се у латвијским школама од почетка обавезно учило руски. Необавезно се највише уче њемачки и енглески. У том разговору шофер нам је индиректно дао на знање да су Латвијци културнији него Руси. /.../ На дан поласка из Риге, када смо сједили у фоајеу хотела где се увијек врзе разног свијета, приступио нам је један слабије обучени и 'под гасом' Латвијац и запитао да ли говоримо енглески. Када је добио потврдан одговор, неизмерно је истицао како је задовољан да може с нама разговарати. У једном моменту је рекао да су Југославија и Латвија две мале нације – и потом је стиснуо своје дланове. Због тога му је драго што може с нама изменити неколико ријечи. Он је некада био морнар, пилот, али му сада Руси не дају да ради као морнар. Он сада ради као електричар. Руси очевидно знају боље пилотирати него Латвијци. Могли смо свашта да чујемо од овог човјека да смо хтјели да наставимо разговор. /.../ На путу из Латвије у РСФСР имали смо утисак да што се више приближавамо унутрашњости Русије, то више наилазимо на прљавштину, лошије куће, неуредност, итд. На путовању кроз Латвију, скоро цијело време смо видели из воза како сељаци /или најчешће дјеца/ чувају по једну или 2 краве и неколико оваца које су биле на паши. У РСФСР је то престало. Излазили смо на станицама где воз дуже стоји и запазили да је на руским станицама много више прљавштине и биједног свијета него на латвијским. Осим тога су и сама насеља лошија, слабије изграђена, мање чиста. /.../ На путу из Лењинграда за Ригу видели смо на једном месту уз пругу како једно десетак осуђеника гради једну зграду под паском стражара с пушком на готовс. Не знамо тачно да ли је то било на територији Латвије или Естоније. /.../"

Унутрашњост Русије

Из обиља оваквих „путописа" одабрали смо још један који говори о два велика града у унутрашњости Руске федерације – Стаљинграду (Волгограду) и Краснодару.[23] Известиоци су на основу

[23] *Исто*, 1962, ф. 126, кл. 311а, 410385, стр. 7–14. Извештај од 25. марта 1962. године, одељак *Мере дестаљинизације и унутрашња проблематика. Незадовољство због промене назива града Стаљинграда.* Такође в. извештај Амбасаде од 14. марта,

више сусрета, што незваничних (углавном са возачима таксија) што званичних, стекли утисак о негодовању грађана бившег Стаљинграда због промене имена, које је уследило после прошлогодишњег партијског конгреса којим је започела шира акција „дестаљинизације“.[24] У бившем Стаљинграду (до Револуције – Царицин), сада преименованом у Волгоград, становници нису толико били незадовољни уклањањем Стаљинових споменика колико преименовањем града и још више преименовањем чувене битке из Другог светског рата у *Волгоградску битку*, у чему су видели фалсификовање прошлости. Јавних незадовољстава, односно демонстрација није било, али људи нису крили своје негодовање. Возач таксија Михајлов, учесник битке, истакао је: „Када би се народ питао, назив града се не би никад променио. Но, нажалост, народ се мало пита. И овог пута се није питао. Хрушчов има власт и ради што хоће“. По његовом мишљењу, глупост је мењати назив битке из Стаљинградска у Волгоградска, јер тада Волгоград није постојао!

„Грађанин П.“, члан партије од 1919. године, стар 62 године, бивши полицајац, овако је исказао своју недоумицу: „Ја сам доживотно увређен. Више ником не верујем. Веровао сам Стаљину, веровао сам партији. Као припадник државне безбедности хапсио сам невине људе, гледао како их муче, ампутирају ноге, од људи су просто пањеви остајали. То је било страшно. Сва средства су употребљавана да би се дошло до неког признања. /.../ Сада га жале само његови Грузини. Они имају и због чега да га жале. У Грузији је највише постројено [изграђено – Н. П.], њима се све давало, јер то је била домовина Јосипа Висарионовича! /.../ Домовина је нешто најдраже човеку, а мени, као и многим другима, постала је мађеха. Ја сам увређен, а колико је таквих у Совјетском Савезу! Данас се више не може ником веровати. Пре смо имали Јосипа Првог, а сада имамо

о праћењу двојице службеника током овог путовања, који је контрадикторан са извештајем од 25. марта, јер се закључује да је надзор био такав да са њима нико није могао слободно да разговара?! (*Исто*, 443042)

[24] Иако је већ на XX конгресу, одржаном 1956, започело раскринкавање култа личности, прави замах акција је добила од јесени 1961. године, одлуком XXII конгреса и симболичним избацивањем Стаљинове мумије из маузолеја на Црвеном тргу, где је до тада почивала поред мумије Лењина. Од тог часа уклањани су сви његови споменици, мењани називи улица, тргова, градова, установа, фабрика, школа ... Службеници Амбасаде помешали су се са окупљеним народом на Црвеном тргу и прислушкивали разговоре поводом ових одлука Конгреса, 31. октобра и 1. новембра 1961. године. У коментарима је углавном подржавана партијска одлука и осуђиван Стаљин, али било је и старијих и млађих који су истицали његове заслуге и сумњали у оправданост новог курса. (А МИП – ПА, СССР, 1961, ф. 131, кл. 101, 437097, стр. 1–11; 1–7. Уличне „дебатне групе“ прислушкивали су и записали коментаре Милан Вереш, први секретар Амбасаде и Жарко Божић, дописник *Борбе*)

Никиту првог. Хрушчов много прича и путује, али мало чини./.../ Многи партијски руководиоци данас праве велике грешке, али се због тога не позивају на одговорност, већ се премештају на друге дужности. Обичан човек учини најмањи преступ и зато буде судски кажњен./.../ Партијски функционери добро живе, они имају велике плате, а како радници живе, који немају стана, а плате су им мале /.../ Микојан,[25] тај префригани Јерменин, био је, такође, тада у Президијуму. Зашто он није иступио против Стаљина? Ако се није слагао са Стаљином и није хтео да јавно иступи зашто се није убио? Тај зна да се одржи у свакој ситуацији. Како год ко свира – тај зна да игра и у игри неће погрешити".

У даљем току извештаја, на основу личног увида и разговора са сапутницима у авиону, као и током посете једном колхозу и фабрици трактора, оцртано је опште стање недовољне снабдевености, чак и намирницама и одевним предметима. Истиче се да народу није недостајао новац већ артикли.[26]

Извештаји о животном стандарду

Совјетски Савез је после 1945. године успео да унапреди производњу у пољопривреди и осталим потрошним добрима, мада је она увек заостајала за примарном производњом, на коју је стављан акценат. Тако се у једном извештају Амбасаде[27] наглашава како је из званичних статистика изузетно тешко установити право стање личне потрошње становништва, посебно због тога што се прикривају стварни расходи за војску. На основу праћења пијачних цена, као и разговора са грађанима, може се доћи до неких показатеља. Најниже зараде у Москви имају неквалификовани радници у угоститељству (собарице), са 25–45 рубаља месечне плате. Грађевин-

[25] Анастас Микојан (А. И. Микоян, 1895–1978), партијски и државни делатник. Био је на бројним високим функцијама у време Стаљина, Хрушчова и Брежњева. Од 1955. до 1964. био је први заменик председника владе, да би у октобру 1964. био један из врха руководства који су организовали смењивање Хрушчова. Потом је био председник Президијума Врховног совјета, 1964–1965. године.

[26] Иво Андрић је априла 1946. године, као члан југословенске, делегације посетио СССР и том приликом обишао Стаљинград, који се мукотрпно обнављао од последица шестомесечних борби 1942–1943. године. Он са одушевљењем описује напоре Стаљинграђана. (Архив САНУ, Лични фонд Иво Андрић, к. 28, бр. 930, л. 1–15. Есеј „Утисци из Стаљинграда" први пут је објављен у часопису *Југославија – СССР*, бр. 24–25/ 1947, 19–23, као и у *Сабраним делима*, књ. 10 (*Стазе, лица, предели*), Београд, 1981, 160–179)

[27] А МИП – ПА, СССР, 1961, ф. 132, кл. 140, 440562, *Неке карактеристике животног стандарда у СССР,* стр. 1–3 (са прилозима).

ски радници добијају у просеку 45–60 рубаља, квалификовани радници у машинској индустрији зарађују 70–100 рубаља, док млађи инжењери у погонима имају плату између 90 и 120 рубаља. Плате у армији су изузетно високе, у несразмери са цивилним сектором. Тако капетан у оперативној јединици добија око 300 рубаља месечно. Поређења ради наводи се пример трочлане породице млађег инжењера из провинције који зарађује свега 90 рубаља, а његова супруга као заменик шефа погона још 70 рубаља. Према његовом исказу, њих троје (супружници и дете) на храну потроше 90 рубаља, а на стан, струју, гас и остале трошкове још 30 до 35 рубаља. Тако им остаје још тридесетак рубаља за одећу, обућу, културу и др. „Тај инжењер се жалио да врло тешко хвата крај са крајем“.[28] Приходи колхозника, односно сеоског становништва, нижи су него запослених у градовима. Разлика између откупних (државних) цена хране и малопродајних је огромна: просечна откупна цена пшенице је 6–7 копејки по килограму, а килограм хлеба кошта 28–35 копејки. Да би зарадио за пар ципела, колхозник мора да испоручи најмање 300 килограма пшенице! Снабдевеност индустријским производима на селу је слаба. Колхозницима је загарантовано да ће добити четвртину своје зараде у новцу, а остатак у натури. Услови живота у градовима су у претходној деценији побољшани. То нарочито важи за снабдевеност намирницама, као и за градњу станова, која бележи стални успон.[29] У прилозима се даје упоредни преглед цена на државном и на колхозном („слободном“) тржишту.[30] Тако је килограм говедине у државној мрежи коштао 1,70–1,90 рубаља, а на колхозном тржишту 2,80–3,60 рубаља. За остале намирнице дата је цена само у државном сектору: хлеб је, у зависности од врсте, по килограму коштао од 28 до 35 копејки; шећер 90 копејки; јестиво уље 1,80–2,20 рубаља. Од других потрошних артикала наведене су цене за памучну тканину за метар дужине – од 2,60 до 3,50 рубаља; мушки мантил је коштао 175 рубаља, штоф за мушко одело стајао је по метру од 30 до 50 рубаља, а пар мушких ципела 25–60 рубаља.[31]

[28] *Исто*, стр. 2.

[29] У 1956. години изграђен је 41 милион квадратних метара стамбеног простора, а 1960. двоструко више – 82,8 милиона квадратних метара. (*Исто*, стр. 3)

[30] Колхозници су имали право на своје окућнице, са којих су могли да продају производе на пијаци.

[31] В. прилог у наведеној арх. јединици: *Цене неких производа у малопродаји у СССР.* У напомени дописаној руком додато је да су од 1. јуна 1962. откупне цене меса повећане за 35%, што се у малопродаји одразило на поскупљење за 30%. Такође је повећана цена путера (није наведен постотак). /У Новочеркаску је 1, 2 и 3. јуна због овог драстичног поскупљења дошло до масовних немира, за чије угушивање је употребљена чак и војска, која је пуцала на разгневљене људе и убила 23 особе, а већи број ранила. (Козлов, *н. д.*, 375– 460)/

Статистика је показала пораст производње прехрамбених и потрошних добара по становнику: тако је производња меса са 31 килограма у 1953. години порасла на 40,8 килограма у 1961, а за 1980. годину је била пројектована на 90–100 килограма. Забележен је и пораст производње шећера, млека и млечних прерађевина, јаја, тканина и кожне обуће.[32]

Коста Михаиловић, директор Економског института НР Србије, оставио је опсежан извештај о свом једномесечном студијском боравку у СССР-у.[33] (Према сачуваној архиви МИП-а, изгледа да је постојала обавеза да свако ко је боравио у државној размени саставља извештаје у којима је, готово у маниру обавештајца, реферисано о свему што се сазнавало о домаћим приликама.) Ова посета остварена је пред само ескалирање кризе око Кубе, па су запажања о стању духа у СССР-у тим значајнија. Михаиловић истиче пацифистичко расположење међу људима, њихово још увек болно сећање на рат и тешке жртве, као и одбијање било каквог ратног ангажовања**.** Извештај будућег академика САНУ јако је занимљив јер доноси стручан поглед најпре на економију, а потом и социолошка и политичка запажања. У њему се истиче да је совјетска привреда, заједно са привредама осталих социјалистичких земаља, у непрестаном успону – према укупној индустријској производњи она је већ премашила 50% укупне светске индустријске производње. Међутим, одакле онда толика несразмера између статистичких показатеља и слабог животног стандарда, пита се Михаиловић, па сам нуди одговор: разлог је у фаворизовању базичне индустрије (машиноградње, нафтне и енергетске производње, бродоградње), а највише у огромним издацима за војску. Трка у наоружавању исцрпљује совјетску привреду и због тога се производња роба широке потрошње релативно скромно развија, те је присутна оскудица у одећи, обући и кућним апаратима, понекад и у прехрамбеним производима. Ипак, учињен је велики напредак и у повећању животног стандарда, те је сада већа оскудица у квалитету произведене робе широке потрошње него у количини:

„Јако је упечатљив утисак који се добије на улици, где нема нарочито укусно обучених људи али зато нема ни поцепаних ни прљавих људи. На основу одевања не може се закључити припадност појединим социјалним групама, ко је радник, а ко службеник“.[34]

---

[32] В. прилог: *Производња неких производа по глави становника у СССР.* За обућу се наводи пораст производње са 1,7 у 1958. години, на 1,9 пари у 1960. години.

[33] А МИП – ПА, СССР, 1962, ф. 125, кл. 101, 438022, *Информација са пута у СССР,* стр. 1–37. У пропратном акту ДСИП, под 19. новембром 1962, доставља извештај Михаиловића.

[34] *Исто*, стр. 16.

У совјетском друштву развијају се другачије вредности од западних, истиче аутор, па је стога немогуће све мерити само материјалним постигнућима. То је систем који тежи да створи нову личност, да васпита људе у новом духу и заиста су образовање, наука и култура широко распрострањени:

„Интерес за интелектуални и уметнички живот употпуњен је инсистирањем на моралним и етичким вредностима, као и на културном понашању људи. Сваком посетиоцу Совјетског Савеза мора пасти у очи висок степен грађанске дисциплине, чистоћа на улицама и свим јавним местима. Већина аутобуса и тролејбуса ради без кондуктера, грађани остварују само-контролу. На улицама је немогуће срести непристојно понашање. Жене седе до касно у ноћ у парковима без страха да ће им неко непознат прићи и бити непристојан. Једном речи ради се о друштву са другачијом скалом друштвених вредности него што су то капиталистичке земље./.../ Из свих ових разлога не може бити сумње да је Совјетски Савез у формирању човека, у развијању његових стручних, интелектуалних и моралних вредности далеко надмашио развијене капиталистичке земље /.../“[35]

Михаиловић разара тада уобичајено пропагандно гледиште о томе како СССР експлоатише своје „сателите“ и то на очигледним примерима разлике у животном стандарду. [Он као да је желео да истакне сву апсурдност и нелогичност чињенице да „експлоататор“ живи лошије од „експлоатисаног“. – Н. П.]

„Совјетски Савез се до крајњих материјалних граница ангажовао у привредној изградњи, помоћи другим социјалистичким и неразвијеним земљама, као и наоружању. /.../ У оквиру лагера као да се створило убеђење да земље треба да решавају сопствене и заједничке бриге на рачун СССР-а. /.../ СССР сноси главни терет наоружања, а на себе је преузео незахвалну улогу главног произвођача и испоручиоца сировина, где су ефекти капиталних улагања и услови размене неповољни /.../ (било би интересантно завирити у душу совјетског грађанина када дође у Будимпешту и види далеко већи стандард, када види како је добро уновчена контрареволуција)“.[36]

У поглављу о политичким опсервацијама, известилац примећује да је код дела омладине присутна филозофија живљења од данас до сутра, обнова религиозних осећања и мистицизма, што је иначе својствено Русима. Према грађанима осталих социјалистичких земаља односе се фер, али их диференцирају према томе где су

[35] *Исто*, стр. 19–20.

[36] *Исто*, стр. 25. Након оружаног устанка у октобру – новембру 1956, ново руководство са Јаношем Кадаром отворило је земљу и појачало привредну размену са Западом, добијајући кредите и подижући стандард Мађара.

се налазили током рата [што би значило да имају резерве према Немцима из НДР – Н. П.], негативно се односе према Кинезима због идеолошког и међуграничног спора који је тих година ескалирао, а Михаиловић је из разговора и посматрања извео као „изненађујућу“ извесну нетрпељивост према црнцима:

„Непосредан повод за ово дају неки афрички студенти својим понашањем. Њима се између осталог приписује да су поново донели полне болести, које су биле потпуно ликвидиране, али вероватно најважнији разлог оваквог става треба тражити у чињеници што грађани сматрају да се СССР сувише материјално ангажује у тим земљама, а као и у школовању великог броја студената“.[37]

Закључак

Из бројних извештаја југословенских представника акредитованих у Москви, као и лица на службеном боравку, може се у деценији после Стаљинове смрти пратити пулсирање друштвеног живота совјетске престонице, али и стећи шири увид у стање с обзиром на циркулисање становништва из унутрашњости. Неколико извештаја из овог времена о боравцима чланова амбасаде по унутрашњости, као и у другим републикама, такође дају значајне податке о привреди, култури и националним односима. Због затворености совјетског друштва, добијање података понекад је наликовало на обавештајне подухвате: вребање по ресторанима и кафеима прометних хотела неког занимљивог саговорника, разговори са возачима таксија, обилазак пијаца, улазак на књижевне и политичке трибине, прислушкивање уличних разговора, особито када је неки важан политички догађај у току ...

После 20. конгреса и зачетог периода дестаљинизације, може се констатовати да је СССР био земља без изразитог лидера (без обзира на Хрушчовљев углед), те да је за разлику од Југославије, где је до Титове смрти, а и неко време потом, цветао култ његовог обожавања, у првој земљи социјализма, бар што се тога тиче, друштво након 1953. године било ослобођено идолатрије. Такође, приметан је отпор који се појавио у редовима млађих образованијих људи (студенти, уметници), који се нису мирили са партијском директивом у стваралаштву. Већ педесетих година утицаји западњачке поткултуре („масовна култура“) почињу скромно али постојано да продиру и у строго контролисано друштво Совјетског Савеза, најпре у ре-

[37] *Исто*, стр. 31.

публике географски и традиционално више окренуте Западу (као оне из Прибалтика), па и у веће градове Русије, попут Москве и Лењинграда.

Југословенске дипломате често су у својим извештајима **малициозно инсистирале** на неким појавама које су тумачили као специфично домаћи национални антагонизам, не увиђајући да паралелу тога имају код куће (развијеније републике које се одупиру федерацији и најбројнијој нацији, коју оптужују за економско израбљивање посредством централизма).

Dr. Nenad Petrović
STRATEGIC RESEARCH INSTITUTE, BELGRADE

SOVIET EVERYDAY LIFE AS VIEWED BY YUGOSLAV DIPLOMATS BETWEEN 1953 AND 1962

(Summary)

Based on several reports of the Embassy of FPRY, this paper presents the changes occurring in the social and economic life of the Soviet Union in the decade after the death of Stalin. Yugoslav diplomats, relying on the sympathies of the Russian population for a Slavic country, managed to perceive, in an otherwise suspicious environment, certain changes emerging after 1953. When travelling to the Baltic coast, diplomats noted the national intolerance against the Russians. In the economic sphere, improvement in the standard of living was obvious, in spite of enormous expenditure on armament and space exploration.

Прилози и истраживања

УДК 355.232:811.18(497.11)"18" ;
355.232:811.512.161(497.11)"18"

Др Милић Милићевић, научни сарадник
Историјски институт, Београд,
E-mail: milicevicm@live.com
Мр Јована Шаљић, истраживач-сарадник
Историјски институт, Београд
E-mail: jovanasaljic@yahoo.co.uk

ПОЗНАВАЊЕ ТУРСКОГ И АЛБАНСКОГ ЈЕЗИКА У ВОЈСЦИ СРБИЈЕ КОНЦЕМ XIX ВЕКА*

АПСТРАКТ: Рад има за циљ, да на основу анкете спроведене током 1898. године покаже колико је познавање турског, делом и албанског језика, било заступљено у војсци Србије односно, какав је био стварни квалитет овог знања. Анализа изнета у тексту сугерише и на то колико је општепришваћени термин „турско наслеђе", у случају старешинског кадра војске у тога времена, у стварности заиста био присутан.

Кључне речи: *Турски језик, албански језик, настава језика, познавање језика, војска.*

У последњим годинама 19. века на челу са краљем Миланом, тада на положају команданта Активне војске, спроведена је темељна реформа.[1] Том приликом дошло је до модернизације артиљеријског парка праћеног и куповином новог стрељачког оружја, муни-

* Рад представља резултат рада на пројектима које финансира Министарство просвете и науке Србије: „Европа и Срби (1804–1918): подстицаји и искушења европске модерне" Евиденциони број 177031 и „Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану" Евиденциони број 177030.

[1] Опширније види. Милићевић М, *Реформа војске Србије,* Београд, 2002.

ције, као и остале војне опреме. Сличне корените промене извршене су и у домену формације.[2]

Међутим, основ ове реформе није почивао само на војној техници, или формацији. Образовању кадра, свих нивоа, посвећена је знатно већа пажња, па је поред осталог, уз три постојеће, војска Србије у фебруару 1899. добила и четврту – Коњичку подофицирску школу.[3] Овим је, отварањем за сваки род посебне подофицирске школе, процес образовања ове врсте старешинског кадра у потпуности био заокружен.[4] Вишем нивоу војног образовања, официрима са Војне академије, посвећена је наравно још већа пажња поготово због тога што је број школованих официра после скоро пола века од настанка ове установе и даље био недовољан. Превазилажење овог проблема учињено је на два међусобно повезана начина. Један је био скраћење школовања са три на две године, а други, повећан упис питомаца. Због тога су три класе школоване на овај начин (кл. 30, 31,32) биле знатно бројније него пређашње дајући војсци Србије, до августа 1901. чак 534 новопроизведена потпоручника.[5]

Уз ове веће било је мањих промена а неке од њих тицале су се наставних програма. Тако је у овом периоду обновљена настава „Науке Хришћанске“, а „Борење“ (мачевање) постало је и предмет Више школе Војне академије.[6] Ипак, можда највећа наставна промена, тицала се увођење једног новог језика. Наиме, уз већ традиционалну наставу француског, немачког или руског, на Војној академији (Нижа и Виша школа) се као по први пут, указом од 15. јануара 1898. уводи и турски језик.[7]

Сама настава отпочела је нешто касније, почетком марта, што је већ само по себи, указивало на извесне проблеме. У првом реду био је то недостатак наставника, пошто је Војна академија, била заправо прва школска установа у Србији којој је овај језик уведен. Као кадровско решење наметнуо се Алекса Ј. Поповић преводилац Министарства спољних послова који је као хонорарни професорски по-

---

[2] Исто, стр. 61–77; Богдановић Б, *Пушке. Два века пушака на територији Југославије,* Београд 1990, стр. 95–98; Исти, *Српски Маузер,* Београд 2004; Исти, *Хладно оружје Србије, Црне Горе и Југославије 19–20. век,* Београд, 1997.

[3] Сви датуми, осим ако то није наглашено, дати су према старом календару.

[4] Ради се о Пешадијском, Артиљеријској, Инжењеријској и коначно, Коњичкој подофицирској школи. О свакој опширније. Милићевић М, *Подофицирске школе у краљевини Србији,* Зборник радова, *Образовање Срба кроз векове,* Београд, 2002, стр. 181–198; Група аутора, *Обука српска војске 1804–1918,* Београд, 2007, стр. 509–527.

[5] *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије,* Београд 1925, стр. 291–300; *Споменица 32. класе,* Београд 1936.

[6] Реч је о Веронауци која се у програмима Војне академије јавља под више различитих назива. *Споменица педесетогошњице Војне академије,* стр. 44–45; *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије,* стр. 76–77.

[7] Службени војни лист (СВЛ), од 28. 1. 1898. бр 4, стр. 65.

моћник отпочео предавања 5. марта 1898. године.[8] У извођењu наставе Алекса Ј. Поповић није се задржао дуго, до краја школске године, или тачније, до почетка јула или августа, Тада је за питомце отпочињао практични течај спровођен, ван Београда, на терену. Према томе, турски језик похађало је, и то краткотрајно, само три класе (28–30.) тј. негде око 250 будућих официра.[9]

Име Алексе Поповића Сарајлије није било непознато пошто се он осим поменуте преводилачке, потом наставне, бавио и другим делатностима. Каријеру је као „ђак турске школе а уједно и практикант катастралне турске канцеларије", како то сам наводи, започео у Сарајеву у време Османске владавине, а наставио, као државни чиновник и преводилац у време након окупације БиХ. На тим дужностима провео је, опет по његовом тврђењу, четрнаест година, после чега је, вероватно у другој половини деведесетих прешао у Србију.[10] На српском, касније и југословенском тлу Алекса Поповић или Пертев ефендија, како се често под псеудонимом потписивао, показао се и као прилично плодан писац. Иза себе је оставио неколико краћих дела, углавном на тему окупације Босне и Херцеговине, а уз њих и пар збирки народних песама.[11]

Међутим, за ову тему много значајније је једна друга Поповићева делатност пошто је управо у време своје наставне дужности на Академији, окончао и рад на једном од првих Српско-турских односно, Турско-српских речника.[12] Ово дело, рађено према сличним француским и немачким узорима, аутор је самостално издао већ следеће 1899. године.[13] Оно што је за овај речник крајње карактеристично, барем са данашњег становишта, је ћирилично писмо, пошто по речима самог аутора, турских слова у Србији нигде није било, а штампари из турске царевине захтевали су „цену преслану".[14]

---

[8] *Споменица педесетогодишњице Војне академије,* стр. 44–45, 110.

[9] *Споменица педесетогодишњице Војне академије,* стр. 142–147.

[10] Поменуте податке наводи сам Поповић у свом делимично мемоарском делу *Хаџи - Лојина буна у Босни,* Београд, 1897.

[11] Списак дела: *Српска библиографија књига 1868–1944.* књ. 13, стр. 213; Народна библиотека, *Каталог књига на језицима југословенских народа 1867–1974,* том 9, Београд 1981, стр. 278.

[12] Први Турско-српски речник објавио је Јеремија Караџић Београду 1855. Овој тематској групи могу се придодати и вишејезичн речници Илије Анђелковића Стружанина, Ђорђа Пуљевског и Луке Маринковића као и само годину дана млађи од Поповићевог, речник Петра Симоновића, издат такође у Београду 1900. године. О њима опширније. Теодосијевић М. *Познаваоци турског језика код Срба, Оријенталистика 70,* Зборник радова, Београд 1997, стр. 63–64.

[13] *РЕЧНИК СРПСКО - ТУРСКИ и ТУРСКО - СРПСКИ (са најнужнијим подацима).* Саставио и израдио Алекса Ј. Поповић Сарајлија. Београд, 1899, стр. 3 + 349.

[14] Исто, стр. 3.

Настава турског, изузевши Речник као посредну последицу, претрпела је неуспех. Међутим она је потакла нешто друго. У пролеће 1898. у војсци Србије настала је читава потрага за зналцима турског и „арнаутског“ језика. Командант, краљ Милан је од свих команданата дивизија као и војних установа затражио детаљне податке о свим војним лицима које ове језике знају. Управо захваљујући овом наређењу и одговорима на њега, можемо релативно поуздано сагледати колико је старешина уопште знало турски језик, у којој мери и каква су обележија њиховог познавања, нарочито у смислу где и како су га научили. Сличне податке, мада то овде није централна тема, предочићемо и за албански језик.

Међутим, пре него што започнемо процес ове анализе, требало би објаснити или барем наговестити зашто је баш у том тренутку турски језик у војсци Србије одједном постао толико „популаран“. Први, посредан разлог требало би тражити у већ познатим политичким догађањима из времена деведесетих година 19. века – оснивањима бугарских илегалних организација у Солуну и Софији 1893. и 1894. и одмах потом, преокрета у српској спољној политици која је од владе Стојана Новаковића 1895. своје главне активности усмерила према српском југу тј. према турском административном подручју, насељеног наравно и Албанцима. Према томе, мотив за познавање ових језика, имао би у овом случају скоро искључиво утилитарно обележије. Следеће чињенице које ћемо овде навести ову тезу додатно потврђује.

Наиме прва седница Министарста војног, на којој су се формирале контуре првог од десет односно једанаест ратних планова са којим је отпочето непријатељство са Турском 1912. одржана је у предвечерњим часовима 18. марта 1898. године. [15] Од овог датума па до расписа којим је командант Активне војске тражио податке о познаваоцима турског језика, у конкретном случају од команданта Пешадијске подофицирске школе, није прошло ни пуних месец дана пошто је овај документ датиран на 20. април.[16] Према томе, иако су војници током Првог балканског рата учени само двема, за борбу, најнеопходнијим турским речима: *Теслим ол!* (предај се) и *Су!* (вода) овај навод, када је шири старешински састав у питању није у потпуности истинит.[17]

---

[15] О овом и свим осталим ратним плановима Ракочевић Б. Новица, *Ратни планови Србије од Вожда Кара-Ђорђа до Краља Петра,* Београд, 1933. стр. 174–175. и даље. Овде свакако треба напоменути да је Ракочевић такође био добар познавалац турског, пошто је средином тридесетих био и југословенски војни изасланик у Истамбулу и Анкари. Теодосијевић М, нав. дело, стр. 72.

[16] Архив Војно историјског института (АВИИ). Документе коришћене у овом раду наводићемо под овом ознаком мада је ова установа у последњим годинама имала више промена у свом називу. Даља сиг: Пописник 14, кут. 11, фас. 1, д. 34.

[17] Теодосијевић М, стр. 68, према наводу Живуловић Ж. *Осам деценија од почетка првог балканског рата. Задатак за лажног турчина,* Политика 21. октобар 1992, стр. 21.

Као што смо раније назначили прво од питања на које чемо овде покушати да одговоримо је квантитативне природе. Једноставније речено, колико је старешина у војсци Србије, рачунајући при том и војне чиновнике, на самом крају 19. века, тачније 1898. знало турски језик? Одговор на ово питање, барем што се грађе тиче врло је конкретан – свега 34. Овом броју треба придодати и једног редова, припадника 8. пука, Бранка Јовановића, који се из нама за непознатих разлога, уврштен међу старешине односно, војне чиновнике. У погледу знања албанског списак је још краћи пошто се према истом списку помиње свега 15 имена.[18]

Даља анализа овог документа доноси нам још конкретније податке. На њему се налазе имена 11 официра, 3 војна чиновника и 20 подофицира.[19] Од официра њих тројица припадају рангу виших, међу којима је један пуковник и два потпуковника. Нижи официрски кадар овде представљају само капетани и то искључиво 2. класе, као и петорица поручника. Заступљеност појединих родова тј. струка, на овом списку прилично одговара структури војске Србије изузев у случају санитетских официра (3) који се овде јављају у знатно већем броју. Супротно томе инжењеријских официри на овом списку, нема нити једнога.[20]

Чиновнички кадар, представљен у овом документу је најмалобројнији. Њега чине два чиновника административне и један, хонорарни чиновник санитетске струке.

За разлику од официрског кадра, заступљеност подофицира са знањем турског језика, обрнуто је пропорционална висини чина. Број имена у чину каплара је највећи, затим следе поднаредници, па тек онда наредници.[21] По родовима предњаче наравно пешадијски подофицири, више од половине, следе артиљеријски, док се остали родови и струке јављају тек у појединачном броју. Слично као и код официра, један род ни овде није заступљен с тим што се у овом случају ради о коњици.

Ако појединачне, као и целокупан број позналаца турског упоредимо стањем у војсци Србије те 1898. године добићемо врло карактеристичне податке, у сваком случају оне, који турски језик у потпуности стављају на маргину. Наиме, у војсци Србије те године, било је 1086. официра и 2699 подофицира, што значи да је „зналаца“ било тек један на сто, конкретније 1% официра и тек 0,7% подо-

[18] АВИИ, Пописник. 14, кут. 11, фас. 1, д. 35.

[19] Види приложену табелу.

[20] Од укупно 11 официра пешадијских је 5, санитетска 3 и по један артиљеријски коњички и жандармеријски. Исто, д. 35.

[21] Зналаца турског у чину каплара је 11, поднаредника 7, а наредника свега 4. Исто 35.

фицира.[22] Остајемо на жалост ускраћени за податке о регрутном саставу, пошто би се изузев поменутог Бранка Јовановића, између 25 992 војника, колико је те године имала војска Србије, сигурно нашло бар неколицина са знањем турског, арнаутског или оба језика.[23] Међу војном документацијом, такав, несумњиво драгоцен списак нисмо успели да пронађемо.

Питање броја неминовно повлачи и питање квалитета, или простије, колико су наведени припадници војске турски језик у истину знали? Описне оцене о овом крајње су неједнаке и крећу се од: лаконског „Зна“, преко „Говори прилично и „Говори добро“, па све до „Говори потпуно“.[24] Ипак, већ следећи навод исте рубрике доводе до крајње сумње у стварни квалитет овог знања. Наиме од 34 односно 35 имене само се код четворице јавља назнака да турски језик знају да читају и пишу. Међу овима је и већ више пута поменути редов Бранко Јовановић, чије се име вероватно баш из тих разлога и нашло на списку зналаца турског.[25] Остали представници свог ранга, бројчано су потпуно исто заступљени, по један официр, један подофицир и један војни чиновник.[26] Албански, да напоменемо и то, писати и читати није знао ни један старешина са овог списка, а жандаремеријски поручник Алекса Ђ. Богосављевић, упркос наводу да је о Арнаутима чак и написао једну књигу, тврдио је, да они азбуку уопште и немају.[27]

Средина и начин на који је одређени језик савладан такође су битне карактеристике његовог познавања, а само порекло старешина који се јављају у овом попису јасно нам даје одређене сугестије. Пре свега, у њему НЕМА НИТИ ЈЕДНОГ (подв. аутори), старешине односно војног чиновника који је пореклом из Шумадије. Шта више, нема ни једног који је са територије Кнежевине тј. Србије у границама пре. 1878. године. Изузетак, али управо онај који потврђује правило, и о чему ће касније бити више речи је искључиво престоница. Највише зналаца турског, готово 2/3 је рођено је ван територије тадашње Краљевине, а половина од тог броја је родом из Старе Србије.[28] Неколико старешина, међу којима нема официра, је са те-

[22] Статистички годишњак Краљевине Србије, 4, 1898–1899, Београд 1902, стр. 687.

[23] Исто, стр. 687–688.

[24] АВИИ, Пописник 14, кут 11, фас 1, д. 35.

[25] У документу се наводи да је Јовановић, три и по године радио као службеник на турској железници. Исто. д. 35.

[26] То су: санитетски поручник Михран Казес, санитетски дијурниста (хонорарац), Ћира Јовановић и каплар Недељко Дебељаковић. Исто, док. 33, 35.

[27] Исто, док. 35.

[28] Уз приличан број имена стоји само ова ознака док је код неких наведено име града (Призрен, Приштина, Битољ) или пак села из његове околине. Исто. док 35.

риторије Новопазарског Санџака, а исто толико пореклом је из Цариграда, при чему се готово сигурно може тврдити да се под именом Михран Казес не налази неко ко је српског порекла.

Један од старешина пореклом ван територије Србије био је и већ поменути жандармеријски поручник Алекса Ђ. Богосављевић. Рођен је у Хабзбуршкој монархији, у селу Иванда у Банату.[29] У списку је наведен не само као зналац турског, него и „арнаутског језика". У Богосављевићеву кратку али врло садржану, готово авантуристичку биографију, унет је и наведени податак да је он и писац једног дела о Арнаутима.[30]

Говорећи о познаваоцима турског језика, нагласили смо да су неки од њих рођени у Београду, а заједничка карактеристика им је и то да су сва тројица искључиво виши официри. Један од њих, санитетски потпуковник Василије Брентовић чак је био на школовању у турској престоници, при чему остаје нејасно како упркос овоме није савладао и турско писмо. Једино могуће објашњење било би то да је у Цариграду остао и сувише кратко јер се његов боравак поклапа са скорим почетком два Српско-турска рата.[31]

Биографије друге двојице виших официра знатно су нам познатије, пре свега захваљујући породичној заоставштини, делом искоришћеној и у неким ранијим радовима.[32] Оно што пре свега треба нагласити, а што је у документу изостављено је то да су Јован и Ђорђе Ванлијић два рођена брата, чије породично порекло сеже са простора врло удаљених од Србије.[33] Наиме, родоначелник породице, њихов отац Тома рођен је у Јерменији у области језера Ван одакле се преко Цариграда са оцем и стрицем, почетком тридесетих година 19. века доселио у српску престоницу. У Београду, Тома је засновао породицу оставивши иза себе кћер и три сина од којих су двојца старијих, углавном због породичне оскудице, приступила војсци.[34] Закључак који се из овога јасно намеће је тај да се и у овом случају у поред рођених Београђана, међу зналцима турског крију заправо странци, који су знање турског донели у Србију, а не стекли у њој.

---

[29] Види табелу у прилогу.

[30] Богосављевић А, *О Арнаутима,* Ниш, 1897.

[31] У документу се наводи да је Брентовић као државни питомац похађао војну гимназију у Цариграду „пре 23 године" из чега следује да се то збивало 1875. године тј у очи почетка ратова. Исто, док 35.

[32] О овом, Милићевић Ј. М. Ј, *Неверна Цаја или развод једног официрског брака,* Историјски часопис, књ. 59, 2010, стр. 341–363.

[33] Ванлијић је њихово право презиме, а Ванлић само скраћена верзија истог која се чак и у службеним документима врло често појављује.

[34] Опширније. Милићевић Ј. М, нав. дело, стр. 342–343.

Начин на који је знање турског па и албанског стечено и које је последњи елемент ове анализе, готово је истоветан, а директно је и везан са пореклом сваког од појединаца. У суштини, само пар њих турски је учило кроз институционални систем тј. школу, било да је оне била турска, или се радило о српским гимназијама основаним 1892–1894. године, у Цариграду Солуну и Скопљу, као и у Призренској богословији.[35] У великој већини осталих случајева турски, као и албански научен је од мештана, често још у детињству, или касније у месту где се већ службовало.

Све до сада наведено јасно сугерише да општеприхваћен појам „турско наслеђе“ уз, углавном негативну конотацију, носи собом и друге одлике. Једна од приметнијих је и велика ограниченост, његове језичке употребе и то не само у случају српског старешинског кадра, већ је, судећи по неким раније истраживањима, ово вид општедруштвене појаве, последично присутне и у државним органима. Правих зналаца турског језика, како у војсци тако и ван ње било је изузетно мало, а та чињеница не датира само краја 19. века. Она се запажа много раније, практично још од времена Првог српског устанка., с тим што се стање бројчано, као и суштински није мењало и у наредним деценијама.[36]

Основне разлоге за ово не треба тражити само у одбојности према „свему турском“, апстракујући обавезно и амбивалентни однос, него су мотиви и шири и дубљи. Прво, турски језик се институционално није изучавао тако да је у односу на готово обавезне француски, руски и немачки језик, био практично недоступан. Друго, људи који су га знали, нису били прави Турци, још мање они образовани, већ исламизовано домаће становништво, неписмено наравно и када је српски језик у питању. Коначно, и овакви „зналци“ турског били су, од времена Устанка све малобројнији, а процес њиховог исељавања, био је после 1867. године још додатно убрзан. Тиме је и могућност стицања знање барем простог, говорног језика у потпуности била одагната. Управо ово и даје објашњење зашто и онако кратки спискови познавалаца турског у потпуности садрже имена „странаца“ тј оних рођених ван Србије, укључујући и територије стечене после стицања независности.

Подаци које смо предочили свакако нису негација појма „турско наслеђе“. Они представљају својеврстан наставак и надоградњу ранијих истраживања, али и додатно прецизирање, колико и какво је било познавање турског језика међу предводницима једне елитне државне институције каква је крајем 19. века била војска Србије.

[35] Теодосијевим М, нав дело, стр. 65. Пописник 14, фас. 11, кут. 1, д. 33–35.
[36] Теодосијевић М. нав дело.

Прилог

– ТАБЕЛАРНИ ПРЕГЛЕД ОФИЦИРА, ВОЈНИХ ЧИНОВНИКА И ПОДОФИЦИРА ПОЗНАВАЛАЦА ТУРСКОГ И АЛБАНСКОГ ЈЕЗИКА –

Списак официра војске Србије за знањем турског
(и „арнаутског језика“)

БР.	ЧИН	ИМЕ	ПОРЕКЛО (село, срез, округ *)	А (*1)	П
1.	Пуковник	Ванлић Јован	Београд		
2.	Потпуковник	Брентовић Василије	Београд		
3.	Потпуковник	Ванлић Т. Ђорђе (*2)	Београд		
4.	Капетан 2. кл.	Илић Коста	с. Бреница, с и о Нишки		
5.	Капетан 2. кл.	Јанићијевић Ђорђе	Врање		
6.	Капетан 2. кл.	Микић Павле	Врање		
7.	Поручник	Казес Михран	Цариград		
8.	Поручник	Алексић Ђорђе	Сибина, Прин (?), Врањски	(+)	
9.	Поручник	Богосавлевић Ђ. Алекса	с. Иванда (Банат), жупанија Торонталска, Аустро-угарска	+	
10	Поручник	Аранђеловић Јанаћко	Бела Паланка		
11.	Поручник	Филиповић Ђорђе	Цариград		

– (* 1.) познавање албанског

– географска одредница – село, срез округ рађена је према домаћој територијалној подели и наравно не одговара другим државама Турској или Аустро-угарској

– (*2.)) Јован и Ђорђе Ванлић (Ванлијић) су рођена браћа

– Ознака (+) за знање „арнаутског језика унета је само за просто познавање, без обзира на умеће читање и или писање

– Географске погрешке у смислу замене, нпр. Санџака и Старе Србије унете су онакве какве су у оригиналу

Списак војних чиновника са знањем турског (и „арнаутског језика“)

БР.	ЗВАЊЕ	ИМЕ	ПОРЕКЛО (Село, Срез, Округ)	А (*)	П.
1.	Писар 1. кл.	Марковић З. Тодор	Ниш		
2.	Санитетски дијурниста	Јовановић Ћира	Цариград		
3.	Подблагајник 1. кл.	Нинић Јован	?		

– (*) види горе

Списак подофицира са знањем турског и („арнаутског“) језика

БР.	ЧИН	ИМЕ	ПОРЕКЛО (СЕЛО, СРЕЗ, ОКРУГ)	А (*1)	П.
1.	Наредник	Стојковић Танасије	Врање		
2.	Наредник	Каљевић Гаврило	Пљевља, Ново Пазарски Санџак		
3.	Поднаредник	Димитријевић Крсто	Липљан, Приштински	+	
4.	Поднаредник	Јовановић Н. Душан	Призрен, Стара Србија	+	
5.	Поднаредник	Перић Стојан	Призрен, Стара Србија	+	
6.	Поднаредник	Јордановић Коста	Стара Србија	+	
7.	Поднаредник	Андријевић Ђорђе	Стара Србија		
8.	Каплар	Матовић Марко	Стара Србија	+	
9.	Каплар	Станковић Раде	Гари, Власотиначки, Нишки		
10.	Редов (*2)	Јовановић Бранко	?		
11.	Наредник	Михајловић Станко	Врање		
12.	Поднаредник	Михајловић Димитрије	Битољ, Стара Србија		
13.	Наредник	Николић Јеротије	Брезанца (?) Стара Србија	+	
14.	Каплар	Мишковић Петар	Веле(з), Стара Србија	+	
15.	Поднаредник	Стевановић Марко	Нови Пазар, Стара Србија	+	
16.	Каплар	Ђурић Божидар	Призрен, Стара Србија	+	
17.	Каплар	Крстић Стојан	Призрен, Стара Србија	+	
18.	Каплар	Дебељаковић Недељко	Приштина, Стара Србија	+	
19.	Каплар	Мартиновић Милан	Бабина, Пљевља, Стара Србија		
20.	Каплар	Стефановић Коста	Нови Пазар	+	
21.	Каплар	Митровић Радивоје	Пећ	+	
22.					

(*1) види горе

(*2) У документу се не наводи зашто се име овог редова нашло међу подофицирима

Dr. Milić Milićević
Research Fellow
HISTORY INSTITUTE, BELGRADE
Mag. Jovana Šaljić
Research Assistant
HISTORY INSTITUTE, BELGRADE

KNOWLEDGE OF TURKISH AND ALBANIAN LANGUAGE AMONG MEMBERS OF SERBIAN ARMED FORCES AT THE END OF 19TH CENTURY

(Summary)

Paper deals with analyses of the survey related to the knowledge of Turkish language among members of Serbian armed forces at the end of 19th century. It reveals that among the officers and NCO`s there were only several tens of relative connoisseurs of this language, however, genuine experts who knew Turkish (and Albanian) were just few. It is pointed out that among those there were no inhabitans of Serbia in borders before 1878. As main reason for this situation is noted the absence of indigineous Turkish population, especially well educated, as well the fact that number of native Turks in Serbia during whole 19th century was generally very small.

УДК 355.233.22(497.1)"1918/1941"(093.2)

Далибор Велојић, историчар
E-mail: d.velojic@yahoo.com

УЛОГА ВОЈСКЕ У ВАСПИТАЊУ ОМЛАДИНЕ – САРАДЊА СА СПОРТСКИМ САВЕЗИМА У НИШУ 1918–1941.

АПСТРАКТ: Рад се бави улогом војске у битном сегменту васпитања омладине – развоју физичке културе. Описана је сарадња јединица нишког гарнизона са соколима и спортским савезима у периоду између два светска рата.

Кључне речи: *Ниш, војска, спортско друштво, омладина, Соко, клуб јахача, аеро-клуб, стрељаштво, фудбал.*

Улога војске у васпитању омладине у значајној мери испољила се у периоду између два светска рата. Промоција спорта и војничких вештина, у сврху милитаризације физичке културе, заузела је важно место у плановима европских држава, с обзиром на карактер Првог светског рата који је захтевао мобилизацију великих људских и привредних ресурса. Чињеница је да је општа војна обавеза пружала већа знања о војсци и приближила је цивилима, али омладина пре свог регрутовања није у довољној мери упућивана у проблеме одбране земље.[1]

Такво ангажовање омладине након завршетка рата само се наметнуло многим европским државама, а нарочито пораженим (Немачка, Бугарска, Мађарска), након ограничења војних ефектива и њихових свођења на минимум потребан за одржавање реда. Органи-

[1] Опширније у: И. Панић, „Војска и опште образовање наше школске омладине“, *Ратник*, свеска XI-XII/1927, стр. 87–95.

зовање младих у разне спортско-борбене или полувојничке формације, као и физичка обука са војним елементима, омогућили су пораженим државама повећање својих армија без бојазни од било какве контроле.[2] Последица оваквог пораста војно оспособљених младића било је све веће ангажовање осталих земаља, заштитница Версајског система, као потенцијално угрожених, на спровођењу својих система васпитања омладине. У томе су најдаље отишле државе попут САД, Француске, Велике Британије, Пољске, Чехословачке, СССР-а, у оквиру својих институција и министарстава физичке културе.[3]

У Краљевини СХС/Југославији није се заостајало за овим тенденцијама, нарочито ако се узме у обзир окружење ревизионистичким државама какве су биле Италија, Бугарска и Мађарска. Да је страх од суседа оправдан показало се средином тридесетих година, када је постало јасно да систем створен на Версајској конференцији није одржив. Физичко васпитање младих захтевало је посебну стратегију државе, као и новчану и стручну помоћ организацијама које такво васпитање спроводе. Таква стратегија била је неопходна, ако се у узме обзир забрињавајуће здравствено стање регрута у првим годинама након рата, којих је готово 30% било неспособно.[4] Активности војске на овом плану огледају се, пре свега, кроз сарадњу са организацијом Соко Краљевине Југославије, која је кроз спорт, али и војничку наставу, стварала способне младиће, вичне руковању оружјем и навикнуте на дисциплину и физичка напрезања. Поред ове организације, спровођењу предвојничке обуке допринела су и разна спортска друштва, као стрељачка, јахачка, затим аеро и једриличарски клубови, са којима су војне власти у сваком гарнизону одржавале тесну сарадњу, док је задатак официра (врло често оснивача оваквих удружења) подразумевао активно учешће у њиховом раду.

Сарадња са спортским друштвима на територији нишког гарнизона имала је значаја, пре свега, у подизању нивоа физичке културе младих и припреми за напоре који су следили по одласку на служење војног рока. С обзиром на стратешки значај који је као војни центар имао у Краљевини СХС/Југославији (контролисао је део границе са Бугарском од ушћа Тимока, на северу до Криве Паланке, на југу), Ниш је био седиште јаког гарнизона састављеног од различитих родова војске. Пре свега, треба поменути команде V армијске и Моравске дивизијске области, као и команду 2. коњичке дивизије,

---

[2] Н. Жутић, *Соколи. Идеологија у физичкој култури Краљевине Југославије 1929–1941,* Београд, 1991, стр. 63–64.

[3] *Исто*, стр. 64–65.

[4] М. Бјелајац, *Војска Краљевине СХС/Југославије 1922–1935,* Београд, 1994, стр. 255–257.

а затим и пукове главних родова (16. пешадијски, 1. коњички, 1. пионирски, један артиљеријски пук и три самостална артиљеријска дивизиона, велосипедски батаљон). Крајем тридесетих година на нишком аеродрому установљена је команда 5. ловачког пука, а након формирања Јуришне команде гарнизон је добио и специјални батаљон за који је била карактеристична сложена војна обука и строга селекција људства. Боравак таквих јединица у граду свакако је допринео јачој сарадњи на промовисању спорта и милитаризацији физичке културе.

На основу података за 1921. годину, око 25% младих људи у целој земљи било је неспособно за војску, наредне године око 32%, док је 1925. године проценат неспособних износио 36.[5] Ови подаци утицали су на надлежне да се озбиљно позабаве физичком обуком, у првом реду омладине, а по ступању у кадар и војника. По мишљењу генерала Стевана Кнежевића (у то време на служби у наставном одељењу МВМ, а касније у Инспекцији земаљске одбране), главну улогу у васпитању омладине, поред елемената школског, верског и друштвеног васпитања, имају и патриотска и спортска друштва. Према томе, официри и подофицири морали су да учествују, као вође и наставници, у свим патриотским и спортским друштвима, развијајући код чланова наклоност и осећање који су били основа за развијање националног васпитања и патриотизма.[6] У вези са тим значајан је допис Министарства за физичко васпитање народа Моравској бановини, у којем се иницира постављање официра стручних референата обавезног телесног васпитања при срезовима у чијем седишту постоје војне јединице.[7] Тиме се јасно показивала жеља за утицајем официра на физичко васпитање омладине.

Колико су предузете мере уродиле плодом видљиво је и на примеру јединица нишког гарнизона, које су, касних тридесетих година, имале знатно мањи број неспособних регрута. Примера ради, у 16. пешадијском пуку, 1939. године, у чети прикомандованих војника било је око 15% неспособних,[8] а 1940., у читавом пуку, од 851 примљеног у кадар одбачено је 50 регрута, док је на нивоу читаве Моравске диви-

[5] *Војно-санитетски статистички годишњак за 1920–1926,* Београд, 1926, стр. 74.

[6] С. Милосављевић, *О моралном, научном и физичком васпитању официра по командама,* Београд, 1926, стр. 113–118; С. Кнежевић, „Војска и соколство“, *Ратник*, свеска XI/1931, стр. 107.

[7] Архив Југославије (у даљем тексту: АЈ), Фонд 71 Министарство физичког васпитања, Ф 5, 15, 9886. Министарство за физичко васпитање народа Моравској бановини од 27. октобра 1939.

[8] Војни архив (у даљем тексту: ВА), П 17, К 357, Ф 10, 272. Извештај команданта 16. пешадијског пука о настави код чете прикомандованих војника, Пов. бр. 5660 од 9. децембра 1939.

зијске области од 3.140 регрута задржано 3.059. У артиљеријском пуку V армијске области од 307 примљених задржано је 298, у 3. самосталном артиљеријском дивизиону од 197 задржано је 195, у аутомобилском пуку од 195 задржан је 191.[9] Подаци о 1. пионирском пуку говоре о 1.067 задржаних регрута од 1.163 примљена.[10]

Соколи

Утицај војске на развој физичке културе међу омладином спроведен је, пре свега, преко соколских организација. Јединствено друштво Сокола Краљевине Југославије формирано је 1929. године, након увођења диктатуре. Ова организација добила је свој идеолошки програм, чиме је престала да буде покрет и постала државна установа.[11] Основна намена и циљ овог друштва били су промовисање идеологије интегралног југословенства, преко својих активности међу младима на пољу спорта и развоја физичке културе. Веза соколства са војском била би, према генералу Кнежевићу, у заједничком моралном и телесном васпитању, са том разликом што соколство васпитава своје припаднике од навршене шесте године, као и припаднике оба пола, док се у војсци васпитавају за време служења у кадру. Да би соколство успешно извршавало своје задатке, оно мора имати организацију сличну војној, која се огледа у формирању јединица и увођењу војничких команди. Соколство припрема младиће за војна знања и навике, учи послушности и опхођењу. Оно ће давати телесно здраве младиће, отпорне и издржљиве и, према томе, способне за највеће напоре ума и тела.[12] Однос војске и соколске организације темељио се на узајамном помагању, јер је циљ био да се соколство уведе међу припаднике војске, али и војна организација у соколске чете.[13] У вези са тим, војска је образовала курсеве за обуку официра и војника за вође физичког васпитања у јединицама и соколским четама. Настава се изводила по систему соколских вежби, а предност похађања ових курсева имали су чланови соколских друштава. Соколи су имали и олакшице у погледу служења војног рока, што је стимулативно деловало на интересовање младића за ову организацију.[14]

---

[9] ВА, П 17, К 576, ф 3, 33–38. Статистички подаци о писмености регрута за 1940. годину.

[10] ВА, П 17, К 397, Ф 13, 1675. Извештај команданта 1. пионирског пука о настави са зимском партијом регрута, Пов. бр. 2459 од 24. априла 1940.

[11] Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941,* I, Београд, 1996–1997, стр. 434–435.

[12] С. Кнежевић, *н. ч.*, стр. 109–111.

[13] Н. Жутић, *н. д.*, стр. 66.

[14] *Исто*, стр. 68–69.

Ниш, као средиште соколске жупе, образовао је у читавом округу соколске чете, а у местима у којима није било услова за већу организованост, у току 1940. године, интензивно су формирана братства (са најмање шест чланова) и повереништва.[15] Исте године Удружење нишких индустријалаца, у сврху припрема за случај рата, прикупило је новац за соколску жупу у износу од 15.875 динара, што је свакако допринело њеном агилнијем раду, али и показало бригу фабриканата о васпитању омладине.[16]

Сарадња соколске организације са јединицама нишког гарнизона испољавала се у активностима око организације и извођења соколских слетова и приредби. Међутим, озбиљније залагање нишке соколске жупе (нарочито крајем тридесетих година, у условима националних сукоба и претећег рата) огледало се у припремама својих чланова за непосредну помоћ војсци и жандармерији у случајевима ванредног стања и одржавање реда међу цивилним становништвом. У вези са тим, соколска жупа издала је проглас свом чланству о сарадњи са војском у борби против „Пете колоне“, у којој би соколско друштво стајало на челу патриотских организација. Након прогласа, свака подређена чета формирала је одбор за одбрану, у који су поред чланова сокола улазили и представници месних власти, а образоване су и јединице за контролу комуникација и важних објеката, као и за осматрање ваздушног простора.[17] Припадници овог друштва испољавали су значајну активност у борби против комунистичке пропаганде,[18] коју су чете из састава Моравског жандармеријског пука настојале да сузбију. Намера жандармерије била је да постојеће соколске организације, као високо националне и утицајне у народу, својим предавањима и просветним течајевима интензивније употреби против комунистичке и, уопште, екстремистичке пропаганде.[19]

---

[15] Историјски архив Ниш (у даљем тексту: ИАН), Varia, 181/1–2. Правилник соколских братстава и соколских повереништава.

[16] Од укупне суме од 63.500 динара соколској жупи отишло је 25%, са изричитим захтевом да се новац употреби у одбрамбене сврхе за случај рата. Остатак новца дат је Аеро-клубу и Црвеном крсту. ИАН, Удружење нишких индустријалаца (у даљем тексту: УНИ), К 12, 1–2/51. Удружење индустријалаца Ниш соколској жупи, Бр. 51 од 18. фебруара 1941.

[17] ИАН, Varia, 181/5–6. Проглас соколске жупе Ниш, Стр. пов. бр. 1-окр. бр. 24 од 25. маја 1940.

[18] Ривалство припадника сокола и комуниста огледало се у придобијању младих за своју идеологију. Комунисти су сматрали да је соколска удружења створила полиција, као средство контрареволуције. Наводили су да би, пошто велике силе спремају рат против СССР-а, Југославија у том рату „требало да лиферује топовско месо“. За тај рат буржоазија је путем сокола физички и духовно припремала омладину. Оправдан је и долазак страних војних представника на слетове, да би се уверили како напредује милитаризација. *Пролетер,* 15. мај 1930, стр. 2.

[19] ВА, П 17, К 80, Ф 17, 1/5. Извештај жандармеријске чете из Пирота команданту Моравског жандармеријског пука, Пов. бр. 104 од 23. фебруара 1937.

Моравско коло јахача

Од спортских друштава на територији града најинтензивнију сарадњу војска је остваривала са јахачким клубом, чији је била и оснивач. Клуб је основан 1890. године, као Моравско коло јахача „Књаз Михајло“, а пионири коњичког спорта у Нишу били су официри коњичког и артиљеријског пука. С обзиром на то да Ниш и околина нису били нарочито успешни по гајењу расних коња, базирање поменутих пукова у граду било је подстрек за развој не само овог спорта, већ и коњарства као важне привредне гране.[20]

Након завршетка Првог светског рата Моравско коло јахача обновило је рад 1920. године, када су и организоване прве трке после шестогодишње паузе. Трке су се најпре, до 1930. године, одржавале на градском пољу, када је на Чаиру изграђено модерно тркалиште које је омогућило већи број коњских трка.[21]

Током међуратног периода, тачније од 1924. до 1941. године, председник кола јахача био је коњички пуковник Владислав Милићевић, а већина чланова била је из редова официра нишког гарнизона. У прилог томе говоре подаци о новоуписаним члановима за 1925. годину – од 71 новог члана, 62 су били официри (од тога два генерала), а цивила свега девет.[22] Ваља напоменути да су од тих цивила двојица били резервни официри, један емигрант потпуковник бивше руске војске, али и две жене, супруга председника пуковника Милићевића и Зора, удовица Милоја Милошевића, коњичког мајора, која је прилогом од 500 динара постала члан добротвор клуба.[23] Сличне податке наводимо и за 1930. годину, у којој је од 52 уписана члана било 47 официра, подофицира и ђака каплара, а од цивила двојица су били војни поткивачи и један полицијски писар.[24] На основу тога, нема сумње да су расни коњи углавном припадали официрима и да се о њиховој квалитетној исхрани и дресури, због природе посла који су обављали, водила посебна брига. Разлика се примећивала и приликом организовања трка, где су, примера ради, грла у власништву цивила, као полукрвна и непознатог порекла, уврштена у краће трке и за мању награду, док су пунокрвни коњи, већином официрски, учествовали у боље котираним такмичењима.

[20] *Историја Ниша,* II, стр. 536.

[21] *Исто*, стр. 537.

[22] ИАН, Клуб јахача „Књаз Михајло“ Ниш, К 1, 1/20, 1/42. Списак новоуписаних чланова у Колу јахача „Књаз Михајло“ за 1925. годину.

[23] *Исто*, 1/138. Молба Зоре Милошевић Моравском колу јахача од 15. јула 1925.

[24] ИАН, Клуб јахача „Књаз Михајло“ Ниш, К 2, 2/15. Спискови чланова Клуба јахача за 1930. годину.

Тако су на тркама априла 1925. у трци на 1.500 метара, за награду од 3.000 динара, учествовала грла нишких кафеџија, хотелијера и фијакериста; у трци на 2.000 метара, за награду од 3.600 динара, учествовали коњи нижих официра, док су у трци на 2.000 метара, за награду од 8.000 динара, учествовали коњи виших официра и цивилних ергела из јужне, источне Србије и Шумадије. Посебну атракцију представљале су официрске препонске трке на 2.800 метара за награду од 7.000 динара, као и ревијални део карусел-кадрил, ритмичка игра по тактовима музике, на којима су официри 1. коњичког пука показивали квалитет војне обуке и своје умеће у јахању.[25]

Финансирање Моравског кола јахача обављало се из различитих извора. Пре свега, редовне обавезе чланова клуба биле су сигурна попуна буџета, с обзиром на то да је официрима ишло у прилог чланство у клубу као прилика да своје способности докажу на такмичењима, а ни саме награде нису биле занемарљиве. Највише чланова било је из редова 1. коњичког пука и артиљеријских пукова и самосталних дивизиона. Примера ради, на списку чланова који су клубу приступили у пролеће 1930. године, од 21 официра, артиљеријских је било 20.[26] Нису, међутим, заостајали ни официри других родова и служби, нарочито пешадијски. Тако је у 1925. години учлањен 21 официр из 16. пешадијског пука.[27] Поред чланарине, која је на годишњем нивоу износила 50 динара, пред сваку трку власници грла плаћали су одређену суму на име уписнице. Тако су приликом трке одржане 12. августа 1934. године уписницу плаћала сва приватна лица, власници тркачких грла и то за општу трку 50, а за касачку 20 динара, док су официри за своју утакмицу у прескакању препона плаћали 10 динара, с тим што су грла у власништву државе била ослобођена уписнице.[28] Поред чланарина, буџет се попуњавао и прилозима, пре свега Министарства војске и морнарице. Пошто су коњичке јединице у југословенској војсци и даље имале значајну улогу, било у борби или транспорту, војне власти су на све начине улагале напоре да подигну борбену спремност народа, посебно омладине, те помогну развој коњарства као извора квалитетних грла. Из војног буџета је редовно годишње издвајана одређена сума за помоћ јахачким клубовима у сврхе такмичења или изложби. По одобрењу Министарства војске и морнарице, команда III армијске области је 1923. године

[25] ИАН, Клуб јахача „Књаз Михајло“ Ниш, К 1, 1/95.

[26] ИАН, Клуб јахача „Књаз Михајло“ Ниш, К 2, 2/15. Списак чланова клуба јахача од 14. маја 1930.

[27] ИАН, Клуб јахача „Књаз Михајло“, К 1, 1/43. Списак официра чланова клуба из 16. пешадијског пука од 3. марта 1925.

[28] ИАН, Клуб јахача „Књаз Михајло“ Ниш, К 3, 3. Уписнина за II тркачки састанак Моравског кола јахача на дан 12. августа 1934.

издвојила 4.500 динара као помоћ Моравском колу јахача, и то за трке 1.500 и изложбе 3.000 динара.[29] За годину 1924. од војске је Коло јахача на име помоћи за одржавање изложби добило 4.000 динара,[30] а за 1925, такође за изложбе, 2.000 динара.[31] Приметно је да је ово министарство инсистирало на финансирању изложби, док је трке (које су финансиране од уписнине и продаје тикета) стављало у други план, што иде у прилог напорима на развоју одгајивачница расних коња, које је војска могла користити приликом мобилизације или за потребе војних вежби. Поред Министарства војске и морнарице, и Министарство пољопривреде је било заинтересовано за гајење расних коња, што говоре подаци о помоћи у износу од 10.000 динара за 1927. годину, од 20.000 динара за 1939,[32] као и финансирање изложби у 1926. години.[33] Једнократне новчане помоћи добијане су и од добротвора, као што су Ђорђе Вајферт, који је за 1927. годину помогао клуб са 5.000 динара,[34] нишка општина која је исте године приложила 6.000,[35] или Моравска бановина 1936, помажући земљораднике одгајиваче коња, са 2.000 динара.[36]

Ове донације омогућиле су клубу несметано функционисање, одржавање изложби и утакмица, као и обуку својих чланова. Приликом прославе 50 година од оснивања Моравског кола јахача, 4. августа 1940. године, председник клуба (будући да се од његовог доласка на ту функцију водила редовна евиденција о приходима и расходима клуба) навео је да је за награде на тркама, уређење тркалишта и разне друге потребе потрошена сума од 1.497.000 динара. Поред тога, за 17 година његовог мандата одржано је 45 тркачких састанака са 175 разних коњских трка (галопске, касачке, у запрегама), трка мотоциклиста (изведена 1931. године, што је најавило развој мото спорта и спортског аутомобилизма у Нишу), 8 бициклистичких трка, 2 пешачке, 8 ловачких јахања, 20 утакмица у прескакању препона, 10 кадрила на коњима, фудбал на коњима, 7 вите-

[29] ИАН, Клуб јахача „Књаз Михајло“ Ниш, К 1, 1. Команда Моравске дивизијске области Моравском колу јахача, А. Бр. 949 од 26. марта 1923.

[30] Исто, 1/24. Команда Моравске дивизијске области Моравском колу јахача, бр. 93 од 15. фебруара 1924.

[31] Исто, 1/18. Команда Моравске дивизијске области Моравском колу јахача, бр. 195 од 25. фебруара 1925.

[32] ИАН, Клуб јахача „Књаз Михајло“ Ниш, К 2, 1/6. Централа кола јахача Моравском колу јахача, бр. 160.

[33] *Политика,* 28. август 1926, стр. 6.

[34] ИАН, Клуб јахача „Књаз Михајло“ Ниш, К 1, 1/89. Извештај Моравског кола јахача, бр. 89 од 4. септембра 1929.

[35] Исто, 1/72.

[36] ИАН, Клуб Јахача „Књаз Михајло“ Ниш, К 3, 1. Управа Моравске бановине Моравском колу јахача, бр. 19840 од 7. септембра 1936.

шких игара, 17 изложби ждребади и лутрија са чистокрвним коњима. На тим тркама учествовало је 1.270 грла из целе земље, а на изложбама је било 947 ждребади. Због таквих резултата Моравско коло јахача одлично је оцењено од своје Централне управе, а краљ Петар II постао је његов покровитељ и заштитник.[37]

Ваздухопловство и једриличарство

Међу грађанством Ниша владало је велико интересовање за развој ваздухопловних спортова. Група активних и резервних официра основала је, 1927, обласни одбор Аеро-клуба „Наша крила", а први аеро-митинг одржан је 1932. године. При Аеро-клубу радила је и секција моделара, а организовани су туристички летови изнад града, као и скокови падобраном.[38] Задатак овог клуба био је да:

„а) „...упознаје народ са високим користима које ваздухопловство пружа човечанству ... да гаји и развија љубав према ваздухопловству као спорту и важном привредно-економском фактору, да помаже подизање ваздухопловства као моћног средства народне одбране, да ради на припреми становништва за одбрану од ваздушних напада.

б) Да помаже развијање технике и науке у области ваздухопловства, водећи нарочито рачуна о припреми стручног и техничког подмлатка.

в) Да приређује земаљске међународне утакмице и изложбе".[39]

Приликом оснивања, обласни одбор имао је 50 чланова, већ 1931. године 100, у 1935. број се попео на 500, да би 1938. само месни одбор у граду Нишу достигао 1.200 чланова.[40] Обласни одбор у Нишу спадао је у ред најјачих одбора, како по броју чланова, тако и по активностима на одржавању митинга, изложби и организовању секција. Године 1938. имао је 17 месних одбора (Ниш, Сврљиг, Зајечар, Бор, Пирот, Цариброд, Јабуковац, Кладово, Салаш, Злот, Бољевац, Андрејевац, Соко Бања, Бела Паланка, Прокупље, Куршумлија и Алексинац), који су, по броју чланова и одржаним течајевима, постигли завидне резултате.[41]

---

[37] *Ревија,* 8. август 1940, стр. 1.

[38] *Историја Ниша,* II, стр. 538–539.

[39] АЈ, 71, Ф 35. Правила Аеро-клуба „Наша крила".

[40] *Ревија,* 5. мај 1938, стр. 1.

[41] Најупечатљивији је пример одбора у Сврљигу, који је бројио 353 члана од укупно 854 житеља ове варошице. АЈ, 71, Ф 35. Извештај о раду обласних одбора Аеро-клуба „Наша крила" за 1938. годину, стр. 23–24; Упоредити: *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931,* I, Београд, 1937, стр. 74.

Већина чланова Аеро-клуба били су официри, што је поједностављивало сарадњу са војним властима. Председник клуба је, у време боравка у Нишу, био генерал Драгослав Миљковић, командант 2. коњичке дивизије. Након његовог одласка на дужност команданта Коњице, наследио га је генерал Богдан Јевтовић (у то време помоћник команданта 2. коњичке дивизије, а од 1. јануара 1940. помоћник команданта Моравске дивизијске области). Клуб се финансирао од чланарина, али и од прилога добротвора. С обзиром на то да су расходи обухватали куповину и оправку авиона, плате пилота и механичара (месечна плата пилота износила је 2.500 динара, а авио-механичари су, често уз незнатну дневницу, позајмљивани из 5. ваздухопловне базе), приходи су узимани искључиво од државних институција. Године 1937. из буџета Моравске бановине издвојено је 200.000 динара за куповину авиона,[42] а 1938 председнику владе Милану Стојадиновићу. упућено је писмо у коме се моли за новчану помоћ у сврху куповине авиона *Messerscmitt Taifun*, чија је цена, са повластицама за Аеро-клуб, износила 29.500 немачких марака.[43] Авион је купљен и већ на аеро-митингу у септембру доживео је крштење од бана Моравске бановине.[44] Исте године, након расхода од 530.000 динара за куповину поменутих авиона, клуб је молио за добровољни прилог и Министарство за физичко васпитање народа, пошто, како је наглашено, једино од њега није добио никакву помоћ.[45] Није познато какав је одговор министра био, али се на редовној скупштини, одржаној 7. фебруара 1939, разматрала куповина једрилице од фабрике „Икарус“ у вредности од 8.750 динара.[46]

Из Аеро-клуба се 1938. године издвојила Једриличарска група „Синђелић“.[47] Одмах након оснивања, група је саградила прву једрилицу и на њој вршила летове. За три године рада чланови гру-

[42] Том приликом бан Моравске бановине инсистирао је да авион буде немачке или енглеске производње и био је спреман да издвоји додатна средства. ВА, П 17, К 379, Ф 5, 12а/1. Записник са VI редовне седнице обласног одбора Аеро-клуба „Наша крила“, јуна 1937.

[43] АЈ, 37 Милан Стојадиновић, Ф 67, 67–588. Обласни одбор Аеро-клуба „Наша крила“ Ниш председнику владе, бр. 277 од 20. маја 1938.

[44] *Ревија,* 22. септембар 1938, стр. 2.

[45] АЈ, 71, Ф 35. Обласни одбор Аеро-клуба „Наша крила“ Министарству за физичко васпитање народа, бр. 829 од 28. септембра 1938.

[46] ВА, П 17, К 579, Ф 5, 26/1. Записник са редовне седнице Аеро-клуба „Наша Крила“ на дан 7. фебруара 1939.

[47] По оснивању, група је наилазила на подсмех и неразумевање локалног становништва. У писму министру за физичко васпитање наводе да су грађани у прво време мислили да се ради о спорту на води: „По Нишаву ли је то, бре?“. АЈ, 71, Ф 35. Једриличарска група „Синђелић“ министру за физичко васпитање народа, бр. 83/41 од 12. фебруара 1941.

пе испунили су услове за добијање међународне дозволе, постигли су рекорд у Југославији за лет на клизачу домаће производње,[48] а вршени су и летови једрилицама шлепаним аутомобилом и авионом на висинама од 1.500 и 2.950 метара. Група је остварила тесну сарадњу и са командом ваздухопловства, од које је добила апарате за испитивање атмосфере и погодности Нишке котлине за развој једриличарства.[49] У сарадњи са Аеро-клубом 1940. године организована је и једриличарска школа, која је до почетка 1941. оспособила 70 једриличара, саграђен је хангар на терену школе, а летећи парк повећан је са три на осам једрилица. Летећи парк је био недовољан с обзиром на планове школе да годишње обучи око 300 полазника, тако да је планирана куповина 12 апарата различитих типова.[50] У ту сврху упућено је писмо Министарству за физичко васпитање народа, у коме је тражена помоћ од 70.000 динара за куповину једне високооспособљене једрилице на којој би се обучавали полазници.[51] Поред тога, Једриличарска група је приликом оснивања од државе добила 119.914 динара на име организације, одржавања и оправке авиона, за куповину горива и мазива, као и за подстицај моделарства.[52] Будући да је један број једрилица сама израђивала, групи је била потребна зграда за смештај радионице, тако да су 1939. године вођени преговори са Црвеним крстом о уступању њиховог магацина.[53] Преговори нису уродили плодом јер Црвени крст није могао дозволити боравак лица ван свог удружења у близини због значаја опреме која се чувала у околним магацинима.[54] Упркос недовољним финансијским средствима и неадекватном смештају, инструктори и чланови Једриличарског клуба бирани су по строгим критеријумима, што је дало резултата и исте, 1939. године, нишки гимназијалац Душан Фолгић постао је првак Југославије са својим моделом једрилице.[55]

---

[48] Пре њих је рекорд на клизачу стране конструкције износио 36 минута, док су они извели лет у трајању од 4 сата. Исто.

[49] Исто.

[50] Исто, Молба Аеро-клуба министру за физичко васпитање народа, О. Бр. 9103 од 21. децембра 1940.

[51] Исто. Писмо Једриличарске групе „Синђелић“ министру за физичко васпитање народа, Бр. 83/41 од 12. фебруара 1941.

[52] Исто.

[53] ИАН, Црвени крст, К 6, 1/2951. Молба Аеро-клуба „Наша крила“ Црвеном крсту, Бр. 59 од 17. јуна 1939.

[54] Исто, 2951/39. Главни одбор Друштва Црвеног крста Бановинском одбору, Бр. 10845 од 21. јуна 1939.

[55] М. Милојевић, „Ниш, колевка српског ваздухопловства“, *Нишки весник*, јануар, 2003, стр. 7.

Стрељаштво, аутомобилизам, фудбал

Нишки гарнизон је имао знатан утицај и на развој других спортова у граду. Пре свега, треба поменути тесну сарадњу са Стрељачком дружином, основаном још 1881. године, на иницијативу резервних официра, а у циљу успешнијег извођења предвојничке обуке.[56] Обука у гађању вршена је на стрелишту код Апеловца, а према извештајима са такмичења приметно је масовно и успешно учешће војних лица.[57] Стрељачка дружина је нарочито била заинтересована за учлањење омладине, што се примећује и по олакшицама у погледу чланарине. Сезона такмичења почињала је у априлу и трајала до септембра, када се одржавало велико надметање на нивоу целе земље.[58] Током овог периода гађања су вршена викендом и празницима, а цена муниције падала је на терет самих чланова.[59]

Војска је, као иницијатор, заслужна и за развој аутомобилизма на територији Ниша и околине. Наиме, Моравско коло јахача „Књаз Михајло“ организовало је 1931. године прву трку мотоциклиста у граду, што је представљало почетак развоја мото-спорта и најаву спортског аутомобилизма.[60] Године 1937. нишки мотоциклисти учествовали су у трци од Београда до Софије, одржаној у част потписивања пакта о вечитом пријатељству између Југославије и Бугарске.[61] Годину дана касније у Нишу су уродили плодом напори појединаца на унапређењу мото-спорта, када је и основан први Мотоциклистички клуб, са задатком да усади спортску дисциплину, ради на моралном, просветном и културном уздизању, нарочито код омладине, јача државно јединство путем сарадње са осталим клубовима у земљи и чува пријатељске односе са суседним државама.[62] Након тога, 17. новембра 1940. године, на иницијативу Централне управе аутомобилског клуба из Београда основан је и први Аутомобилски клуб. Том приликом одржана је и парада аутомобила, као и вожња до Нишке Бање.[63]

Развој фудбала у Нишу везан је за активност официра нишког гарнизона. Наиме, након завршетка Првог светског рата и ослобође-

---

[56] *Историја Ниша,* II, стр. 535–536.

[57] Примера ради, на такмичењу одржаном у другој половини јуна и почетком јула 1934. године, већина награђених била је из редова старешина нишког гарнизона, а завидне резултате постигао је и помоћник команданта Моравске дивизијске области генерал Сретен Тодоровић. *Нишке новине,* 8. јул 1934, стр. 4.

[58] *Ревија,* 26. август 1937, стр. 3.

[59] *Ревија,* 9. април 1936, стр. 2.

[60] *Историја Ниша,* II, стр. 542.

[61] АЈ, 71, Ф 35. Правила мотоциклистичке трке Београд – Софија, одржане 11. јула 1937. године.

[62] Исто. Правила Мотоциклистичког клуба у Нишу од 31. јула 1938. године.

[63] *Историја Ниша,* II, стр. 542.

ња града, 1918. године, одиграно је неколико фудбалских утакмица са војницима енглеске и француске војске. Исте године група студената, намештеника и официра основала је први фудбалски клуб „Синђелић“, што је била иницијатива за развој овог спорта на територији Ниша.[64] У међуратном периоду у Нишу су јединице гарнизона, али и поједине групе официра, основале укупно пет клубова.

Фудбалски клубови гарнизона у Нишу[65]

Назив клуба	**Година**	**Оснивач**
Синђелић	1918.	Група студената и официра
ТАШК	1919.	Тешка артиљерија нишког гарнизона
Обилић	1922.	Група омладинаца и официра
Коњичка школа	1925.	Група коњичких официра
Подофицирски клуб	1926.	Команда нишког гарнизона

Прве утакмице одржаване су између клубова „Синђелић“ и ТАШК, на игралишту 16. пешадијског пука, као јединому терену у граду који је задовољавао услове и био незамењив у већим такмичењима Нишког фудбалског подсавеза, али и приликом гостовања државних клубова. Неколико година касније, са успостављањем Коњичке школе у Нишу, група коњичких официра основала је свој клуб, који по квалитету играча нимало није заостајао за другима, што се види из утакмице одржане 18. децембра 1927. године, када је савладао најбољи нишки клуб „Синђелић“ резултатом 2:1. У извештају је наведено да, и поред врло добре игре, „Синђелић“ није могао савладати противника.[66] Овакви резултати, као и масовно учешће војника и официра у такмичењима, навели су команду нишког гарнизона да оснује свој званични клуб, 1926. године. Једна од ређих спортских атракција и признање нишком фудбалу била је и утакмица одржана 5. августа 1934. године између репрезентације Војске Краљевине Југославије, као једног од најбоље котираних тимова у земљи и екипе Нишког фудбалског подсавеза. У мечу је тријумфовала војна репрезентација, победивши градски тим резултатом 5:3.[67]

* * *

Промовисање спорта код омладине, неговање здравог начина живота и просветно и културно уздизање били су задаци који је војска вршила међу спортским удружењима. Поред наведених спорто-

[64] *Исто*.
[65] *Исто*.
[66] ИАН, Varia, 191. Извештај са фудбалске утакмице „Синђелић“ – „Коњичка школа“ од 18. децембра 1927. године.
[67] *Нишке новине,* 12. август 1934, стр. 6.

ва, можемо поменути и бокс, планинарење, одбојку, шах, помагање рада Ловачког друштва, што војску као институцију, али и њене појединце, ентузијасте, сврстава у ред иницијатора и добротвора.

Dalibor Velojić, Historian
Niš

ARMY ROLE IN YOUTH EDUCATION – COOPERATION WITH THE SPORTS FEDERATION OF NIŠ 1918–1941

(Summary)

Army, in cooperation with sports federations, was an essential factor in young people' education. The promotion of a healthy way of life and cherishing Yugoslav spirit in young people were just some of the tasks on which military and civilian authorities were working together. With their activities in that area, the troops of Nis garnison, have, in their domains, contributed to strengthening of sports societies, both through active membership of officers at the top of the federation, and contribution in joint exercises, which enabled the tendency for militarization of physical culture, evident in most European countries.

Bearing in mind the variety of army troops situated in the city (the army and two division commands, one infantry, cavalry, engineering and artillery regiments each, as well as three independent artillery divisions, later formed regiment of fighting aviation and batallion of special troops), as well as a great number of officers (several generals in the garrison only), an important advance has been made in affirming sports with the young people and impressive results have been achieved. First of all, organization Soko (Falcon) be mentioned, with the aim of promoting ideology of integral Yugoslavship, through its activities among young people in the area of sport and development of physical culture. This organization prepared young men in military knowledge and habits, taught them obedience and behaviour. Men with sound bodies left this organization, resistant and enduring, and accordingly, capable of great body and mental efforts.

In addition to cooperating with Falcon societies, contribution of the army, and particularly its officers, has been evident in improvement of actual sports. Cavalry officers have been cited as pioneers of equestrian sport in the city, as well as shooting which became more and more popular with the civilians. Among the founders of the first football club in Niš were Army men, while due to contribution of the Air Force, the city air club and the sailing club have achieved outstanding results at the level of the country.

УДК 94(497.1)"1943"

Дејан Сегић, историчар
Београд
E-mail: dejansegic85@gmail.com

ЧЕТНИЦИ И КАПИТУЛАЦИЈА ИТАЛИЈЕ 1943.

АПСТРАКТ: У раду се сагледава четнички покрет Драже Михаиловића у време капитулације Италије, стављањем акцента на војне акције усмерене против окупаторско-квислиншких снага на територији Србије, Црне Горе, Херцеговине и источне Босне. Писан је на основу архивске грађе и литературе.

Кључне речи: *Италијани, капитулација, четници, партизани, Дражa Михаиловић.*

Капитулација Италије представља један од најпреломнијих догађаја на тлу окупиране Југославије у току Другог светског рата. Догађаји који су пратили капитулацију Италије показали су премоћ партизанског покрета на војном, пропагандном и спољнополитичком плану. Показало се да су снаге НОВЈ војно надмоћније од ЈВуО, да се политика Британије креће у потпуности у корист НОП-а, уз све већу пропагандну подршку ВВС-а.[1] Политика савезника према покретима отпора, питање савезничких мисија, однос савезника према југословенској избегличкој

[1] Капитулација Италије имала је велики утицај и на друге догађаје у Југославији. Такође, у овом периоду Југословенска избегличка влада преселила се у Каиро (половином септембра), када су дошли ген. Армстронг у ВК ЈВуО, односно ген. Меклејн у ВШ НОВЈ. Немачка балканска војска, избацивањем Италије из рата, остала је без свог највећег савезника. Капитулација Италије имала је директан одјек и на војне формације НДХ, које су након овог догађаја све више прилазиле НОВЈ.

влади у време капитулације Италије у историографији је у великој мери обрађен. Овом темом бавили су се енглески, амерички и српски историчари, као и савезнички и српски официри и емисари који су били директно укључени у југословенску ратну драму.[2]

Са друге стране, слом Италије покренуо је и највеће антиосовинске акције ЈВуО у току целог рата. У раду су управо акцентоване војне акције ЈВуО против немачко-квинслишких снага у периоду септембар-октобар 1943. године, и то на простору где је генерал Михаиловић имао чвршћу команду над четничким јединицама, а то су Србија, Црна Гора, Херцеговина и источна Босна.[3]

Односи између четника (и српских грађанских политичара) и Италијана од окупације Југославије до капитулације Италије били су изузетно комплексни и представљају једно од најсложенијих питања српске историографије. Ти односи, који су умногоме зависили и од несрећених италијанско-хрватских и италијанско-немачких односа,[4] били су различито мотивисани на територијама под ита-

[2] Половином 70-их година прошлог века овим питањем бавили су се амерички историчар Јозо Томашевић (*Четници у Другом светском рату,* Станфорд, 1975), а нарочито Елизабет Баркер, која је резултате својих истраживања изнела у делу *Британска политика према југоисточној Европи у Другом светском рату,* Загреб, 1978. и Дејвид Мартин (*Родољуб или издајник: случај ђенерала Драже Михаиловића*, Станфорд, 1978). Српска историографија је у последње две и по деценије дала значајне резултате на овом пољу. Веселин Ђуретић (*Савезници и југословенска ратна драма,* I–II, Beograd, 1985) унео је другачији поглед када су у питању односи савезника са југословенском владом и покретима отпора у окупираној Југославији од оног који је до тада био доминантан међу југословенским историчарима. Свакако треба поменути и истраживања Милана Терзића (*Југославија у виђењу краљевске владе и намеснштва 1941–1945*, Београд, 2004 (необјављена докторска дисертација), Косте Николића (*Савезници и покрети отпора у Југославији у Другом светском рату 1941–1945,* Београд, 2009, Н. Поповића (*Југословенско-совјетски односи у другом светском рату 1941–1945,* Београд, 1988). За историографију велики значај имају и мемоари британских, америчких и канадских официра који су узели директно учешће у догађајима у Југославији. Алберт Сајц (*Михаиловић – преварант или херој,* Београд, 2004), Џаспер Рутам (*Пуцањ у празно,* Београд, 2004) и Мајкл Лиз (*Силовање Србије*, Београд, 1991) били су официри који су се налазили у штабовима јединица ЈВуО. Такође, и поједини официри који су одређено време боравили са југословенским партизанима оставили су писане трагове о бурним догађајима у Југославији 1943–1944 године. То су Ф. Меклејн (*Рат на Балкану,* Београд, 1980), Ф. В. Д. Дикин (*Бојовна планина,* Београд,1973), Б. Давидсон (*С. О. Е. између партизана и четника*, Загреб, 1983), Л. Хот (*Guns for Tito*, 1945) i W. Jones (*Twelve months with Tito's partisans*, Бедфорд,1946).

[3] То су територије на којима је генерал Михаиловић боравио већи део рата и на којима је четнички покрет до средине 1943. године углавном био војно јачи од партизанског. Генерал Михаиловић је тек почетком 1945. године, приморан офанзивом НОВЈ, наустио ове просторе и боравио на простору Средње Босне.

[4] О супротстављеним италијанско-немачким и италијанско-усташким односима видети: С. Милошевић, *Италијанско-немачки односи у окупираној Југославији 1941–1943*, Београд, 1994, Д. Ненезић, *Југословенске области под Ита-*

лијанском окупацијом. У везу са италијанским окупатором најранije су ступиле српске вође из Далмације и Херцеговине, затим из источне Босне и на крају из Црне Горе. О односима црногорских четника са италијанским окупатором на антикомунистичкој основи писали су Радоје Пајовић (*Контрареволуција у Црној Гори – четнички и федералистички покрет 1941–1945,* Цетиње, 1977), Зоран Лакић (*Народна власт у Црној Гори 1941–1945,* Титоград, 1973), а у новије време овим историографским проблемом бавио се Вучета Рецић (*Грађански рат у Црној Гори 1941–1945*, I-II, Подгорица, 2002). Италијанско-четнички односи на територији Далмације, Херцеговине и источне Босне у југословенској историографији били су још слабије обрађени. Фикрета Јелић Бутић (*Четници у Хрватској 1941–1945*, Загреб, 1986) донекле је обрадила четничко-италијанске односе у Далмацији. О догађајима у Лици и Далмацији и сарадњи Срба и Италијана, прво на антиусташкој, а од 1942. године и на антипартизанској основи, резултате својих истраживања објавио је и Момчило Дикић (*Српско питање у Хрватској 1941–1950*, Београд, 2004). Крајем двадесетог века овим проблемом, као неодвојивим делом историје равногорског покрета, бавио се Коста Николић (*Историја равногорског покрета,* I–III, Београд, 1999). Међусобно неповерење, противуречне интересе, планове италијанске, односе четничке Врховне команде за разоружавање противничке стране и сву комплексност њихових односа на територији целокупне италијанске окупационе зоне сублимирао је Коста Николић (*Италијанска војска и четници у Другом светском рату у Југославији 1941–1943*, Београд, 2009), што је умногоме допринело да се разуме суштина италијанско-четничке сарадње.

Након савезничких победа у другој половини 1942. појачале су се наде Врховне команде ЈВуО у искрцавање савезника на Јадрану, а ту наду подгрејао је и долазак савезничке мисије са пуковником Бејлијем на челу, у децембру 1942. године. Крајем те године мајор Захарије Остојић израдио је детаљан план за отварање другог фронта на Балкану.[5] Након завршетка савезничке кампање у Туни-

лијом 1941–1943, Београд, 1999, М. Ристовић, *Немачки нови поредак и југоисточна Европа 1940/41–1944/45*, Београд, 1991.

[5] В. Рецић, *Грађански рат у Црној Гори 1941–45,* II, Подгорица, 2002, стр. 54. Терет плана пао је на Црну Гору, Источну Босну, Херцеговину и део Санџака. На овом простор било би размештено 50.000 бораца ЈВуО, док би се додатном мобилизацијом прикупило још 30.000. Акције је требало изводити уз материјалну и ваздушну помоћ савезника. Циљ је био да се разоружају Италијани и да се потом формира фронт према Немцима. Пре антиокупаторских акција требало је „очистити“ терен од „комуниста, усташа и муслиманске милиције“. Припадника НОВ је на том простору од лета 1942. године било мало, док су акције против усташа и муслиманске милиције у Фочанском, Чајничком срезу и делу Санџака вођене у другој половини 1942. и почетком 1943. године.

су, ВК ЈВуО оценила је да су „одлучујући догађаји“ на помолу и да је инвазија Балкана близу. Коста Николић је приказао детаљан план Врховне команде за мобилизацију људства, разоружавање Италијана, освајање градова и заузимање положаја према Немцима ради стварања другог фронта, који је израђен у пролеће 1943. године.[6]

Током лета 1943. све ратујуће стране у Југославији очекивале су скори излазак Италије из рата, па су се и понашале у складу са тим. Неколико дана након преузимања власти од маршала Бадоља, 25. јула 1943, издата је Хитлерова директива број 48 за припајање југословенских територија под италијанском окупацијом под шифрованим именом „Аксе“.[7] И ВШ НОВЈ је очекивао капитулацију Италије, што је желео да искористи како би војно ојачао своје позиције.

Искрцавање савезника у Италији, 10. јула 1943, активирало је планове Врховне команде и утицало да оживе акције ЈВуО. Генерал Михаиловић је очекивао да Италија „у току овог лета испадне из рата“, како је обавештавао мајора Ђорђија Лашића.[8] Неколико дана раније ВК је наредила и јединицама ЈВуО у Србији да отпочну припреме за „главну акцију“.[9] Михаиловић је очекивао да напад на Италију представља почетак општег савезничког напада, који ће бити праћен и инвазијом Балкана. За Михаиловића је проблем представљало то што савезничке мисије ово нису могле ни да потврде ни да демантују.[10]

И немачка команда у Србији је, у извештају команди Југоистока од 19. јула, приметила да је „спремност на устанак поново оживела, што се још повећава издатим директивама Драже Михаиловића“.[11] Да би пресекли све живљу акцију ЈВуО у Србији, половином јула уследио је подухват „Моргенлуфт“,[12] 23. јула акција против Михаиловићевих четника на Руднику[13] и на простору Равна гора – Мањен – Ме-

[6] К. Николић, „План Врховне команде Југословенске војске у Отаџбини о разоружању италијанских гарнизона у Фочи, Горажду и Чајничу у пролеће 1943. године“, *Историја XX века,* 2/1995, Београд, 1995.

[7] *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије,* том XII, књига 3, стр. 484 (даље: Зборник НОР-а, XII-3).

[8] *Рат и мир ђенерала,* I, стр. 147. Реч је о наређењу од 17. јула 1943. године.

[9] К. Николић, *Историја равногорског покрета,* II, стр. 182.

[10] Д. Мартин, *Родољуб или издајник: случај ђенерала Драже Михаиловића*, Станфорд, 1978, стр. 218 (даље: Д. Мартин, *Родољуб или издајник*). Капетан Менсфилд, који је био савезнички официр при ВК ЈВуО, изјавио је пред судом 1946. године: „Када је извршен напад на Италију, Михаиловић је претпостављао да је то почетак општег напада. Ми му нисмо могли рећи да ли јесте или није, а нису могли ни Британци“.

[11] *Зборник НОР-а,* XII-3, стр. 452.

[12] И. Авакумовић, *Михаиловић према немачким документима*, Београд, 2004 (даље: И. Авакумовић, *н. д.),* стр. 227.

[13] *Зборник НОР-а,* XII-3, стр. 454–455.

дведник,[14] али оне нису донеле очекиване резултате. Због акције мајора Кесеровића против добровољаца око Трстеника 10. августа предузет је подухват „Штифелкнехт“, у којем су учествовала три немачка пука и четири бугарска батаљона. Овај подухват, као и операција „Ариље“ крајем истог месеца, завршили су се војним неуспехом по Немце, али је ухваћен велики број талаца и стрељано је десетине „сумњивих“ лица.[15] Половином августа акције су појачане, сходно директиви генерала Михаиловића: „Распис свима. Немачки терор је достигао врхунац, стрељају и убијају у масама не штеде ни жене ни децу. Више немамо разлог да се пред њима склањамо. Наређујем: ограничите свако кретање у немачким униформама и мањих одељења. Немци и њихове слуге не смеју више бити сигурни... Сатерајте их у варош. Натерајмо их на највећу обазривост и скратимо им шетњу по терену. Љотићевце у Србији, Усташе у осталим крајевима, комунисте у свим крајевима требити до уништења. Талијанске мање јединице разоружавати, а веће блокирати и чекати дан њихове капитулације и тада разоружати. На извршење. Велики догађаји су на прагу“.[16]

Снаге ЈВуО у Србији изводиле су током августа успешне акције у долини Западне Мораве и јужно од ње, како је немачка команда приметила – да би се „затворили саобраћајни путеви“ и „изоловали непријатељски гарнизони“ у рејону Таре, Чачка, Ужица, Гуче и Ивањице.[17] Санџак је у плановима Врховне команде у вези са капитулацијом Италије имао велики значај, па су овладавање и контрола комуникација на овом простору за Врховну команду били важни. Током августа напади на Бугаре и љотићевце били су све чешћи.[18] До краја лета на том простору заузети су Гуча, Ариље и Косјерић.[19]

И на простору средње и источне Босне крајем јула осетила се већа активност четничких јединица, која се у наредним месецима појачавала. Четничке јединице су 20. и 27. јула нападали Чајниче и

---

[14] К. Николић, *Историја равногорског покрета,* II, стр. 182.

[15] И. Авакумовић, *н. д.,* стр. 227.

[16] Архив војноисторијског института, Четничка архива (даље: АВИИ, ЧА), Кутија 278 (даље: К-278), Фасцикла 18 (даље: Ф-18), Регистарски број 1/31 (даље: р. б. 1/31).

[17] *Зборник НОР-а,* XII-3, str. 508.

[18] Око 500 бораца ЈВуО напало је 12. августа на друму код Ариља бугарске војнике. Тада је убијено, рањено и заробљено више од 30 њих (видети: И. Авакумовић, *н. д.,* стр. 230). Такође, дан раније Прва Драгачевска бригада ЈВуО на путу Ариље – Пожега убила је 27 добровољаца. (видети: К. Николић, *Историја равногорског покрета,* II, стр. 182).

[19] Гарнизон СДС-а у Гучи се предао на позив 2. драгачевске бригаде Првог равногорског корпуса и пришао ЈВуО. Ариље је заузето од Бугара, док је потпуковник Филип Ајдачић поразио љотићевце и заузео Косјерић (видети: З. Вучковић, *Сећања из рата*, Крагујевац, 2001, стр. 307).

држали неколико дана у блокади немачки гарнизон.[20] Почетком августа делови 7. СС дивизије извукли су посаду Чајнича, након чега су у место ушли одреди ЈВуО.[21] У првој половини августа четници су у источној Босни заузели и Фочу и Добро Поље, како пише у извештају команде италијанске Друге армије.[22] До 3. септембра освојени су и Рудо, Миоч и Устоколина.[23] У Горажду се налазила немачка посада јачине 2.000 људи, док је у Калиновику било 1.000 Немаца.[24] Ситуација се крајем августа додатно закомпликовала доласком 2. пролетерске дивизије. Тито је 8. августа наредио штабу ове дивизије да хитно крене у правцу Санџака и Фоче: „У Санџаку, око Чајнича, четници се туку са Муслиманима. Треба четнике ликвидирати и мобилисати“.[25] Тако је Другу пролетерску дивизију на Озрену заменила 17. дивизија НОВЈ, а она се са Петом црногорском бригадом, 21. августа, упутила правцем Олово – Соколац – Фоча.[26] Циљ ВШ НОВЈ у овом периоду је био да се рашчисти са четничким снагама на простору средње Босне, да се дивизије упуте ка источној Босни, да се тамо разрачунају са Михаиловићевим четницима, разоружају домобранске гарнизоне и припреме се за улазак у Србију.[27]

И херцеговачки четници су током лета поново почели да се организују после тешког пораза од снага НОВЈ и немачке операције „Schwarz“. Иако је долазак 7. СС дивизије отежавао обнављање четничких јединица, немачка команда је половином августа приметила да су Михаиловићеви четници у Херцеговини „поново формирали извастан број јединица“ и да „настоје да се дуж црногорске границе пробију до обале“,[28] те да овај покрет „стоји сигурно у вези са евентуалним англо-америчким поморским десантом“.[29] Четнички одреди мајора Бађовића кренули су у правцу Дубровника и јадранске обале, с циљем да разоружају италијанске дивизије и дочекају

[20] На простору Горажде – Устоколина – Бродарево налазили су се 738. и 750. пук 118. ловачке дивизије. У другој половини августа 118. дивизија је своје активности усмерила ка обали Јадрана у циљу разоружавања Италијана, па су простор Горажде – Устоколина попунили делови 370. дивизије, док је у рејону Сарајева деловала 369. дивизија (*Зборник НОР-а,* XII-3, str. 548).

[21] И. Авакумовић, *н. д.,* стр. 213.

[22] *Исто,* 213.

[23] К. Николић, *Италијанска војска и четници у Југославији у Другом светском рату 1941–43,* Београд, 2009 (даље: К. Николић, *Италијанска војска и четници*), стр. 435.

[24] *Рат и мир ђенерала,* II, стр. 103.

[25] *Зборник НОР-а*, II-10, стр. 141.

[26] *Ослободилачки рат народа Југославије,* I, Београд, 1963 (даље: Ослободилачки рат), стр. 550.

[27] *Зборник НОР-а*, II-10, стр. 168, 217, 243, 174.

[28] *Зборник НОР-а,* XII-3, стр. 501.

[29] *Зборник НОР-а,* XII-3, стр. 498.

савезничке трупе. Италијани су се непријатељски односили према четницима. Друга италијанска армија издала је наређење да се све четничке снаге, „уколико покушају да се приближе италијанским посадама сматрају непријатељима“.[30]

Капитулација Италије и борбе у долини Лима

Генерал Бадољо, председник италијанске владе, потписао је 3. септембра 1943. године капитулацију Италије, чиме је Немачка остала без најважнијег савезничког партнера. Штаб генерала Михаиловића сазнао је за капитулацију тек 8. септембра, и то преко радија ВВС.[31] Немци су мањевито реаговали, па су до 8. септембра већ били на црногорској обали. Војне снаге из Албаније већ 1. септембра дошле су у Никшић, а 3. септембра на Цетињу формирана је команда за Црну Гору, са генерал-мајором Вилхелмом Кајпером на челу.[32] Први немачки циљ – заузимање црногорске обале – био је успешно обављен, а са преосталим снагама требало је разоружати италијанске гарнизоне пре него што до њих стигну устаничке групе. Поред трупа из Албаније, за остваривање зацртаних задатака на располагању им је стајала и 118. дивизија, која се од операције „Schwarz“ налазила на територији Санџака и северне Црне Горе.

До 8. септембра Немци, ојачани локалном муслиманском милицијом, посели су гарнизоне у Бијелом Пољу, Пријепољу и Пљевљима, са циљем да онемогуће четничким и надолазећим партизанским снагама да се домогну наоружања италијанске дивизије „Венеција“. Штаб ове дивизије са око 8.000 војника налазио се у Беранама, а један пук те дивизије, јачине 1.800 људи, налазио се у Прибоју.[33]

И НОВЈ је имала за циљ да разоружа италијанске снаге пре Немаца и четника и да се домогне њиховог наоружања. Још крајем августа ВШ НОВЈ наредио је Другој пролетерској дивизији Пека Дапчевића да крене у правцу Фоче,[34] како би разбила четничке снаге које су током августа ушле у Фочу, Чајниче, Добро Поље и Рудо. Друга пролетерска бригада ушла је 4. септембра у Фочу, ори-

[30] *Зборник НОР-а,* XII-3, стр. 498.

[31] Б. Тодоровић, *Последњи рапорт,* Крагујевац, 2002, стр. 263.

[32] В. Рељић, *Грађански рат у Црној Гори 1941–45,* II, стр. 307.

[33] Д. Мартин, *Родољуб или издајник,* стр. 149; Б. Тодоровић, *Последњи рапорт,* стр. 264.

Мањих италијанских јединица било је и у Андријевици, док су се италијанске снаге из Бијелог Поља повукле у Беране са наиласком немачких снага.

[34] *Зборник НОР-а*, II-10, str. 217.

јентишући своје главне снаге према Чајничу и комуникацији Горажде – Пљевља. Тито је 9. септембра издао наређење поводом капитулације Италије, у којем од Друге пролетерске дивизије захтева да приступи преговорима са италијанским командантима у циљу разоружања њихових трупа.[35] Дан касније формиран је 2. ударни корпус, који су чинили Друга пролетерска и Трећа ударна дивизија, са задатком да изводе операције у Црној Гори, Санџаку и Херцеговини.[36] Корпус је имао око 4.000 бораца,[37] а његов циљ је био да „разбије и онемогући четничку мобилизацију", и да се„ неупушта(јте) још увијек у јаче борбе с Нијемцима",[38] тако да је 2. ударни корпус главнину својих снага усмерио ка јединицама ЈВуО.[39] Између два супротстављена антифашистичка покрета отпочела је жестока трка око италијанског оружја. Тито је 18. септембра наредио 2. ударном корпусу да изврши покрет ка долини Лима и разоружа Италијане.

Врховна команда ЈВуО и генерал Михаиловић су за капитулацију Италије сазнали тек пет дана пошто је она потписана. Пуковник Бејли га о томе није обавестио, правдајући се пред, „зеленим од беса" генералом да ни он о томе није био обавештен. Заиста је тешко веровати да Бејли није био обавештен, имајући у виду да је добио наређење од команде у Каиру да се сви италијански гарнизони ставе под савезничку команду.[40]

Сходно развоју ситуације, а у складу са плановима Врховне команде ЈВуО, генерал Михаиловић је 10. септембра 1943. године наредио општу мобилизацију Црне Горе, Херцеговине, источне Босне и старог Раса. Захтевао је да команданти на терену ступе у контакт са италијанским командама, како би им се предочило да „се оружаним снагама одупру Немцима у сарадњи са јединицама ЈВуО". Од Италијана је требало обезбедити оружје, муницију и храну за слабо опремљене јединице ЈВуО.[41] Италијани су били потребни четницима „да издрже у борби против Немаца и комуниста", а за узврат ће им се „осигурати повратак кући, јер ће инвазија Балкана скоро по-

[35] *Зборник НОР-а*, II-10, str. 281.

[36] *Хронологија радничког покрета и СКЈ 1919–1979,* том 2, Београд, 1980, стр. 196; *Зборник НОР-а*, II-10, str. 282–283.

[37] *Зборник НОР-а*, II-10, str. 298.

[38] *Зборник НОР-а*, II-10, str. 282–283.

[39] Генерал Михаиловић жалио се пуковнику Бејлију што се партизанске јединице „провлаче између немачких гарнизона Калиновика и Горажда избегавајући сукоб са Немцима, а са јасно израженим намерама да нападну делове Југословенске војске која држи област Фоче и Чајнича". (*Рат и мир ђенерала,* II, стр. 147).

[40] К. Николић, *Историја равногорског покрета,* I, стр. 407.

[41] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-10, р. б. 1/12.

чети“.[42] За случај да Италијани „неће борбу са Немцима“, оружје је требало да предају јединицама ЈВуО.[43] И савезнички официри при штабу Врховне команде ЈВуО известили су своје претпостављене о наређењима генерала Михаиловића за напад на италијанске и немачке окупационе снаге.[44]

Поред разоружања италијанских јединица, снаге ЈВуО су упадом у простор који су до септембра 1943. контролисале италијанске јединице, морале и да се обрачунају са немачким јединицама и локалном муслиманском милицијом на тој територији. Поред главнине италијанских снага у Беранама, у Андријевици су се налазила два италијанска батаљона, док су се мање италијанске јединице из Бијелог Поља повукле у Беране. Делови немачке 118. дивизије одраније су се налазили у Пљевљима, док је Пријепоље„9. септембра посео јак одред немачких снага“.[45]

У близини Берана налазио се мајор Лашић са својим снагама. Већ 10. септембра генерал Михаиловић му је наредио да се састане са командантом дивизије „Венеција“[46] и да онемогући напуштање гарнизона пре доласка енглеског пуковника Бејлија: „Поставите ултиматум Италијанима да не могу изаћи док не сачекају енглеског представника. Ми не можемо дозволити да их Немци разоружају. Кад дође енглески представник са њиме детаље уговорити. Они су одговорни да изврше уговор. Ми ћемо их заштитити. Ако неће да се боре против Немаца нека нама предају оружје, јер ми хоћемо борбу са Немцима. Важно је да сачекају енглеског представника, ако на све ово не пристану спречите им пут силом оружја“.[47]

Лашић је онемогућио Италијане да напусте Беране, ишчекујући у међувремену долазак капетана Лукачевића и пуковника Бејлија. О њиховом доласку Михаиловић је 11. септембра обавестио Лашића: „Војо жури ка вама. Са њиме је енглески пуковник. Важно је да их сачекате на Бјеласици“.[48] На путу за Беране пролазило се кроз Пријепоље, где су се налазиле немачке снаге. Команданту Старог Раса капе-

[42] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-10, р. б. 1/12. И из овог наређења види се да је генерал Михаиловић био убеђен да је искрцавање савезника питање тренутка. Такође и Ј. Б. Тито је очекивао „искрцавање савезника на обали“ у октобру 1943, што се види из директиве ВШ НОВЈ од 10. септембра 1943. упућене штабу Друге пролетерске дивизије (*Зборник НОР-а*, II-10, str. 283).

[43] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-10, р. б. 1/12.

[44] Д. Мартин, *Родољуб или издајник,* стр. 72, 131.

[45] *Исто*, стр. 71.

[46] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-10, р. б. 1/13.

[47] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-10, р. б. 1/13.

[48] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-10, р. б. 1/14.

тану Вој и Лукачевићу[49] за акције у долини Лима били су на располагању 1. и 2. Милешевски корпус ЈВуО, јачине 4.000 слабо наоружаних и 6.000 ненаоружаних бораца, које је требало наоружати италијанским оружјем.[50] Више од 1.000 четника[51] напало је Пријепоље 12. септембра 1943, које је бранио јак одред Немаца из 118. ловачке дивизије и муслиманска милиција.[52] После петочасовних уличних борби борци ЈВуО заузели су Пријепоље.[53] Нападом су командовали капетани Војислав Лукачевић и Рудолф Перхинек, а присутни су били и британски пуковник Вилијам Бејли и амерички капетан Валтер Менсфилд.[54] Како је капетан Менсфилд известио савезничку команду, убијено је више од 200 Немаца, док је остатак немачких снага побегао ка Пљевљима.[55] Четници су имали 60 мртвих и рањених бораца,[56] а још два војника погинула су у Пријепољу два дана након ослобођења, када су Немци бомбардовали град.[57] Приликом борби морал бораца је био „на највећој висини",[58] а и ратни плен није био занемарљив. Заплењено је„1.500 пушака, један тенк, много муниције и велики број камиона, од којих је образован моторизовани одред, који је одмах продужио преко Бијелог Поља за Беране".[59]

Након краћег одмора, Лукачевић и Бејли су 13. септембра[60] преко Бродарева и Бијелог Поља кренули пут Берана, остављајући у Пријепољу посаду од 40 бораца.[61] Кретали су се веома брзо, захва-

[49] *Рат и мир ђенерала,* II, стр. 144. Наредбом од 17. јула 1943. команда Старог раса издвојена је из команде Црне Горе и Санџака, на чијем се челу тада налазио мајор Лашић.

[50] Б. Тодоровић, *Последњи рапорт,* 266.

[51] Д. Мартин, *Родољуб или издајник,* стр. 71, 227. Капетан Менсфилд у извештају помиње 1.000 четника, али могуће да их је било и до 1.500.

[52] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-18, р. б. 1/34; Б. Тодоровић, *Последњи рапорт,* 265.

[53] *Рат и мир ђенерала,* II, стр. 191.

[54] Д. Мартин, *Родољуб или издајник,* стр. 227.

[55] Д. Мартин, *Родољуб или издајник,* стр. 227.

[56] Број мртвих и рањених припадника ЈВуО у нападу на немачки гарнизон у Пријепољу није утврђен. У Лукачевићевом извештају Михаиловићу стоји да су „наши губици знатни и то 20 мртвих и 40 рањених– (*Рат и мир ђенерала*, II, стр. 191). Михаиловић у извештају избегличкој влади наводи 42 мртва и 22 рањена војника (*Рат и мир ђенерала,* II, стр. 197), да би се у извештају из децембра 1943. помињало „око 150 жртава" (*Рат и мир ђенерала,* I, стр. 253). Коста Николић наводи 27 мртвих војника ЈВуО у акцији заузимања Пријепоља (К. Николић, *Италијанска војска и четници*, стр. 440).

[57] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-6, р. б. 1/3.

[58] *Рат и мир ђенерала,* II, стр. 191.

[59]АВИИ, ЧА, К-279, Ф-18, р. б. 1/34.

[60] *Рат и мир ђенерала,* II, стр. 191. Према извештају који је капетан Лукачевић упутио генералу Михаиловићу, он и Бејли су пут Берана кренули 13. септембра у 19 часова.

[61] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-18, р. б. 1/40.

љујући возилима која су запленили од Немаца у Пријепољу. Капетан Менсфилд кренуо је пут Прибоја, како би са потпуковником Хадсоном примио предају тамошњег италијанског гарнизона.[62] У Бродареву је била муслиманска милиција, која је „дезактивирана“, а у Бијело Поље су локални четнички одреди ушли још пре 13. септембра 1943. године. Тако је пут био отворен, па су Лукачевић и Бејли 14. септембра ујутру већ били у Беранама. На том путу Перхинек, Лукачевић и Бејли чули су, на запрепашћење свих, да радио ВВС јавља како су партизани заузели Пријепоље од Немаца.[63]

Лукачевићу, Перхинеку и Бејлију 14. септембра 1943. придружио се и мајор Лашић, с циљем да издејствују предају дивизије „Венеција“. Четнички команданти затражили су од генерала Антониа Огзилиа, команданта дивизије „Венеција“, разоружање комплетне дивизије,[64] али је пуковник Бејли имао другачија наређења из Каира. Он се састао са генералом Огзилијем „у четири ока“,, након чега се дивизија ставила под савезничку команду, чиме је онемогућено њено разоружавање.[65]

Поред великог материјалног губитка, проблем за четничке вође било је то што се италијанске јединице нису могле у већем броју употребити у борби против Немаца или НОВЈ. Како је оценио Рудолф Перхинек, „њихови војници су сити пушке и без оријентације, јер су неки њихови делови са комунистима, неки са нама, једни се предали Немцима, а други се боре против њих“.[66]

Немци су кренули пут Берана, са циљем да онемогуће разоружање дивизије „Венеција“, али су четници мајора Лашића зауставили Немце. Окршај се десио 17. септембра ујутру, на падинама Трешњевика код Андријевице, након чега су немачке снаге биле приморане да одступе. Убијено је више Немаца, а 13 их је заробљено.[67]

Поред главнине дивизије „Венеција“ у Беранама и два њена батаљона у Андријевици, која су контролисали четници, у Прибоју се налазио италијански гарнизон јачине 1.800 људи.[68] Прибој је за ЈВуО у материјалном погледу имао велики значај, јер „жабари у Прибоју имају

[62] Д. Мартин, *Родољуб или издајник,* стр. 149.

[63] *Исто*, стр. 148.

[64] К. Николић, *Италијанска војска и четници*, стр. 440.

[65] Д. Мартин, *Родољуб или издајник,* стр. 148; Б. Тодоровић, *Последњи рапорт*, 266; И генерал Михаиловић је 1946. године пред иследницима изјавио да су Бејли и командант „Венеције“ имали получасовни разговор (*Рат и мир ђенерала,* II, стр. 538).

[66] *Зборник НОР-а*, XIV-3, 94. Извештај Рудолфа Перхинека генералу Михаиловићу.

[67] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-18, р. б. 1/34. и АВИИ, ЧА, К-279, Ф-6, р. б. 1/3.

[68] Д. Мартин, *Родољуб или издајник,* стр. 71. Негде се помиње 1.500, негде 1.800 Италијана. Вероватно је у ову другу бројку урачунато и 300 фашиста који су се налазили у Прибоју.

стокиране огромне количине муниције, спреме, хране и нешто оружја ...“[69] Почетком септембра ЈВуО је вршила припреме заузимања гарнизона „сечењем железничке пруге и комуникација унаоколо“, те заузимањем Нове Вароши и Рудог.[70] Прибојска бригада је 19. септембра 1943. године заузела Прибој.[71] О овом догађају обавештена је и савезничка команда у Каиру: „Сведок, са британским потпуковником Дјуен Хадсоном, по Михаиловићевом наређењу, отишао је са 300 четника под командом поручника Новаковића у Прибој где је, после битке која је трајала целу ноћ, успео да му се преда италијански гарнизон од 1 800 људи под командом пуковника Грацијанија“.[72] Хадсон и Менсфилд су и ове италијанске снаге ставили под савезничку команду. Генерал Михаиловић је известио мајора Лашића да су у Прибоју „услови исти као и са дивизијом ’Венеција’ у Беранама. Упућен је један италијански официр да ухвати везу са њиховом командом“.[73] Тако су и ове снаге остале неразоружане, а велики проблем за четничке команданте представљали су фашисти у Прибоју. Нарочито је Рудолф Перхинек био обазрив и упозоравао да „фашистима [у Прибоју – Д. С.] начелно не треба веровати“.[74] Игра око италијанског гарнизона у Прибоју трајала је све до октобра, о чему ће више речи бити касније.

Под контролом ЈВуО у другој половини септембра налазио се већи део Санџака и северне Црне Горе, са градовима Нова Варош, Прибој, Пријепоље, Бродарево, Бијело Поље, Беране, Колашин, Андријевица и Матешево. У Сјеничком срезу била је муслиманска милиција, а у Пљеваљском срезу у време капитулације Италије налазила су се три пука Немаца из 118. дивизије.[75] Генерал Михаиловић је након заузимања Прибоја имао намеру да нападне Пљевља. О томе је обавестио и мајора Лашића: „Данас сам наредио покрет Прибојске, Пријепољске и Нововарошке бригаде у правцу Пљеваља. Пљеваљска да се прикупи на одређено место надомак Пљеваља. Имам намеру да нападнем Пљевља“.[76] Након предаје дивизије „Венеција“ у Беранама, капетан Лукачевић је, сходно Михаиловићевом наређењу, кренуо пут Пљеваља. Наређење да крене добио је и мајор Лашић са 1.000 четника, али је он каснио неколико дана.[77] Немци су се

[69] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-4, р. б. 1/23.
[70] *Рат и мир ђенерала,* II, стр. 188.
[71] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-10, р. б. 1/23.
[72] Д. Мартин, *Родољуб или издајник,* стр. 71–72.
[73] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-10, р. б. 1/23.
[74] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-5, р. б. 1/4.
[75] *Рат и мир ђенерала,* II, стр. 192.
[76] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-10, р. б. 1/23. Поменуте бригаде припадају 1. и 2. милешевском корпусу.
[77] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-6, р. б. 1/4.

повукли из Пљеваља, а одбрану града поверили су добро наоружаној муслиманској милицији.[78] Са појавом јединица 2. ударног корпуса одустало се од напада на Пљевља.

Овај корпус добио је 18. септембра наређење да из рејона Фоче крене у правцу Санџака и Берана, уз задатак да се домогне италијанског оружја, разбије четнике и мобилише људство, с дугорочним циљем да се пребаци у Србију.[79] Друга пролетерска дивизија ушла је у Пљевља 22. септембра, где јој се на располагање ставила муслиманска милиција.[80] У небрањено Пријепоље, где су четници оставили посаду од свега 40 људи, снаге НОВЈ ушле су 26. септембра.[81] Четврта. пролетерска дивизија кренула је правцем Фоча – Челебић – Шавник – Липово, са циљем да заузме Колашин и Беране.[82] Колашин је лако освојен 26. септембра,[83] с обзиром на то да су се трупе мајора Лашића налазиле код Пљеваља с циљем да заузму овај гарнизон.[84] Мајор Лашић изгубио је везу са капетаном Лукачевићем, који је био поражен од снага НОВЈ западно од Пљеваља и повлачио се у правцу Прибоја, па Лашић није знао ни да ли Пљевља држе Немци или партизани. Мајор Лашић је 26. септембра јавио генералу Михаиловићу: „Имам намеру да нападнем Пљевља ако га држе партизани или Немци... За даље наређење и напад на саму варош потребна ми је веза са Лукачевићем“.[85] Пошто је 2. пролетерска дивизија заузела Колашин, капетан Перхинек је тражио да се Лашић и Лукачевић хитно врате „јер су они одвели све снаге ка Пљевљу, а овамо оставили само мале снаге“.[86] Такође, у Бјелопољском и Пријепољском срезу није било ни већих јединица ЈВуО.[87] Мајор Лашић се, по добијеним информацијама о паду Колашина, вратио у Васојевиће и 30. септембра отпочео напад на Колашин.

Грађански рат поново се распламсао свом жестином, а посебно гневан на снаге НОВЈ био је капетан Перхинек: „Док ми опседамо Пљевље и припремамо напад на Подгорицу, рушимо комуникације све до границе Албаније, партизани нападају нас са леђа. Сада напали Кола-

[78] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-18, р. б. 1/40.

[79] *Зборник НОР-а*, II-10, стр. 308. ВШ је 9. октобра послао 2. ударном корпусу 5. крајишку дивизију са задатком да делује у Санџаку, а у „догледној будућности“ треба очекивати и 1. дивизију. Циљ је био да се на простору Санџака групише I и II корпус и да изврши продор у Србију и Македонију (*Зборник НОР-а*, *II-10,* стр. 367–368).

[80] *Ослободилачки рат,* стр. 556.

[81] *Ослободилачки рат,* стр. 556.

[82] *Зборник НОР-а*, XIV/3, стр. 93.

[83] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-7, р. б. 1/4.

[84] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-8, р. б. 1/4.

[85] *Зборник НОР-а*, XIV/3, стр. 177.

[86] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-8, р. б. 1/4.

[87] *Зборник НОР-а*, XIV/3, стр. 93, 94.

шин где су биле само наше снаге".[88] Перхинек је од генерала Михаловића тражио да изврши притисак на пуковника Бејлија како би се снаге НОВЈ уклониле са простора северне Црне Горе: „Комунисти страшно сметају. Врше стално препаде, тако да морамо држати снаге везане за гарнизоне ради заштите магацина и оружја да им не падне у руке. Од дивизије Венеција иако је ту већ био пуковник Милош траже да положе њима оружје.[89] Потребно је да Милош спречи њихов рад овде, јер хоћемо да нападнемо Подгорицу и да имамо сигурна леђа за затварање правца од Новог Пазара и Пећи где се прикупљају".[90] О сукобима два покрета пуковник Бејли известио је каирски штаб, а јављао је и да је „Михаиловић стварно много борбенији против Шваба".[91]

Продором јединица НОВЈ у долину Лима, снаге ЈВуО нашле су се у веома тешкој ситуацији. Муниције је било врло мало, артиљерије није било уопште, док је неактивност Италијана додатно отежавала војну ситуацију ЈВуО. Италијани су били под фиктивном савезничком командом, па су се четнички официри плашили да разоружањем још више не погоршају ионако лоше односе са савезницима. То се најбоље види из депеше капетана Перхинека генералу Михаиловићу: „Ја бих их најрадије разоружао, али обзиром да је са њима био Милош коме су рекли да ће се борити против Немаца, не знам да ли би то било згодно. Са њиховим оружјем би се учинило много да је у нашим рукама".[92] С продором јединица НОВЈ у правцу Берана и Прибоја, те преговорима Пека Дапчевића са дивизијом „Венеција" 22. и 27. септембра, став четника према Италијанима је био све оштрији.[93] Пред притиском четника, у „огорченим" борбама за Колашин учествовале су до тада потпуно пасивне јединице, углавном помажући артиљеријом. Рудолф Перхинек је јављао да се „дивизија Венеција бори прозив комуниста добро и за Колашин и у Бјеласици ..." и да „ Италијани обилато помажу и снагом и артиљеријом".[94] Након петодневних борби напад четника на Колашин је обустављен због алармантне ситуације по питању оружја,[95] о чему је и Рудолф Перхинек известио Врховну команду: „Напад на Колашин обустављен. Матешево евакуисано. Све ово због немања муниције југословенске. Пушке су сад мотке. Најхитније, понављам најхит-

[88]АВИИ, ЧА, К-279, Ф-7, р. б. 1/4.

[89] Пеко Дапчевић преговарао је са дивизијом „Венеција" 22. и 27. септембра.

[90] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-4, р. б. 1/4.

[91] Д. Мартин, *Родољуб или издајник,* стр. 150.

[92] *Зборник НОР-а*, XIV/3, стр. 94.

[93] *Зборник НОР-а*, XIV/3, стр. 93.

[94] *Зборник НОР-а*, XIV/3, стр. 96.

[95] Четници су 2. октобра дошли „на спољну ивицу Колашина". Борбе су трајале од 30. септембра до 4. октобра, са промењивом ратном срећом (*Ослободилачки рат,* стр. 557).

није спуштајте нам муницију на аеродром у Беранама. До пријема муниције нема ни говора о некој борби ни против Немаца ни против мошиноваца".[96] И мајор Лашић је вапио за муницијом. Тражила се помоћ и у људству од Врховне команде и од капетана Лукачевића.[97] Помоћ од Врховне команде није дошла будући да се главнина снага ЈВуО тада налазила у источној Босни, заузета борбом против усташа и Немаца.

Јединице мајора Лашића повукле су се из Колашина у правцу Берана, евакуишући и Матешево. Већ 7. октобра 2. далматинска и 4. пролетерска бригада напале су Беране.[98] Генерал Михаиловић је тих дана изричито наређивао мајору Лашићу да „разоружава Италијане и граби оружје од њих",[99] али очигледно да је генерал имао веома лошу процену ситуације.[100] Снаге ЈВуО, притиснуте јединицама НОВЈ, нису биле у могућности да разоружају „Венецију". Перхинек је обавестио Михаиловића да „пошто су наше снаге ангажоване са комунистима не може се мислити више ни на разоружање Италијана, барем док се ситуација не поправи, а ово значи опасност да то оружје падне у руке комунистима".[101] Четници су 9. октобра напустили Беране, које су следећег јутра опколиле јединице НОВЈ.[102] Оне су ушле у Беране, домогле се италијанског оружја, а од италијанског људства формирале пет бригада „Венеција", које су ушле у састав 2. ударног корпуса.

Иако је ситуација у четничким редовима била катастрофална, без хране, муниције и воље,[103] ни НОП није успео да се учврсти на овом терену. Немци су 15. октобра 1943. покренули операцију „Балкански кланац", с циљем да овладају горњим токовима река Лима и Таре, у чему су успели.[104] Главнина снага 2. ударног корпуса повукла се ка Прибоју и источној Босни, где ће у другој половини октобра водити огорчене борбе са ЈВуО.

---

[96] *Зборник НОР-а*, XIV/3, стр. 179.

[97] *Зборник НОР-а*, XIV/3, стр. 178.

[98] *Ослободилачки рат,* стр. 558.

[99] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-37, р. б. 1/10.

[100] Генерал Михаиловић је веровао да се Италијани неће предати партизанима, што се најбоље види из депеше упућене мајору Лашићу: „Не верујем да ће Италијани пристати да се предају комунистима нарочито да им предају оружје. Кажите им шта их чека од комуниста" (АВИИ, ЧА, К-279, Ф-37, р. б. 1/10).

[101] *Зборник НОР-а*, XIV-3, стр. 98.

[102] *Зборник НОР-а*, XIV-3, стр. 181, 180.

[103] Лашићев извештај најбоље осликава стање: „Немам никаквих средстава за издржавање ни војске ни становништва... Све заморно и хладно" (*Зборник НОР-а*, XIV/3, str. 182).

[104] Четници су по питању ове немачке операције били свесни ситуације у којој су се налазили: „Наивни нећемо бити. Гледаћемо да будемо позади њих и туђићемо комунисти који ће бегати пред њима. У погодном моменту нападаћемо и саме Немце" (*Зборник НОР-а*, XIV/3, str. 182).

Војне акције ЈВуО у Источној Босни

Врховна команда ЈВуО је крајем септембра, након завршетка војних операција у долини Лима, своју пажњу усмерила ка источној Босни. Главни циљ је био да се на дужи временски рок онемогући функционисање саобраћаја и паралишу немачко-усташке снаге на овом подручју.[105] За извршење овог задатка Врховној команди су на располагању били Дрински и Романијски корпус ЈВуО, а почетком октобра придружило им се и 4.000 бораца Церског и Мачванског корпуса мајора Драгослава Рачића.[106]

Капитулација Италије је за локалне четничке снаге у источној Босни било знак да отпочну са агресивнијим нападима на саобраћајне комуникације и мање усташко-немачке гарнизоне. Ове снаге су 14. септембра заузеле Калиновик, 16. септембра Чајниче, док је 13. септембра порушена пруга Међеђа – Рудо, а уништен је и један воз.[107] Четници Дринског корпуса наставили су са нападима на железничке станице у срезовима Калиновик, Фоча, Чајниче и Рудо. И ВК је обавестила све јединице о успесима Дринског корпуса капетана Драшковића: „16.о. м напао железничку станицу Вардиште, железничку станицу села Добрун западно од Вардишта, железничку станицу села Сетихово на прузи која од Међеђе води за Прибој. Уништено је 217 Немаца и усташа. Заплењено доста оружја и муниције, 9 камиона и 1 мотоцикл, уништена 2 железничка воза и велики број камиона“.[108]

Након заузимања Вардишта и Добруна, који су били део железничке саобраћајнице Ужице – Вишеград – Сарајево, стекли су се услови да се трајније онемогући саобраћај на овом сектору. Један мост налазио се код Вардишта, док су три моста била у близини Мокре горе. Мост код Вардишта 28. септембра дигли су у ваздух потпуковник Хадсон и капетан Менсфилд, у пратњи 300 четника.[109] У рушењу три моста код Мокре горе учествовала су двојица инжињера: мајор Арчи Џек и мајор Тодоровић, шеф инжињерског одељења Врховне команде.[110] Присутни су били и чланови савезничке мисије бригадир Армстронг и

[105] Д. Мартин, *Родољуб или издајник,* стр. 150; Што се тиче партизанских снага, јединице 2. ударног корпуса повлачиле су се из северне Црне Горе ка источној Босни. Пета крајишка дивизија, која је првобитно упућена у рејон Пљеваља, отишла је на простор Вишеград – Рудо (*Зборник НОР-а*, II-10, стр. 370).

[106] Д. Трбојевић, *Церско-мајевичка група корпуса мајора Драгослава Рачића*, Крагујевац, 2001, стр. 97. Рачићеве јединице водиле су у другој половини септембра борбе против непријатељских гарнизона у долини Дрине, о чему ће више речи бити касније, након чега су се пребациле преко Дрине у Босну.

[107] *Рат и мир ђенерала,* II, стр. 194, 197.

[108] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-27, р. б. 1/10.

[109] Д. Мартин, *Родољуб или издајник,* стр. 234.

[110] Б. Тодоровић, *Последњи рапорт,* 270.

потпуковник Хадсон. Саобраћај је био онемогућен неколико недеља,[111] а о акцијама рушења мостова и сукобима са бугарским окупационим снагама извештена је и савезничка команда у Каиру: „Завршили уништење 4 моста за 15 сат. код Мокре Горе јавља Викс... Два покушаја да се воз избаци из шина у тунелу неуспела... 36 Бугара убијено прошле ноћи, 70 данас. 29 се предало на лицу места“.[112]

Да би ове акције у потпуности добиле на значају, а саобраћај био парализован на дужи временски период, било је неопходно да се сруши велики челични мост на Дрини у близини Вишеграда. На конференцији која је одржана 30. септембра 1943. одлучено је да се сруши велики мост на Дрини пошто се заузме гарнизон у Вишеграду, и да након тога јединице Дринског и Романијског корпуса, помогнуте Рачићевим снагама, продуже преко Сокоца ка Сарајеву, како би се непријатељ сасвим парализовао.[113]

У Вишеграду се налазио гарнизон јачине 1.550 људи,[114] који су чинили Немци из III батаљона 370. пука 369. пешадијске дивизије и домобранско-муслиманске снаге.[115] У нападу на град, који је отпочео 5. октобра у 4 часа ујутру, учествовало је 1.400 четника Вишеградске и Рогатичке бригаде ЈВуО. под командом потпуковника Захарија Остојића.[116] Као резерва предвиђени су Церски и Мачвански корпус мајора Рачића, који се почетком октобра налазио у Вишеградској бањи.[117]

На самом почетку напада ван употребе је стављена електрична централа.[118] Потпуковник Остојић је извршио напад са три колоне, са идејом да колона на левој обали отпочне напад један сат након напада друге две колоне са десне обале Дрине, са циљем да непријатељске снаге изазову да изађу из бункера.[119] Вођене су тешке борбе и тек „упадом бомбашких одељења у саму варош и прецизним гађањем наших бацача на Родића Брдо, унета је паника код непријатељске посаде“, па је град Вишеград на десној обали Дрине заузет у 9 и 30 часова ујутру.[120] Цео дан су вођене грчевите борбе за леву обалу Дрине, када су немачко-домобранске снаге отпочеле повлачење ка Рогатици. На

[111] Д. Мартин, *Родољуб или издајник,* стр. 235.

[112] Д. Мартин, *Родољуб или издајник,* стр. 74.

[113] К. Николић, *Историја равногорског покрета*, I, стр. 410; Б. Тодоровић, *Последњи рапорт,* 274.

[114] АВИИ, ЧА, К-162, Ф-3, р. б. 1/42. У Вишеграду је било 500 Немаца, 300 СС трупа већином муслимана, једна чета домобрана од 150 људи и 600 припадника муслиманске милиције.

[115] *Зборник НОР-а,* XII-3, стр. 548, 461.

[116] АВИИ, ЧА, К-162, Ф-3, р. б. 1/42.

[117] Д. Трбојевић, *Церско-мајевичка група корпуса мајора Драгослава Рачића,* стр. 97.

[118] А. Сајц, *Михаиловић, преварант или херој*, Београд, 2004, стр. 61.

[119] АВИИ, ЧА, К-162, Ф-3, р. б. 1/42.

[120] АВИИ, ЧА, К-162, Ф-3, р. б. 1/42.

путу за Рогатицу четници су им нанели нове губитке: „Пошто је командант Рогатичке бригаде још од раније поставио на више места дуж пута заседе од Вишеграда до Рогатице, те је непријатељ тучен дуж целог одступања, а на Семећу тако је дотучен да је имао 50 мртвих војника и око 50 мртвих грађана који су одступали са војском, и тако је био разбијен да ни двојица заједно нису стигли у Рогатицу“, стоји у извештају потпуковника Остојића генералу Михаиловићу.[121] О сукобу немачких и четничких снага на путу Вишеград – Рогатица у својим мемоарима сведочи и потпоручник Душан Трбојевић: „Ова немачка јединица упутила се правцем који води ка Рогатици преко Семећког поља, отприлике на пола пута Вишеград – Рогатица. Немци нису знали да су четници на Семећком Пољу направили заседу у виду потковице. Они су пустили Немце на врло блиско одстојање, а онда на њих отворили ватру из митраљеза. Овај терен је као створен за заседе, што је допринело уништењу ове немачке јединице“.[122]

У овим борбама за Вишеград погинуло је 350 Немаца и муслиманских војника, уз 400 рањених и 22 заробљена непријатељска војника, међу којима и 3 официра.[123] Губици ЈВуО су били 23 мртва и 75 рањених војника.[124] Четници су се домогли и богатог плена: 2 топа, 18 бацача, великих количина аутоматског оружја и пушака, муниције и другог.[125] Борбама за Вишеград присуствовали су савезнички официри бригадир Армстронг, пуковници Сајц и Бејли, мајор Џек, тако да је и савезничка команда у Каиру била обавештена о догађајима код Вишерада.[126] Пуковник Сајц је у својим мемоарима оставио упечатљиво сведочење о борбама за овај град.

Дан након заузимања Вишеграда, пуковници Бејли и Сајц и инжињер мајор Џек, уз пратњу војника ЈВуО, упутили су се ка великом челичном мосту дугачком 450 метара, који се налазио 6 километра југоисточно од Вишеграда. Пуковник Сајц је записао да је 225 килограма експлозива које је поставио мајор Арчи Џек било довољно да се мост претвори „у два исповијена дела на дну реке“.[127] Саобраћај је, по процени савезничких официра, био онемогућен девет месеци.[128]

---

[121] АВИИ, ЧА, К-162, Ф-3, р. б. 1/42.

[122] Д. Трбојевић, *Церско-мајевичка група корпуса мајора Драгослава Рачића,* стр. 98.

[123] АВИИ, ЧА, К-162, Ф-3, р. б. 1/42.; О 350 погинулих Немаца и усташа говори и Сајц (А. Сајц, *Михаиловић, преварант или херој*, стр. 62). Такође и К. Николић, *Историја равногорског покрета,* I, стр. 412. Менсфилдов ивештај помиње 200 Немаца, али не помиње муслимане Д. Мартин, *Родољуб или издајник,* стр. 235.

[124] АВИИ, ЧА, К-162, Ф-3, р. б. 1/42.

[125] АВИИ, ЧА, К-162, Ф-3, р. б. 1/42.

[126] А. Сајц, *Михаиловић, преварант или херој*, стр. 60; Д. Мартин, *Родољуб или издајник,* стр. 75.

[127] А. Сајц, *Михаиловић, преварант или херој*, стр. 65; Д. Мартин, *Родољуб или издајник,* стр. 236.

[128] Д. Мартин, *Родољуб или издајник,* стр. 236.

Након ослобођења Вишеграда главнина снага упутила се ка Рогатици док су локалне четничке снаге заузеле Горажде и Олово.[129] И на планини Равањ близу Руда вођене су борбе између ЈВуО и немачких снага.[130] После седмодневног одмора у Вишеградској бањи и Вишеграду, генерал Михаиловић је наредио одморним јединицама Дринског и Мачванског корпуса да заузму Рогатицу.[131] У Рогатици се налазио II батаљон 9. пешадијске пуковније НДХ и локалне муслиманске усташе.[132] Опсада Рогатице извршена је 12. октобра, тако што су јединице Церског корпуса капетана Војислава Туфегџића затварале правац према Прачи, а Мачвански корпус капетана Станимира Васића према Сокоцу. Усташе и домобрани извршили су пробој према Сокоцу, и после жестоких борби прса у прса повукли су се ка граду. Имали су више од 50 мртвих, док су губици четника били 28 погинулих и 35 рањених.[133] И представници савезничких мисија јавили су команди у Каиру да су „у Рогатици четници напали јак усташки гарнизон побивши неколико стотина“.[134]

После успешног заузимања Рогатице, борци ЈВуО упутили су се ка Сокоцу, удаљеном 45 километара источно од Сарајева. У наређењу Захарија Остојића од 17. октобра стоји да ће „наше трупе предузети напад на Соколац у циљу да се непријатељске снаге у њему униште, да се дође до њиховог наоружања и да се непријатељ одбаци“.[135] Уочи самог напада, у ноћи између 21. и 22. октобра, снаге потпуковника Остојића нападнуте су од НОВЈ.[136] О обустављању напада на Соколац „због партизанског ометања“, савезничке мисије при ВК ЈВуО обавестиле су Каиро.[137] Напад на четничке снаге код Сокоца извршила је 17. дивизија НОВЈ, која је неколико дана раније добила наређење од Штаба 3. корпуса да заједно са 27. источнобосанском дивизијом очисти простор Романије од четника.[138] Седамнаеста дивизија је 22. октобра заузела Рогатицу,[139]док је 27. диви-

[129] *Зборник НОР-а,* II-10, стр. 399.

[130] Д. Мартин, *Родољуб или издајник,* стр. 77, 236. Рудо су у септембру 1943. заузеле снаге ЈВуО и том приликом запленили веће количине ратног материјала и експлозива, о чему је савезничка мисија при ВК известила Каиро. У близини Рудог се крајем септембра налазио и штаб ВК ЈВуО.

[131] Д. Трбојевић, *Церско-мајевичка група корпуса мајора Драгослава Рачића,* стр. 98.

[132] *Зборник НОР-а,* XII-3, стр. 459–460.

[133] Д. Трбојевић, *Церско-мајевичка група корпуса мајора Драгослава Рачића,* стр. 100.

[134] Д. Мартин, *Родољуб или издајник,* стр. 78.

[135] К. Николић, *Историја равногорског покрета*, I, стр. 413.

[136] К. Николић, *Историја равногорског покрета,* I, стр. 413; *Рат и мир ђенерала*, II, стр. 208.

[137] Д. Мартин, *Родољуб или издајник,* стр. 78

[138] *Ослободилачки рат,* стр. 617.

[139] *Зборник НОР-а,* II-10, стр. 420.

зија ушла у небрањени Соколац, пошто су се Немци и усташе повукли у правцу Пала.[140] Половином октобра 1943. године 5. дивизија НОВЈ дошла је на простор Вишеград – Рудо, са задатком да од четника ослободи Рудо и Прибој и да се споји са 17. дивизијом у рејону Вишеграда.[141] Такође, и 2. пролетерска дивизија, избегавајући ударе надмоћније 118. и 297. дивизије Вермахта, дошла је на простор Пријепоље – Нова Варош с циљем да заузме Прибој.[142]

Све већи притисак јединица НОВЈ на Прибој утицао је да ВК предузме разоружање Италијана у овом месту, како се не би поновио сценарио из Берана. Неповерење према Италијанима у Прибоју било је појачано сазнањем да се поред 1.500 италијанских војника, ту налази и 300 фашиста. Италијани су у Прибоју били војно неактивни и велики број их је одлазио „под окриље Немаца“.[143] ЈВуО је још крајем септембра била приправна да разоружа Италијане у Прибоју, што је капетан Перхинек и наредио капетану Јакову Јеловцу, команданту Пљеваљске бригаде: „Зато им ниједном не смемо веровати [односи се на Италијане – Д. С.]. Поготово не можеш ти оним фашистима у Прибоју. Горко ћемо се кајати ако нарочито оваквим будемо веровали. Зато притегни Италијане и одмах их разоружај, па нека седе тамо разоружани и раде по градњама“.[144] Игра са Италијанима у Прибоју трајала је још месец дана – разоружани су тек 23. октобра 1943. и упућени за Добрун.[145] Након заузимања Вишеграда и Добруна, 26. октобра од 1. крајишке бригаде 5. дивизије НОВЈ,[146] Италијани су се „разбежали и највећим делом побегли у Ужице“, док је мањи део остао са ЈВуО.[147]

Разоружање у Прибоју означило је и крај антиокупаторских акција ЈВуО, које су отпочеле из очекивања краха Италије и савезничког десанта на Балкан. Након напада 17. дивизије НОВЈ на снаге ЈВуО код Сокоца и груписања 5. и 2. пролетерске дивизије на простору Прибој – Вишеград – Рудо, ВК ЈВуО је одустала од даљих борби против окупатора и своје снаге усмерила за обрачун са јединицама НОВЈ.[148] Заузимањем Рудог 25. октобра,[149] Вишеграда и Добруна

[140] *Ослободилачки рат,* стр. 618.

[141] *Зборник НОР-а,* II-10, стр. 370, 400.

[142] *Зборник НОР-а,* II-10, стр. 439, 431; *Зборник НОР-а,* XIV-3 , стр. 66; Реч је о операцији „Балкански кланац“ која је трајала од 15. до 25. октобра.

[143] *Зборник НОР-а,* II-10, стр. 91.

[144] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-5, р. б. 1/4.; [144] *Зборник НОР-а*, XIV-3, стр. 91.

[145] Д. Мартин, *Родољуб или издајник,* стр. 78.

[146] *Зборник НОР-а,* II-10, стр. 431.

[147] *Рат и мир ђенерала,* II, стр. 215.

[148] Поједини команданти ЈВуО су у новембру ушли у колаборацију са Немцима у циљу борбе против НОВЈ.

26.[150] и Прибоја 28. октобра, које су до тада држале снага ЈВуО,[151] поново су отпочели жестоки сукоби између два покрета, који ће се истом жестином наставити и у новембру.

Акције ЈВуО у Србији током септембра и октобра 1943.

Током августа и почетком септембра 1943. године ВК ЈВуО је од команданата у Србији захтевала да „подигну тактичку спрему трупа“ и припреме се за рушење пруга и мостова.[152] Позвани су припадници недићевих формација да „беже у шуму“,[153] а генерал Михаиловић је инсистирао да му се доставе тачни подаци о распореду и броју немачких снага.[154] После капитулације Италије, агресивност и јединица ЈВуО према непријатељу у Србији је била све већа. Михаиловић је захтевао да се „узнемиравају непрестано немачка петоколонашка надлештва“ и да се разоружавају јединице СДС и СГС.[155] Командант ваљевског корпуса је командантима својих бригада наредио „да приступе разоружању легалних српских одреда на својој територији, да разоружано људство које припада нашој организацији одмах уврсти у своје редове. А са изродима и издајницима поступити по закону шуме“.[156] Наређено је да се на свим путевима где пролазе немачки војници врше саботаже, а мајор Кесеровић је добио задатак да поруши два моста на Јужној Морави.[157]

Генерал Михаиловић је 10. септембра 1943. године наредио општу мобилизацију Црне Горе, Санџака, Херцеговине и источне Босне. Мобилизацијом није било обухваћена већина корпуса у Србији. Општу мобилизацију су, сходно плановима ВК, извршили Церски и Мачвански корпус мајора Рачића, Златиборски корпус Душана

---

[149] Рудо је заузела 4. крајишка бригада 5. дивизије НОВЈ (*Зборник НОР-а,* II-10*,* стр. 431).

[150] Вишеград и Добрун је заузела 1. крајишка бригада 5. дивизије НОВЈ (*Зборник НОР-а,* II-10*,* стр. 431).

[151] Прибој је заузела 10. крајишка бригада 5. дивизије НОВЈ (*Зборник НОР-а,* II-10*,* стр. 431).

[152] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-18, р. б. 1/18.

[153] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-18, р. б. 1/31.

[154] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-18, р. б. 1/33.

[155] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-18, р. б. 1/34.

[156] К. Николић, *Историја равногорског покрета,* I, стр. 395.

[157] К. Николић, *Историја равногорског покрета, I*, стр. 395. Кесровић је 12. септембра добио задатак да поруши железничку пругу и мостове од јагодине до Ниша. Месец дана раније, тачније 13. августа, Кесеровић је добио наређење да се припреми за насилно рушење пруге између Ниша и Јагодине“, и да помогне „Дачу Симовића, Јанковића и Цветића за рушење пруге у долини Ибра“ (АВИИ, ЧА, К-279, Ф-18, р. б. 1/27).

Радовића, а након погоршања ситуације у долини Лима почетком октобра и Јаворски, Пожешки и 1. равногорски корпус ЈВуО.[158] Церски, Мачвански и Златиборски корпус требало је да овладају долином Дрине и остваре лакшу комуникацију између србијанских и босанских четника.

Задатак да овлада средњим током Дрине, а затим да се пребаци преко реке у источну Босну, добили су корпуси мајора Рачића, који је имао на располагању 4.000 војника.[159] Рачићеве јединице извршиле су прво напад на Бању Ковиљачу, а затим и на нешто већи Зворник. Након освајања Бање Ковиљаче, 17. септембра заузет је и Зворник, о чему је послала извештај и савезничка мисија при ВК.[160] Након Бање Ковиљаче и Зворника, следећи град који се налазио у долини реке Дрине је Љубовија, неких 20 километара јужно од Зворника. Љубовију су бранили војници Руског заштитног корпуса, којима је послат у помоћ моторизовани немачки одред јачине 200 Немаца. Након бомбардовања четничких положаја око града, Немци су извукли борце РЗК и упутили се ка Лозници, док су у Љубовију ушли четници. На путу се немачки одред сукобио са четницима и том приликом Немци су имали два мртва и два рањена војника.[161] Пошто су Рачићеве јединице овладале средњим током Дрине, борци Церског и Мачванског корпуса су крајем септембра стигли на простор Медведник – Пашина глава, да би се почетком октобра заустави у Вишеградској бањи, где је мајор Рачић сачекао даља наређења Врховне команде.[162]

Златиборски корпус ЈВуО требало је да након капитулације Италије заузме немачки гарнизон у Бајиној Башти. Због убиства једног немачког војника код овог места, 12. септембра је стрељано„25 присталица Д. Михаиловића“.[163] Прва и друга. рачанска бригада Златиборског корпуса напала је 13. септембра Бајину Башту, заузела је, усмртивши 4 немачка војника.[164] Златиборски корпус је освојио и Чајетину, а крајем септембра је са савезничким официрима учествовао у рушењу четири моста код Мокре горе. Бугари су у борбама са Златиборским корпусом око Шаргана и Мокре горе из-

[158] *Зборник НОР-а*, XIV-3, стр. 27.

[159] Д. Трбојевић, *Церско-мајевичка група корпуса мајора Драгослава Рачића,* стр. 97.

[160] Д. Мартин, *Родољуб или издајник,* стр. 72; И. Авакумовић, *н. д.,* стр. 234.

[161] К. Николић, *Историја равногорског покрета,* I, стр. 398.

[162] Д. Трбојевић, *Церско-мајевичка група корпуса мајора Драгослава Рачића,* стр. 97.

[163] К. Николић, *Историја равногорског покрета,* I, стр. 396.

[164] К. Николић, *Историја равногорског покрета,* I, стр. 396; Б. Тодоровић, *Последњи рапорт*, 273.

губили 106 војника.[165] У другој половини септембра вођене су борбе око Косјерића и Сече Реке између јединица ЈВуО, с једне и љотићеваца и немачких снага, са друге стране. Љотићевци су претрпели велике губитке, а погинуо је и Хајнрих Лаутнер, командант једног љотићевског батаљона.[166] Косјерић су заузеле јединице Црногорске бригаде Пожешког корпуса, којим је командовао Филип Ајдачић.[167] Истог дана када су четници заузели Косјерић, 23. септембра 1943, на путу Ивањица – Ариље четници су, отворивши ватру на немачки камион, убили два немачка војника. Због ових акција против окупатора крајем септембра у Београду и Чачку стрељано је 385 присталица Драже Михаиловића.[168]

Због дрских акција Михаиловићевих четника, војно-управни командант Србије генерал Ханс Фелбер, покренуо је током октобра укупно пет операција у западној Србији, с циљем да уништи четнике на том простору.[169] Више немачких снага, чак 15 батаљона, било је ангажовано у подухвату „Мајсколбен“, уз ангажовање Српског добровољачког корпуса.[170] Операција је почела 3. октобра, а вођена је око Косјерића, Чачка и Пожеге, уз хапшење свих мушкараца старијих од 15 година.[171] Одреди ЈВуО успели су да 6. октобра пробију обруч и повуку се ка западу, а следећег дана генерал Михаиловић наредио је потпуну мобилизацију Златиборског, Јаворског, Пожешког и 1. равногорског корпуса ЈВуО. Корпуси су имали задатак да „осигурају своје северне крајеве од упада Немаца, Бугара и љотићеваца“, а да се на „својим јужним територијама заштите од упада комуниста“.[172] Четници су 9. октобра напали Немце и Бугаре код Ужица и разрушили тзв. златиборски пут, у намери да успоре продор непријатељских снага према Санџаку.[173] Након ове окупаторске операције, уследиле су операције „Крум“, „Долсхтос“, „Херстнебл“ и „Хамелбратен“.[174] Иако су јединице ЈВуО успеле да избегну униште-

[165] К. Николић, *Историја равногорског покрета,* I, стр. 397; Д. Мартин, *Родољуб или издајник,* стр. 74.

[166] И. Авакумовић, *н. д.,* стр. 238–239.

[167] З. Вучковић, *Сећања из рата,* 307.

[168] К. Николић, *Историја равногорског покрета,* I, стр. 397.

[169] И. Авакумовић, *н. д.,* стр. 239–242; К. Николић, *Историја равногорског покрета,* I, стр. 399.

[170] И. Авакумовић, *н. д.,* стр. 239; К. Николић, *Историја равногорског покрета,* I, стр. 399.

[171] К. Николић, *Историја равногорског покрета*, I, стр. 399; Д. Мартин, *Родољуб или издајник,* стр. 78.

[172] *Зборник НОР-а*, XIV-3, стр. 27.

[173] К. Николић, *Историја равногорског покрета*, I, стр. 399.

[174] И. Авакумовић, *н. д.,* стр. 240–242; К. Николић, *Историја равногорског покрета, I*, стр. 399.

ње, окупаторско-квинслишке снаге до краја октобра углавном су овладале долином река Дрине, Ђетиње и Западне Мораве.

И у осталим крајевима Србије осетила се појачана активност Михаиловићевих снага, која се највише огледала кроз саботажно-диверзантске акције. Најактивнији су били одреди мајора Кесеровића, Ђурића, Пилетића и капетана Марковића. Против мајора Кесеровића половином септембра вођена је бугарско-љотићевска операција, која се завршила неуспешно. Немци и Бугари изводили су операције око Крагујевца и Тополе, где је немачка полиција покушала да ухвати групу Николе Калабића.[175]

Саботаже на пругама највише су извођене на простору Косова и Метохије и у јужној Србији, у делу који је био у бугарској окупационој зони. Циљ генерала Михаиловића био је да се диверзије врше ван Недићеве Србије, како би се избегле репресалије над српским становништвом. На Косову и Метохији диверзије је изводио Косовски корпус капетана Марковића. Савезнички официри известили су своје претпостављене о акцијама на Косову и Метохији у другој половини септембра и током октобра 1943: „23. септембар: Михаиловић уништио воз пун Хуна и експлозива у тунелу 20 километара источно од Пећи“. Четири дана касније уследио је нови извештај: „А. Судар возова код Вучитрна. Осам вагона уништено укључујући два са бензином који су експлодирали. 29 Хуна сада у болници у Митровици. Б. Један вагон искочио из шина код Звечана 27. септембра. Ц. Два километра пруге уништено на 30 километара северно од Рашке“. Током првих дана октобра ређали су се извештаји о прекинутом железничком саобраћају код Рашке, Вучитрна и Приштине.[176] На територији јужне Србије такође су извођене саботаже, а сукоби са Бугарима постали су оштрији. И савезнички официри приметили су да „морал четника расте“ и да „постају крволочни кад мисле на Софију“.[177] У сукобу између Бугара и Михаиловићевих четника, 29. септембра североисточно од Ниша, четници су претрпели губитке од 17 погинулих и 4 заробљена борца.[178] Већ следећег дана четници су напали бугарске трупе у близини Пирота и убили 20, а ранили 45 бугарских војника, док су они имали једног погинулог и једног рањеног.[179] Неколико дана касније јединице ЈВуО поново су напале Бугаре и „потисли их 15 километара преко бугарске границе. Утврдили фронт и настала оштра борба са Бугарима којима је дошла помоћ из

[175] И. Авакумовић, *н. д.,* стр. 238.
[176] Д. Мартин, *Родољуб или издајник,* стр. 72–76.
[177] *Исто*, стр. 78.
[178] К. Николић, *Историја равногорског покрета, I*, стр. 397.
[179] Д. Мартин, *Родољуб или издајник*, стр. 74.

Беле Паланке и Пирота... Убијено 40 Бугара. Доцније Бугари запалили Калну и убили 15 мештана". На простору под командом мајора Ђурића, команданта јужне Србије, настављено је и са саботажама. Крајем септембра дигнуте су у ваздух железничке шине 15 км јужно од Лесковца и 30 км северно од Ниша.[180] Средином октобра разнет је воз близу Грделице, а борци капетана Јове Стефановића разнели су воз у близини Владичиног Хана. Савезничким инжињерима и борцима ЈВуО свакако је недостајало и материјала и наоружања за вршење већих диверзантских акција: „Пруга коју смо дигли у ваздух биће сутра оправљена, 11 дана пошто смо је оштетили. По извештају из Лесковца зауставили пола милиона тона материјала. Да се ово настави стално, треба ми само неколико авионских помишљки".[181] И у источној Србији осетила се капитулација Италије. Српска пољска, гранична и државна стража све чешће су се предавале и приступале јединицама ЈВуО. Немачке и бугарске снаге покушавале су да разоружају ове Недићеве формације, с циљем да предупреде њихов одлазак „у шуму". Пољска гранична стража из брзопаланачког и кључког среза пришла је ЈВуО,[182] а приликом покушаја разоружања пољске страже у Уровици један бугарски војник је погинуо, а тројица су заробљена. Снаге мајора Пилетића заузеле су 15. септембра Јабуковац и Брзу Паланку.[183] Такође, 1. октобра извршен је препад на Немце у близини Зајечара, када је погинуло 20 Немаца и један бугарски поручник.[184] Пет дана касније вођена је борба код села Радичевац у близини Књажевца, са циљем да се отме оружје од Немаца, и том приликом је погинуло 11, а рањено 14 Немаца.[185] И четници Тимочког и Крајинског корпуса изводили су саботаже на својим матичним територијама. Највреднија помена је акција на Ђердапу, са циљем да се онемогући саобраћај на Дунаву у трајању од 2 месеца.[186] О овој диверзантској акцији мајор Пилетић је послао извештај генералу Михаиловићу: „Нападнута су два брода са по два шлепа у каналу код села Бољетина. Има мртвих и рањених, а два шлепа са житом су вероватно потопљена. Енглези су присуствовали и задовољни су. Ја нисам јер канал није затворен. Наши борци су задивили Енглезе храброшћу јер су нападали под кишом куршума са румунске обале. Слажете ли се да их одликујете".[187]

[180] *Исто*, стр. 74.
[181] *Исто*, стр. 77.
[182] АВИИ, ЧА К-ДМ-II, Ф-3, р. б. 393. Депеша број 222.
[183] АВИИ, ЧА К-ДМ-II, Ф-3, р. б. 393. Депеша број 224.
[184] Д. Мартин, *Родољуб или издајник*, стр. 74.
[185] К. Николић, *Историја равногорског покрета*, I, стр. 397; Д. Мартин, *Родољуб или издајник*, стр. 75.
[186] Д. Мартин, *Родољуб или издајник*, стр. 79.
[187] АВИИ, ЧА К-ДМ-II, Ф-3, р. б. 393. Депеша број 268.

На територији источне и јужне Србије диверзантске акције и мањи препади на окупаторске јединице настављени су и следећих месеци. Јединице ЈВуО које су биле ближе Дрини и Лиму углавном су престале са нападима на окупатора у новембру, због опасности од НОВЈ.[188] „Борба против комунизма“ постала је приоритетна, а сукоб са окупатором поново је стављен у други план, и то у тренутку када је позиција четничког покрета на међународној сцени постајала све незахвалнија.

Одјек капитулације Италије у Херцеговини и Црној Гори

На територији Херцеговине, Боке и Старе Црне Горе у лето 1943. године налазило се чак пет италијанских дивизија. Дивизија „Емилија“ била је стационирана у Боки, „Тауринензе“ у Никшићу, „Ферара“ на Цетињу, док су се дивизије „Мурђе“ и „Марке“ налазиле у Дубровнику и његовој околини.[189] У плановима Врховне команде Херцеговина и Црна Гора имале су значајну улогу, како због велике количине оружја које су имале италијанске дивизије, тако и што је на овом простору генерал Михаиловић очекивао савезнички десант, према којем је и прилагођавао своје ратне планове. Током јула и августа Михаиловић је упозоравао црногорске четнике да „борба са мрским непријатељем може да отпочне у најкраће време“[190] и захтевао да црногорске снаге „отпочну са нападима на окупаторске јединице, као и на слабије окупаторске гарнизоне“.[191] Такође, 17. јула забранио је Лашићевим четницима сваку везу са окупатором, а 2. септембра уследило је ново наређење јединицама у Црној Гори и Херцеговини по питању држања према окупатору: „Општа ситуација императивно забрањује сваку везу са окупатором без обзира на све тешкоће. У својству начелника штаба ВК-е и министра војске забрањујем сваку сарадњу са окупатором, а у односу на Италијане може се ступити у преговоре само за предају оружје нама а не комунистима и друго ништа“.[192]

---

[188] Наређење јединицама Ваљевског корпуса од 9. новембра: „Престати са заустављањем возова, аутомобила и камиона са непријатељском посадом и дизањем пруге у ваздух. Борбу против издајника, Недићевих и Љотићевих банди, продужите и на сваком месту немилосрдно их уништавати. Комунизам истаћи као највеће зло овог времена и нашег највећег непријатеља. Борба против комунизма била је и биће немилосрдна. Све што се зове и што ради за комунизам – уништити“ (К. Николић, *Историја равногорског покрета,* I, стр. 401).

[189] *Зборник НОР-а,* XII-3, стр. 653.

[190] К. Николић, *Историја равногорског покрета,* I, стр. 405.

[191] *Рат и мир ђенерала*, I, стр. 145.

[192] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-9, р. б. 1/10.

Мајор Лашић је командовао снагама у северној Црној Гори након издвајања команде Старог Раса, којим је командовао капетан Лукачевић.[193] Трупама у Црној Гори командовао је пуковник Бајо Станишић, док је командант Херцеговине и Боке био мајор Петар Баћовић.[194] Велики проблем за команданте ЈВуО на овој територији биле су слабе везе између њих. Михаиловић је 26. августа захтевао од Лашића да „пожури да ухвати везу са Баћовићем", јер ће „савезници скоро да се искрцају у Црној Гори".[195] Баћовић је и 4. септембра тражио везу са снагама Црне Горе.[196] Ни 8. септембра веза није успостављена, због чега је генерал Михаиловић упутио Лашићу наређење следеће садржине: „Ви и Бајо Станишић да хватате што чвршћу везу са Баћовићем. Јавите Бају да се ова веза што пре оспособи". Ни генерал Михаиловић није имао директну везу са пуковником Станишићем, па су наређења ишла преко мајора Лашића.

Михаиловић је 10. септембра наредио општу мобилизацију Црне Горе, Херцеговине, Санџака и источне Босне. Дата су упутства Станишићевим и Баћовићевим четницима: „Ако приме услове [односи се на предају Италијана – Д. С.] понашање према њима биће пријатељско и савезничко. Лашић нека најхитније извести Ђукановића и Баја Станишића да и они предузму све. Сви италијански гарнизони у Херцеговини и Црној Гори нека буду позвани на сарадњу против Немаца. За случај да они неће борбу са Немцима нека предају нама оружје. У томе случају артиљерију нарочито склонити. За случај борбе са Немцима прокопајте све путеве, ствар је врло хитна и врло важна, у сваком случају захтевајте стовариштa оружја и муницију од Италијана. Сад је време да се Црна Гора и Херцеговина покажу шта знају".[197]

Италијанске дивизије нису имале наређења од својих претпостављених шта да раде након капитулације и којој од ратујућих страна да се приклоне. Дивизије „Мурђе", „Марке" и „Емилија" одбиле су да предају оружје Немцима и отпочеле су борбе са 118. и 7. СС дивизијом „Принц Еуген".[198] Будући да су се италијанске дивизије повлачиле ка Јадранском мору, херцеговачки четници су 11. септембра ушли у напуштено Гацко и Билеће.[199] Мајор Баћовић је, сходно директивама ВК, успоставио везу са италијанским командантима и отпочео борбе са Немцима.

[193] *Рат и мир ђенерала,* I, стр. 145.

[194] До лета 1943. мајор Баћовић је био командант Херцеговине и источне Босне, када је формирана јединствена команда Босне, односно потпуковника Захарија Остојића.

[195] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-5, р. б. 1/10.

[196] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-5, р. б. 1/10.

[197] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-12, р. б. 1/10.

[198] *Зборник НОР-а,* XII-3, 665.

[199] К. Николић, *Историја равногорског покрета,* I, стр. 407.

Генерал Михаиловић је обавестио Лашића да је „херцеговачко приморје цело у пламену. Херцеговци се боре против Немаца заједно са Италијанима све од Дубровника до Боке Которске. У Херцеговини су покварене све железничке пруге. Читава насеља у томе учествују“.[200] Михаиловић је 15. септембра обавестио све јединице да „на херцеговачком приморју наше снаге у заједници са италијанским воде тешке борбе са Немцима“.[201] Два дана касније генерал Михаиловић поново је обавестио јединице о сукобима у Херцеговини и Боки: „Италијанске трупе у Боки Которској помогнуте нашим снагама под командом мајора Бађовића воде борбу против Немца. Немци имају велике губитке. Код Груде уништен је један транспортни воз са немачким трупама. Из Дубровника велики број Италијана побегао је нама. На херцеговачком приморју боре се само наше трупе, а не комунистичке. Заробљено је 400 Немаца. Од Италијана добили смо оружје и муницију“.[202] Мајор Бађовић је добио већу количину оружја од Италијана. Месец дана после капитулације Италије, генерал Михаиловић обавестио је Лашића да је Бађовић „добио велико оружје од Италијана“.[203] Да је Бађовић имао вишка оружја сведочи и помоћ коју је дао Црногорцима. Крајем септембра „Бађевић је дао Бањанима и Граховљанима 200 пушака са муницијом“.[204]

О сукобима око Дубровника и Боке извештај својим претпостављенима послали су и савезнички официри: „Дуж обале од Дубровника до Которске поморске базе, Италијани и Михаиловићеви људи заједно туку Немце, велика битка близу Груде. Италијани у Котору чекају да виде савезничке бродове да тамо пристану, то би им подигло морал“.[205] И генерал Михаиловић је у извештају југословенској влади нагласио са би биле довољне мале снаге савезника да спрече заузимање Боке и Дубровника од Немаца“.[206] Међутим, ни симболичне савезничке снаге нису се појавиле на Јадранској обали, Немци су после неколико дана борби разоружали италијанске дивизије у Боки и Дубровнику,[207] а сукоб између партизана и четника на простору Херцеговине је ескалирао и уместо борбе против окупатора поново се распламсао грађански рат. На овом простору од јуна 1943. деловала је 10. херцеговачка бригада, а 10. септембра у Херцеговину је послата и 5. црногорска бригада, са задатком да „разбије четнике“ и

[200] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-18, р. б. 1/18.
[201] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-18, р. б. 1/34.
[202] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-18, р. б. 1/34.; АВИИ, ЧА, К-279, Ф-6, р. б. 1/2.
[203] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-10, р. б. 1/38.
[204] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-10, р. б. 1/32.
[205] Д. Мартин, *Родољуб или издајник*, стр. 73.
[206] *Рат и мир ђенерала,* I, стр. 189.
[207] *Зборник НОР-а,* XII-3, 665.

усмери своја дејства ка долини Зете.[208] Ове снаге НОВЈ заузеле су од четника 14. септембра Гацко,[209] а 17. септембра напали су четнике у Билећи.[210] Након неуспелог напада на Билећу, 10. херцеговачка бригада остала је на простору јужне Херцеговине, док је 5. црногорска добила задатак да разбије Зетски четнички одред у долини Зете.[211]

Ситуација на територији под контролом пуковника Станишића била је знатно гора него у Херцеговини. Из извештаја Баја Станишића генералу Михаиловићу видимо каква је била ситуација уочи капитулације у долини Зете: „Народ је под душевним притиском – страх од окупатора и страх од комуниста, те известан део прилази зеленашима и комунистима, док са ово мало наоружаног људства једва одржавам дух борбености. Укратко речено, ситуација је у овим крајевима скоро критична“.[212] Пуковник Станишић је 10. септембра добио наређења у вези са капитулацијом Италије, али организацијски и војни капацитети лимитирали су његове акције. Малобројност трупа, пад морала, једноипогодишња сарадња са окупатором нису могле да покрену његове трупе на антинемачке саботажне акције. На овој територији налазиле су се две италијанске дивизије: „Ферара“ на Цетињу и „Тауринензе“ у Никшићу. У недостатку наређења претпостављених команданти дивизија, морали су да доносе и политичке одлуке којој ће се од зараћених страна придружити. Дивизију „Ферара“ брзо су разоружале немачке трупе, након што је покушала да се пробије до Јадрана у нади да ће их сачекати њихова морнарица.[213] Командант дивизије „Тауринензе“ генерал Лоренцо Вивалда упустио се у преговоре и са четницима и са партизанима. Пуковник Станишић водио је преговоре са генералом Вивалдом у Даниловграду и нудио му заједничку борбу против Немаца и партизана, а у случају да Италијани не желе борбу захтевао је да се оружје преда четницима, уз обећање да ће несметано доћи до јадранске обале.[214] И Иван Милутиновић захтевао је да се Италијани предају снагама НОВЈ.[215] Сходно порасту утицаја партизана на међународној сцени и све већем фаворизовању код савезника, поједини италијански команданти били су спремни на сарадњу са НОВЈ. Након скоро месец дана лутања по црногорским планинама, већину

[208] *Ослободилачки рат,* стр. 557.
[209] *Рат и мир ђенерала,* I, стр. 189.
[210] *Ослободилачки рат,* стр. 558.
[211] *Ослободилачки рат,* стр. 558.
[212] К. Николић, *Италијанска војска и четници*, стр. 435.
[213] *Ослободилачки рат,* стр. 557; *Зборник НОР-а,* II-10, стр. 412.
[214] К. Николић, *Италијанска војска и четници*, стр. 438.
[215] *Зборник НОР-а,* II-10, стр. 276–278.

снага дивизије „Тауринензе“ од 3. до 7. октобра разоружали су Немци.[216] Један италијански батаљон разоружали су борци Никшићког НОП одреда на путу Никшић – Трублеја, а мање италијанске снаге разоружане су на Чеву. Од ових италијанских војника формиране су партизанске бригаде „Аоста“ и „Тауринензе“.[217]

Црногорске снаге под командом пуковника Станишића показале су се као најнеспремније од свих четничких снага које су биле обухваћене општом мобилизацијом. Ниједан батаљон италијанске војске ове трупе нису успеле да разоружају или приволе за акцију против Немаца. Такође, немамо података и о саботажним антинемачким акцијама током септембра. Генерал Михаиловић је крајем септембра констатовао да су на овој територији „наша организација и наше старешине испод сваке критике“.[218] Михаиловић је захтевао да „Бајо одмах изврши реорганизацију и смени неспособне старешине“.[219] Станишићева смрт предупредила је било какву даљу реорганизацију. Генерал Блажо Ђукановић повукао се у Бијелопавлиће, код четника Баје Станишића. Пета бригада НОВЈ извршила је 14. октобра напад на манастир Острог, с циљем да ликвидира генерала Ђукановића и пуковника Станишића. После четвородневних борби њих двојица су ликвидирани, а четнички покрет у долини Зете се од тог ударца није опоравио.[220]

Италијанска капитулација и испадање из рата били су знак за Немце и два покрета у Југославији (партизански и четнички) да искористе новонасталу ситуацију. За Немце – да крену према јадранској обали, у настојању да спрече евентуално савезничко искрцавање. За четнички покрет – да заузму боље позиције попуњавајући вакуум који је настао италијанском капитулацијом и да се спремно дочека евентуално савезничко искрцавање. Партизански покрет настојао је да прошири слободну територију и увећа покрет приливом нових бораца. И један и други покрет (партизански и четнички) настојали су да добијањем италијанског оружја ојачају своје војне ефективе. Након четничких упада у вакуум после италијанске капитулације, партизански покрет напао је тај простор и преузео територије, продубљујући непомирљив међусобни сукоб. Све се одвијало у настојању да се остваре боље позиције у ишчекивању завршнице Другог светског рата.

---

[216] *Зборник НОР-а,* II-10*,* стр. 381, 413.
[217] *Ослободилачки рат,* стр. 558.
[218] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-10, р. б. 1/32.
[219] АВИИ, ЧА, К-279, Ф-10, р. б. 1/32.
[220] К. Николић, *Италијанска војска и четници*, стр. 446.

Dejan Segić, Historian
BELGRADE

ČETNIKS AND CAPITULATION OF ITALY IN 1943

The Italian capitulation and retreating from the war were a signal for the Germans and the two movements in Yugoslavia (Partisans and Četniks) to take advantage of the new situation. The Germans wanted to advance towards the Adriatic Coast in order to prevent the Allies from possible landing. The Četniks tried to gain better positions by filling the vacuum created by the Italian capitulation and to get ready for possible allies' landing. The Partisan movement hoped to expand the liberated territory and augment the movement by drafting new fighters. Both movements (Partisans and Četniks) strived for strengthening their military assets by acquiring Italian weapons. Following Četniks' advance to the vacuum created by the Italian capitulation, the Partisan movement attacked those areas and took them over, deepening the irreconcilable conflict between them and Četniks. All the events that were taking place reflected efforts to secure better positions in the wake of the expected end of the World War II.

Критике и прикази

Edwin P. Hoyt

BOJE NA BALKÁNĚ. BALKÁN 1941. FAKTA A SVĚDECTÍ, PRAHA, NAŠE VOJSKO 2009. 172 str.[1]

Проучавање Другог светског рата привлачи велику пажњу историчара у чешким научним круговима. Стога појава неке монографије са ратном тематиком тешко да може остати непримећена. Међутим, нису све књиге које говоре о Другом светском рату писане научним стилом, уз претходна обимна истраживања. Издавачка кућа „Naše vojsko“ из Прага, углавном позната у чешкој средини по издањима књига војног садржаја и лако читљиве литературе намењене пре свега широј читалачкој публици, објавила је на чешком језику књигу америчког публицисте Едвина Палмера Хојта (Edwin Palmer Hoyt) *Boje na Balkáně. Balkán 1941. Fakta a svědectví* (*Борбе на Балкану. Балкан 1941. године. Чињенице и сведочанства*). Ради се о аутору старије генерације (рођен 1923. године), чији је богати опус на енглеском језику посвећен историји Другог светског рата, како у Европи, тако и у свету. Поред књиге *Boje na Balkáně. Balkán 1941*[2] (у оригиналу *War in Europe: Battles in the Balkans*) на чешки језик је до сада преведено више од 15 књига Едвина П. Хојта.

У погледу структуре, монографија *Boje na Balkáně. Balkán 1941* подељена је на 19 мањих поглавља. Такође, постоји пролог и ауторове кратке белешке, тј. објашњења на крају књиге. Иако би наслов монографије могао да упути на цео Балкан, књига говори о британско-немачким борбама на Криту крајем маја 1941. године. Изузетак представља прво поглавље, које

[1] Приказ је написан у оквиру Наменског пројекта Филозофског факултета Карловог универзитета у Прагу за другу половину 2011. године (Projektová účelová stipendia Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze pro druhou polovinu roku 2011. Název projektu: *Reflexe událostí v Protektorátu Čechy a Morava jugoslávským tiskem a politickou elitou v letech 1939–1941*).

[2] Ради се о другом издању књиге *Boje na Balkáně. Balkán 1941*. Прво издање, из 2003. године, имало је само другачији назив, а текст је иначе у потпуности исти. Видети: Edwin P. Hoyt, *Válka v Evropě. Boje na Balkáně*, Praha, Naše vojsko, Slovanský dům, 2003.

је посвећено општој ситуацији на Балкану и у Средоземном мору од почетка 1941. до маја исте године. Међутим, и поред ауторове тежње да у том првом поглављу представи стање код зараћених страна и посебно важност Грчке и Крита у ратној 1941. години, стиче се утисак да осим бројних пасажа са описима општих прилика немачких и британских позиција, ништа важније није урађено. Могло би се рећи да недостаје један увод о томе каква је била ситуација на Балкану непосредно пре 1941. године. Само у случају Југославије, аутор помиње колики су утицај имале Немачка, Италија и Велика Британија на ту балканску државу. Будући читалац остаће ускраћен за једну општу представу политичке и економске ситуације на Балкану пре 1941. и на почетку те године. Дешавања од 25. марта 1941, када је у Бечу потписан споразум о приступу Краљевине Југославије Тројном пакту, као и демонстрације након тога, аутор представља кроз основне податке. Влада Драгише Цветковића била је свргнута, према Хојтовим речима, „народним устанком“. У вези са немачким нападом на Југославију, аутор интерпретира мишљења других историчара, према којима је Хитлер починио једну од својих највећих грешака у рату одложивши напад на СССР за четири недеље, како би окупирао Југославију.

Као што је већ истакнуто, аутор од другог поглавља пише искључиво о борбама на Криту. Како би објаснио важност тог грчког острва, Хојт приказује ставове немачких генерала који су Крит сматрали битним местом одбране немачких позиција у источном Средоземљу, посебно пре напада на СССР. Управо због тога, према Хојту, Хитлер је издао наређење за операцију Меркур, што је значило да освајање Крита треба да спроведу јединице падобранаца и немачка авијација. Аутор веома детаљно представља борбе на Криту, повремено са исувише небитних детаља. Његов стил писања подсећа на историјске романе, са тежњом да се истакне драматичност ситуације и да се привуче пажња читаоца. Опис појединих борби Хојт приказује на основу сећања британских официра и војника, али уопште не помиње којих тачно или да ли су те успомене публиковане. У књизи не постоји списак извора и литературе, као и фусноте. Једино место где Хојт истиче неке од историчара чија је дела користио у писању своје монографије, представљају ауторове кратке белешке на крају књиге. Међутим, будући читалац ће опет остати ускраћен за коришћену литературу, јер осим презимена појединих аутора, углавном неће наћи називе књига.

У приказу прилика на Криту аутор напомиње разна места

где су се Немци и Британци борили. Чак и код пажљивог читаоца истицање великог броја географских појмова могло би да изазове забуну, јер у целој књизи није понуђена ниједна мапа Крита или места где су биле борбе. Са друге стране, могуће је наћи неколико фотографија немачког напада на Југославију, Грчку и Малту, као и немачких падобранаца изнад Крита.

За разлику од поглавља где су приказани разни детаљи борбе, већу важност имају последње три главе. У њима је аутор представио покушај евакуације британских војника са Крита у Египат, као и заузимање острва од стране немачке војске. Аутор је добро анализирао узроке британског пораза и немачког успеха, посебно питање великог броја мртвих војника на обе стране. Према Хојту, после заузимања Крита за Немачку више није било двоумљења у вези с тим да ли је основни предуслов за слање падобранских јединица овладавање ваздушним простором у потпуности. У случају Крита, цена је била превисока – више од половине припадника немачких падобранских јединица погинуло је у освајању острва. Са друге стране, аутор је узроке британског пораза тражио у неспособности Британаца да побољшају комуникацију између својих јединица, што није био случај приликом борби за Велику Британију.

Књига Едвина П. Хојта нуди читаоцима детаљан опис борби на Криту маја 1941. године, драматичност радње попут ратних историјских романа и, нажалост, осредњу анализу тих догађаја у целости. Општи утисак који би књига могла да остави на будућег читаоца јесте управо жеља аутора да што подробније представи борбе на Криту. Слика Балкана у Хојтовој монографији дата је само кроз скице и назнаке његове важности у ратној 1941. години. Сходно томе, и сам наслов књиге могао би бити другачији, јер не осликава све оно што је понуђено у тексту.

На крају књиге аутор је истакао да је након немачког заузимања Крита почео период терора над локалним становништвом и да је тиме уједно завршен „муњевити“ рат на Балкану. У вези са последњим, не остаје нам ништа друго него да поставимо питање да ли је тада тај рат заиста био готов, или је убрзо настављен у другим деловима Балканског полуострва, у нешто другачијем облику?

мр Милан Совиљ

Martina Grahek Ravančić:

BLEIBURG I KRUŽNI PUT 1945. HISTORIOGRAFIJA, PUGLICISTIKA I MEMOARSKA LITERATURA, HRVATSKI INSTITUT ZA POVIJEST, ZAGREB, 2009. 486. str.

Завршна фаза Другог свјетског рата на југословенском простору била је обиљежена страдањима становништва, разарањима, разрачунавањима са пораженим непријатељем и сл. Неки од ових догађаја изазивали су, или и данас изазивају, спорења цјелокупне јавности. Често експлоатисани у политици, поједини догађаји из завршне фазе рата остали су недовољно расвјетљени са историографске стране. Један од догађаја који и данас изазива спорење била је предаја ратних заробљеника у околини аустријског града Блајбурга и њихова масовна погубљења након тога.

Управо су догађаји око Блајбурга предмет магистарског рада Мартине Грахек Раванчић, уобличеног у монографију под називом *Bleiburg i križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, објављеног 2009. године у Загребу. Истраживање, из којег је произашла ова монографија, ауторка је спровела у оквиру пројекта Хрватског института за повијест под насловом *Људски губици Хрватске у Другом свјетском рату и поратu*.

Ауторка је, уз анализу самих догађаја око Блајбурга, посебно усмјерила пажњу на историографска, публицистичка и мемоарска дјела која дотичу блајбуршка дешавања, али и на број страдалих. Нарочита пажња посвећена је књижевним, драмским, филмским и ликовним дјелима која су била инспирисана догађајима око Блајбурга и на тзв. *крижном путу*. Истакнут је велики проблем који истраживачима ових дешавања причињава недостатак релевантних докумената и примораност на ослањање на мемоаре као изворе другог реда.

Анализирајући све наведено, М. Грахек Раванчић подјелила је монографију на седам већих тематских цјелина. Прва цјелина доноси преглед важнијих

историографских, публицистичких и мемоарских дјела о Блајбургу и тзв. *крижном путу.* Блајбуршки догађаји били су, најприје, тема бројних радова хрватске, али и српске и словеначке емиграције. Први радови на ову тему појавили су се свега неколико година након самих догађаја. Своја свједочанства оставили су и поједини савезнички, као и њемачки војници. Подједнаку важност за расвјетљавање блајбуршких догађаја имају и мемоари „побједника“, објављивани у социјалистичкој Југославији, али и након њеног распада. Многобројна сјећања на догађаје са тзв. *крижног пута* објављивана су у Хрватској након 1991. године, а одржан је и низ научних скупова, са којих су произашли зборници радова на тему Блајбурга и „послијеблајбуршких догађаја“. Важношћу се посебно истичу и радови словеначких историчара.

Друга цјелина у овој монографији насловљена је *Povlačenje oružanih snaga NDH i civila u svibnju 1945.* У овом одјељку ауторка анализира посљедње дана постојања Независне Државе Хрватске (НДХ) и њен потпуни слом, обиљежен нестанком институција власти и повлачењем оружаних снага са, дотадашње, државне територије. Детаљно се анализира састав и структура Оружаних снага НДХ и реконструишу правци повлачења, као и сукоби са снагама Југословенске армије (ЈА) на подручју Словеније. Повлачењу је приступио и одређени број цивила, као и других поражених наоружаних формација из Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине.

У трећем одјељку анализирани су *Pregovori na Bleiburgu 14. i 15. svibnja 1945*, вођени између представника британских снага са представницима ЈА и Оружаних снага НДХ, у околностима када су се на Блајбуршком пољу нашле ове три војске. Безусловна предаја свих квислиншких наоружаних формација била је исход преговора, а сложеност истих освјетљава се помоћу објављених сјећања учесника са све три стране, у којима има знатних неслагања. О самим околностима у којима је дошло до предаје ауторка пише у наредном поглављу, насловљеном *Izručenje oružanih snaga NDH i civila u svibnju 1945*. Између осталог, у овом поглављу детаљно анализира одредбе међународних конвенција које су регулисале права ратних заробљеника и прилике у међународним односима настале уласком ЈА у Корушку. Осим изручења припадника оружаних снага НДХ, знатна пажња посвећена је и изручењима припадника четничких формација из Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине, словеначких домобрана и припадника Српског добровољачког корпуса.

Најобимније поглавље у овој монографији насловљено је *Križni*

put. У њему се настоји реконструисати шта се све догађало са ратним заробљеницима након што су предати ЈА и враћени у Југославију. Због положаја у којем су се заробљеници нашли, њихов пут се често назива и *маршем смрти.* Детаљно се анализира кретање заробљеничких колона кроз Југославију. Ауторка истиче да су прва масовна стријељања заробљеника започела на територији Словеније, недуго након изручења, али и да су ту формирани први заробљенички логори. Наводе се бројна свједочанства о масовним погубљењима и условима у логорима. Читаво наредно поглавље посвећено је процјенама броја страдалих око Блајбурга и током тзв. *крижног пута (Broj stradalih na Bleiburgu i križnom putu).*

Посљедња два поглавља посвећена су култури сјећања на ове догађаје. Анализира се њихова заступљеност у умјетности (*Bleiburg i križni put u književnosti, drami, filmu i likovnoj umjetnosti*) и образовном систему (*Bleiburg i križni put u hrvatskim udžbenicima povijesti*).

Монографија Мартине Грахек Раванчић доноси цјеловит преглед научне, публицистичке, мемоарске и др. литературе о догађајима на југословенско-аустријској граници из маја 1945. године. Књига је нарочито обогаћена фотографијама из јавних и приватних збирки, од којих су неке први пут објављене. Због свега тога монографија представља важан допринос проучавању ових врло сложених догађаја и може представљати полазну основу за даља истраживања.

Милан Гулић

Todor Kuljić:

SEĆANJE NA TITOIZAM – IZMEĐU DIKTATA I OTPORA, ČIGOJA ŠTAMPA, BEOGRAD 2011, 268 str.

Тодор Кољић се у и својим ранијим књигама бавио проблематиком истраживања сећања (*Преовладавање прошлости* /2002, *Култура сећања* /2006. и *Социологија генерације* /2009). Књига *Sećanje na titoizam – između diktata i otpora* је наставак бављења овом проблематиком у чијем је средишту пажње памћење и сећање на титоизам. Њен рукопис чине предговор и три носећа дела: 1. Антититоизам између транснационалног диктата памћења и локалних сећања; 2. Употреба титоизма; 3. Титоизам и европеизација праксе сећања. Унутар ових делова су целине којима аутор рашчлањује ову проблематику гранајући рукавце свог истраживања.

Урушавање државе деведесетих година прошлог века, рат на југословенском простору, стварање нових држава, процес транзиције и нове вредности замрсили су друштвену и идејну стварност. Криза и слегање друштвеног тла утицали су да се, временом, баци поглед уназад, на време живљења у заједничкој држави и на Јосипа Броза Тита – личност која је симболизовала тај период. Сећање на то време, важно за формирање идентитета, различито се обликује и прилагођава потребној друштвеној стварности. Како и сам аутор упозорава: *нема идентитета без континуитета,* истичући важност сећања на *титоизам*. Најбитније је да се разуме да све не почиње од нас и да се прича о Југославији 20. века се не може испричати без приче о Титу. Управо је прича о Титу посредно прича о нама, нашим менталитетима, наравима, обичајима и навикама. Суочавање са наслеђем је битно јер прошлост је ту и она се не може прескочити. Њено присуство се остварује преко службеног памћења, историографије и сећања обичног појединца. Треба истаћи и то да историчари нису били имуни на изазове времена (како аутор каже неки су 90-их година кројили територије), уместо да су се бавили својим послом, стварајући хладну, одме-

рену слику да Тита разумемо духом времена у коме је живео.

Након урушавања државе и система који симболизује пад берлинског зида, Тито се као „упадљив симбол“ први нашао на удару. Дошло је како и Куљић истиче, до демонтаже једног и истицања нових хероја и јунака. Није неретка појава да су у томе учествовали исти људи који су претходно оплакивали Тита. Спорови око Тита нису били научне „ранкеовске“ (*рећи како је било*), већ вредносне и идеолошке природе. На удару се нашла и држава (Југославија) и њен вођа (Тито). Из угла етноцентризма држава (Југославија) је за једне (Хрватска) била тамница или за друге (Србија) илузија, Тито у Хрватској – када се својата – чисти се од југословенства; у Хрватској је југословенство уставно забрањено; Македонија трага за Александром Македонским, Црна Гора за Дукљом; Тито се демонизује.... Истиче се негативно памћења, заборавља чланство у СКЈ, наглашава крсна слава, мењају се називи улица, уклањају споменици, попови су на славама тајкуна – нема их на штрајковима радника, паушално се из политичког угла гледа на заједничку прошлост у југословенској држави.

У процесима глобализације намеће се капитализам, антикомунизам и неолиберално вредности, стављањем „холокауста“ /фашизам/ и „гулага“/комунизам/ у исти кош потискује се антифашизам иако је то, како аутор каже, европско родољубље у које се „уклопио“ Тито. Аутор посебну пажњу посвећује уџбеницима историје у Србији, Хрватској и Босни и Херцеговини у којима изостаје различито тумачење истих чињеница и њихово различито акцентирање. Преовлађује етноцентризам, ренационализација, дејугославизација и ретитоизација. У Хрватској је „нулти час“ Домовински рат. На другој страни, ЕУ има јединствену заставу, химну, новац, Дан Европе... Чланство у ЕУ је главни правац кретања и Брисел препоручује заједничко читање прошлости („усаглашена неконфликтна прошлост“) и сагледавање историје из угла „другог“ (захтев за више емпатије према другима). Присутан је *диктат сећања* због потребе унификације у циљу учвршћења заједничког културног и политичког идентитета. Европско сећање је асиметрично: маркантне славне националне прошлости и на другој страни тражење признавања страних жртава и властитих недела. Сећање на титоизам се провлачи између критике и апологије капитализма. Из тог угла титоизам се крсти као тоталитаризам брисањем свакодневнице полувековног социјализма, чији је слом, управо, подстакао провалу конфликтне прошлости. Аутор упозорава да привилеговање једне трауме води

потискивању друге и на опасност да се као доминантан поглед на титоизам – представи да је био део лагера.

Тренутна друштвена криза буди сећање на *титоизам*. Овој проблематици Куљић прилази научно опрезно, са стајних тачака са којих се боље види, сагледавајући је са неколико осматрачница (*жабља* /национална државно-центрична/, *птичја* /југословенска социјално-историјска/ и *авионска* /филозофски поглед на титоизам) у зависности да ли је реч о процесима кратког или дужег трајања.

Као последица кризе и песимистичке слике будућности, наспрам Тита као симбола „наде“, јавља се *титосталгија* („црвени пасош“, „за нас се знало“, „бравар је био бољи“, „ниси смео ништа рећи, али си смео свугде лећи“). Не може се пренабрегнути чињеница да је титоизам на балканским просторима крхке државности донео социјалну сигурност, мир, друштвену покретљивост, „смировање простора“ и прожимање култура. Аутор закључује да је *титоизам* разапет између политичке употребе прошлости, њене научне анализе и сећања обичног човека.

Аутор нам на много места разоткрива идеологизованост посттитових тумачења и недоследно, историјски кратковидно (оспориво већ преко суседне границе) политичко користољубље нових националних посттитових елита. Куљић се није задржао само на тумачењима бивших Титових поданика (такав менталитет су испољавали будући конвертити), већ је показао и празнину и нимало нове садржаје других идеологија у посттитовском времену. На сцени су се поново у истом, недоследном, аморалном и неморалном светлу као и у време њиховог процвата, појавили тумачи неолиберализма, национализма, фашизма, тоталитаризма и други.

Тодор Куљић овом књигом ствари поставља у шири контекст и смешта их у европско идејно окружење. Када се ствари поставе у такав, шири контекст, постају прегледније и много јасније. Аутор упозорава де је свака апсолутизација властитог погледа ризична јер води у опасност. Управо зато књига опомиње јер није било отвореног сучељавања са прошлошћу. Куљић не суди већ упућује на опрезност, не препоручује црно-белу слику већ потребу слојевитијег сагледавања, позивајући на научни приступ кроз уравнотежени однос према прошлости. Најбитније је да аутор никога не штеди и истим аршином мери појаве на овим бившим југословенским просторима. Аутор трага за новим у идејној и друштвеној кризи у којој су се нашла друштва на бившим југословенским и европским просторима. Зато ће се читањем овог штива свакако појавити асоцијација да је падом берлинског зида наста-

вљен онај претходни рат између европске (и светске) деснице и левице. Сада су то без сумње светски феномени и у том смислу Куљићев рад погађа саму суштину савремених идеолошких кретања, која се не опажају у трци за новцем мултинационалног капитала. На бившим југословенским просторима титоизам је – иако растргнут – ту, како је то изванредно показао Куљић. Проблем је што свако од њега узима само оно што одговара његовој новој нарацији и „новој“ историографији.

др Милан Терзић

Документи

УДК 94:355.42/.43(37)(049.32)

Никола Керавица, самостални истраживач
АНТИЧКОГ И СРЕДЊОВЕКОВНОГ УМЕЋА РАТОВАЊА,
НАРОДНИ МУЗЕЈ, БЕОГРАД,
E-mail: nkvrzica@yahoo.com

ΑΡΡΙΑΝΟΥ ΕΚΤΑΞΙΣ ΚΑΤΑ ΑΛΑΝΩΝ
АРИЈАНОВ БОЈНИ ПОРЕДАК ПРОТИВ АЛАНА

Афродити из Сатале

АПСТРАКТ: Пред читаоцем је први превод са грчког оригинала на српски језик дела Ἔκταξις κατὰ Ἀλανῶν, (*Бојни поредак против Алана*)*, римског историчара, филозофа, теоретичара и високог војног заповедника Луција Флавија Аријана, познатијег као Аријан из Никомедије. Овај по много чему јединствен приручник – извештај садржи прецизан опис тактичког деловања војних јединица царског Рима у доба Принципата, за време марша, непосредно пре и током битке. Уз превод су дати коментари и кратак осврт на војно-историјски значај овог Аријановог дела.*

Луције Флавије Аријан (*Lucius Flavius Arrianus*, око 80–160) рођен је у Никомедији[1] у римској провинцији Битинија и Понт. Аријан је био плодан писац и историчар, данас највише познат по *Анабази*, делу у којем је описао подухвате и походе македонског краља Александра Великог. Узор му је био Ксенофонт Атињанин (*Ξενοφῶν Αθηναίος*, око 430–354 пре н. е.), војсковођа и војни теоретичар, како својим писаним делима, тако и животом, због чега су Аријана, не без разлога, прозвали Ксенофонт Млађи. Био је пријатељ Публија

[1] Данас град Измит у Турској.

Елија Хадријана (*Publius Aelius Trajanus Hadrianus Augustus*, 117–138) са којим је делио пуно заједничких интересовања. Цар га је уздигао у сенаторски сталеж, *homines laticlavii,* омогућивши му тако приступ највишим положајима у Римском царству. Аријан је 130. године био један од конзула, да би га Хадријан наредне године поставио за царског намесника и главнокомандујућег војних снага провинције Кападокије, *legatus Augusti pro praetore provinciae Cappadociae*.[II]

Кападокија је била гранична провинција Царства, у којој су били размештени стални логори легија и бројна мања утврђења у којима су боравили помоћни и савезнички одреди римске војске. Брига о овим трупама била је један о најважнијих послова царског намесника, посебно у време Хадријанове владавине. Током пете године Аријановог намесништва провинција се нашла на удару спољног непријатеља. Нападачи су били Алани, номадски народ сарматског порекла, који су угрозили североисточне границе провинције и суседну Јерменију.[III] Није то била инвазија великих размера, вероватније је у питању био већи пљачкашки поход. Алани су били познати по квалитетној, тешко оклопљеној коњици, чији је напад био готово незаустављив. Аријанов одговор на могући упад у провинцију био је брз али промишљен, и варвари су одбачени практично без битке.

Потакнут овим успехом Аријан је написао кратко дело, данас познато под насловом *Ἔκταξις κατὰ Ἀλανῶν*, *Бојни поредак против Алана*. Оно је јединствено јер доноси запажања високог римског заповедника о организацији и деловању провинцијских војних снага непосредно пре и током битке. Нажалост, до нас је дошло некомплетно, са пуно тешко читљивих делова и лакуна у тексту.[IV] Најстарији сачувани препис налази се у фирентинској *Biblioteca Medicea Laurenziana* у оквиру византијске збирке рукописа из X века – *Codex Mediceo Laurentianus Graecus LV 4*.

Током рада на овом преводу користили смо два издања Аријановог дела. Прво је објавио Хершер 1854,[V] а друго Рос 1967. године.[VI] Поред тога, консултовали смо и упоређивали три превода грчког

[II] H. F. Pelham, *Arrian as Legate of Cappadocia*, Essays on Roman History, Oxford, 1909, pp. 212–233.

[III] Dio, LXIX 15.1.

[IV] A. B. Bosworth, *Arrian and the Alani*, Harvard Studies in Classical Philology 81, 1977, pp. 232.

[V] R. Hercher, *Αρριανι Σψριπτα μινορα, Ἀρριανοῦ ἔκταξις κατὰ Ἀλανῶν*, B. G. Teubneri, Lipsiae, 1854, pp. 80–85.

[VI] A. G. Ross, *Flavii Arriani quae exstant omnia, II: Scripta minora et fragmenta, Ἀρριανοῦ ἔκταξις κατὰ Ἀλανῶν*, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, Leipzig, 1967, pp. 177–185.

оригинала на енглески и руски језик, чији су аутори Кемпбел,[VII] Нефедкин[VIII] и Дорст.[IX]

(1) Као претходница читаве војске треба да иду извиђачи коњаници,[1] подељени у два одреда са својим заповедником. За њима коњаници–луконоше из Петре,[2] и они у два одреда, њих да предводе декуриони.[3] За овима треба да су распоређени они из але Ауријане.[4] Уз њих треба да су постављени они из четврте кохорте Рета,[5]

[VII] B. Campbell, *The Roman Army, 31 BC–AD 337. A Sourcebook*, Routledge, London, 1994, pp. 92–93; 97–99.

[VIII] К. А. Нефёдкин, *Кампания Арриана по отражению аланского набега на Каппадокию в 135 г.,* Stratum Plus No. 3, 1999,. pp. 173–188.

[IX] S. van Dorst, *Arrian's Array against the Alans*, http://s_van_dorst. tripod. com/Ancient_Warfare/Rome/Sources/ektaxis. html, септембар 2010.

[1] Мала савезничка коњичка јединица извиђача, *exploratores* (W. Smith, *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, John Murray, London, 1875, pp. 509). Задатак им је био да пронађу најсигурнији пут за пролаз војске, обележе изворе питке воде и сл. Најважније је ипак било да на време уоче сваку појаву непријатељских снага и о томе обавесте главнину колоне (A. K. Goldsworthy, *Roman Warfare*, Cassel, London, 2003, pp. 174).

[2] *Cohors III Ulpia Petraeorum [milliaria] equitata sagittariorum* (кохорта трећа Улпија, из Петре, [хиљаду јака], коњичка, са стреличарима), мешовита пешадијско-коњичка помоћна јединица, образована у Петри. Због почасног назива *Ulpia*, њено оснивање треба сместити у године након анексије Набатејске краљевине (око 107. године) у време владавине цара Трајана. Посведочена је у натписима из Иконије – *... praef(ectus) coh(ortis) III Ulp(iae) Petraeor(um)...* (AE 1908, 200 = ILS 9013), Сестинума – *... trib(unus) coh(ortis) III Ulpiae Petraeor(um)...* (CIL XI 6010) и Сале у Мауританији који је датиран у средину II века – *... trib(unus) mil(itum) coh(ortis) III Ulp(iae) m(illiariae) Petraeor(um)...* (AE 1931, 36, 38). У доба позног царства посведочена је као *cohors tertia Ulpia milliaria Petraeorum* у Метити, Кападокија (Not. dign. Or. XXXVIII 27). О кохорти видети: Cichorius, RE IV 324, s. v. *cohors III Ulpia Petraeorum*.

[3] Декурион је предводио једну турму – одред од око 30–40 коњаника.

[4] *Ala II Ulpia Auriana* (ала друга Улпија Ауријана), помоћна коњичка јединица највероватније основана у Хиспанији (H. Temporini, W. Haase, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, Part 2, Volume 3, Walter de Gruyter, 1986, pp. 189). Ауријан је вероватно био један од њених истакнутијих заповедника, па је по њему ала и добила име. Можда баш ову јединицу помиње Тацит као део војске верне Веспазијану у бици код Бедриака, током грађанског рата 69. године (Tacit, *Hist*. III 5,16). У II веку ала је била распоређена Кападокији, о чему сведочи натпис на надгробном споменику једног од заповедника откривен у Петри – ... *praef(ectus) alae II Ulp(iae) Aurianae in Cappadocia ...* (AE 1996, 1630) и онај из Пенге – ... *ala II Ulp(ia) Aur(iana)...* (CIL III 6743). У доба позног царства посведочена је као *ala Auriana* у Даскузи, Кападокија (Not. dign. Or. XXXVIII 22). *Alae quingenariae* бројале су око 500 коњаника, односно 16 турми.

[5] *Cohors IV Raetorum equitata* (кохорта четврта Рета, коњичка), мешовита пешадијско-коњичка помоћна јединица основана у провинцији Рецији. Војничка диплома из Сиска датирана на почетак II века посведочује ову јединицу у Горњој Мезији (CIL XVI 46 = ILS 9054). Након тога је прекомандована у Африку, о чему сведоче натписи из Мауританије и Тимгада, који помињу њене заповеднике (AE 1991, 1749,1750; AE 1980, 959 = AE 1989, 888; AE 1980, 959). Кохорта је учествовала у Трајановом походу на Партију 114 године. Гај Хосидије Север помиње се као њен заповедник у првој половини II века (AE

којима је старешина Дафнес Коринћанин.[6] С њима да буду они из але која се назива алом Колониста.[7] Уз њих треба распоредити Итурејце[8] и Кирењане,[9] а и оне из прве *кохорте*[10] Рета.[11] Свима њима треба да заповеда Деметрије.

1991, 1749, 1750). У доба позног царства посведочена је као *cohors quarta Raetorum*, у Аналиби, Кападокија (Not. dign. pars Or. XXXVIII). У походу су, изгледа, учествовали само коњаници ове кохорте; пешадија се у даљем тексту не помиње. О кохорти видети: W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien, von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938, pp. 180.

[6] Имена готово свих заповедника јављају се само у овом Аријановим тексту и нигде другде.

[7] *Ala I Augusta gemina Colonorum* (ала прва Августа, удвојена, Колониста), помоћна коњичка јединица највероватније основана током I века у Јудеји (K. R. Sherk, *The Inermes Provinciae of Asia Minor*, The American Journal of Philology, Vol. 76, No. 4, 1955, pp. 409). *Gemina* у имену означава да је, у неком тренутку, ала обновљена спајањем одреда две, по функцији сличне јединице, могуће *alae Augustae* и *alae Colonorum* (S. Applebaum, *Judaea in Hellenistic and Roman times: historical and archeological essays*, - Leiden, 1989, pp. 60, 64–65). Помиње се на малом броју натписа у источним провинцијама Ликија–Памфилији, Галатији и Сирији (J. Scheuerbrandt, *Exercitus, Aufgaben, Organisation und Befehlsstruktur römischer Armeen während der Kaiserzeit*, Inaugural–Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Albert–Ludwigs–Universität Freiburg i. Br., 2004, pp. 60). У доба позног царства посведочена је као *ala prima Augusta Colonorum* у Кијаки, Кападокија (Not. dign. Or. XXXVIII 21).

[8] *Cohors I Ityraeorum sagittariorum equitata* (кохорта прва Итурејаца, са стреличарима, коњичка), мешовита пешадијско-коњичка јединица основана у Јудеји или Сирији. Током I века била је распоређена у Германији, а потом је учествовала у Трајановим походима на Дакију и Партију (D. J. Knight, *The Movements of the Auxilia from Augustus to Hadrian*, ZPE 85, 1991, pp. 205). Посведочено је више кохорти са називом *Ityraeorum*, и то у Германији, Панонији, Египту и Сирији (V. A. Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army*, University of California Press 1981, pp.166). Натпис из Песинунта, датиран у последњу четвртину I века помиње Тита Клаудија Хераса који је, поред осталог, био и префект *cohors Ituraerorum* (IGR III 230 = AE 1897, 123). Исти заповедник служио је и као трибун легије *XII Fulminata*, па на основу тога можемо са великом вероватноћом сврстати ову јединицу у Аријанову провинцијску војску. Мало је вероватно да су у питању кохорте *II* или *III Ityraeorum*, које су у то време биле распоређене у Египту (J. Scheuerbrandt, *Exercitus, Aufgaben, Organisation und Befehlsstruktur römischer Armeen während der Kaiserzeit*, Inaugural–Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Albert–Ludwigs–Universität Freiburg i. Br., 2004, pp. 64), мада није немогуће да се ради о коњичкој вексилацији неке од ових кохорти. Тим пре што Аријан помиње само коњанике, док о пешадији даље не пише. О кохорти видети: Cichorius, RE IV 306, s. v. *cohors I Ityraeorum sagittariorum equitata milliaria* и Tentea, O., *Cohors I Ituraeorum sagittariorum equitata milliaria*, Orbis Antiquus: Studia in honorem Ioannis Pisonis, University Babeş–Bolyai, Cluj–Napoca, 2004, pp. 805–814.

[9] *Cohors III Augusta Cyrenaica sagittariorum equitata* (кохорта трећа Аугуста, из Киренаике, са стреличарима, коњичка), мешовита пешадијско-коњичка помоћна јединица која је највероватније понела име *Cyrenaica* у време Октавијана Августа, слично као и кохорте *I Lusitanorum Cyrenaica* и *II Hispanorum Scutata Cyrenaica*. Могуће је да су ове помоћне јединице учествовале у некој опсежнијој војној акцији у Киренаици (E. Ritterling, *s. v. legio*, RE XII, Stuttgart, 1925, 1506). Један од њених заповедника, у време цара Марка Аурелија, био је Гај Елије Домиција, н који се помиње и као трибун легије *XII Fu-*

(2) Иза њих нека буду келтски коњаници[12] и они подељени у два *одреда*, а да их води центурион задужен за логор.[13]

(3) Пешадија да се распореди иза ових, своја знамења[14] да носи пред собом, како Италици[15] тако и Кирењани[16] који су на броју.[17]

---

lminatae – ... praef(ectus) cohort(is) III Aug(ustae) / Cyrenaicae, trib(unus) leg(ionis) XII Ful(minatae) /... (ILS 2748; E. Ritterling, *Zur Erklärung von Arrians Ἔκταξις κατὰ Ἀλανῶν*, Wiener Studien 24, 1902, pp. 364.). Обе ове дужности вршио је у Кападокији, па тако ову кохорту можемо са великом сигурношћу сврстати у Аријанову провинцијску војску. Овде су у питању коњаници ове кохорте.

[10] Речи стављене у курзив су интервенција преводиоца и налазе се у тексту само када је било неопходно појашњење.

[11] *Cohors I Raetorum equitata* (кохорта прва Рета, коњичка), мешовита пешадијско-коњичка помоћна јединица основана у провинцији Рецији. Прекомандована је са лимеса на Дунаву на Исток, током Трајановог похода на Партију (D. J. Knight, *The Movements of the Auxilia from Augustus to Hadrian*, ZPE 85, 1991, pp. 205), највероватније заједно са кохортом *IV Raetorum*. Након тога остаје распоређена на Истоку, о чему сведочи натпис датиран на крај II или почетак III века који помиње неке од војника ове кохорте у служби прокуратора провинције Азије са седиштем у Ефесу – ... *pro[c(uratori)] provinc(iae) Asiae patri / senatorum / stratura militum / c(o)hor(tis) I Raet(orum) qui in / officio eius deputantur / [– – –]c* (AE 1988, 1023).

[12] У тексту *Κέλτοι ἱππεῖς*, али су пре у питању Германи (E. Ritterling, *Zur Erklärung von Arrians ÖEktajiw κατὰ Ἀλανῶν*, Wiener Studien 24, 1902, pp. 364), односно *cohors I Germanorum [milliaria] equitata* (кохорта прва Германа, [хиљаду јака], коњичка), мешовита пешадијско-коњичка помоћна јединица највероватније основана у провинцији Германији. Тешко је са прецизношћу одредити о којој се помоћној јединици заиста ради. Кохорта сличног назива *I Germanorum civium Romanorum* била је у овом периоду распоре ена на германском лимесу (J. Scheuerbrandt, *Exercitus, Aufgaben, Organisation und Befehlsstruktur römischer Armeen während der Kaiserzeit*, Inaugural–Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Albert–Ludwigs–Universität Freiburg i. Br., 2004, pp. 63). Натпис из Сале, који је датиран у средину II века, помиње заповедника који је био *... praef(ectus) coh(ortis) I Germanor(um) ...* (AE 1931, 36, 38). У доба позног царства посведочена је као *cohors milliaria Germanorum*, распоређена у Сисили, Кападокија (Not. dign. Or. XXXVIII 30). У походу су, изгледа, учествовали само коњаници ове кохорте.

[13] Ради се о једном од центуриона посебно задуженом за распоред и боравак јединице унутар логора.

[14] *Signum*, мотка копља на коју су стављани различити предмети, венци, метални дискови и др. Врх је красио посребрени врх копља или отворена шака. Сигнум је носио нижи заповедник, посебно за њега задужен, *signifer* (Goldsworthy, A. K., *Roman Warfare*, Cassel, London, 2003, pp. 134).

[15] *Cohors I Italica voluntariorum civium Romanorum milliaria equitata* (кохорта прва Италска, добровољачка, римских грађана, хиљаду јака, коњичка), мешовита пешадијско-коњичка помоћна јединица, основана у Италији. Била је распоређена у Кападокији, о чему сведочи натпис који помиње извесног Публија Валерија Урцитана, који је поред осталог био њен трибун, на служби у овој провинцији ... */ trib(uno) coh(ortis) I Ital(icae) (milliariae) volunt(ariorvm) c(ivium) R(omanorum) in Cappad(ocia) / ...* (AE 1974, 226 = CIL VI 3654; E. Ritterling, *Zur Erklärung von Ἔκταξις κατὰ Ἀλανῶν*, Wiener Studien 24, 1902, pp. 366). Кохорта се помиње на натпису из Ечмијадзина у Јерменији *... / Pop(ilius) Macri[n](us) tr(i)b(unus) c(o)h(ortis) (milliariae) eq(uitatae) c(ivium) R(omanorvm) /...* (ILS 9117) и оном пронађеном у Риму – *C(aio) Nasennio C(ai) f(ilio) Marcello Seniori / ... trib(uno) coh(ortis) I Italicae civium romanorum volun / tariorum* (ILS 2741 = CIL XIV 171).

Свима да заповеда Пулхер, који је старешина Италика. Пешадија Босфорана[18] нека је за њима, да их води њихов заповедник Лампрокле, а Нумићани[19] иза ових предвођени Варом, својим старешином.

(4) Строј да чине четири тешка пешадинца[20] упоредо. Пред њима нека иду све придодане луконоше.[21] Бокове *колоне* нека штите њихови коњаници.[22] Иза оних нека иду одабрани коњаници,[23] а

Постојало је више од 30 помоћних јединица са називом *voluntariorum civium Romanorum* у римској војсци. Највећи број њих образован је почетком I века, за време цара Октавијана Августа. Приликом оснивања чинили су их добровољци (*voluntarii*) – римски грађани или ослобођеници (P. A. Brunt, *C. Fabricius Tuscus and an Augustan Dilectus, ZPE 13*, 1974, pp. 90–115). У каснијем периоду третиране су као и све друге помоћне јединице које су попуњавали *peregrini*, поданици Царства без римског грађанског права (A. K. Bowman, E. Champlin, A. Lintott, The Augustan Empire, 43 B. C.–A. D. 69, Cambridge University Press, 1996, pp. 382–383).

[16] Кохорта *III Augusta Cyrenaica*, чији је коњички део већ био поменут. Овде је у питању пешадијски део кохорте.

[17] Кохорта *III Augusta Cyrenaica* није била у пуном саставу, у питању је њена вексилација. Неке од центурија биле су распоређене на обављању других задатака. Ово је била уобичајена пракса током војних похода у доба Царства. Назив вексилација, *vexillatio*, потиче од речи стег, *vexillum*, око кога су се окупљали ратници овог новообразованог одреда (W. Smith, *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, John Murray, London, 1875, pp. 507).

[18] *Cohors I Bosporanorum milliaria equitata sagittariorum* (кохорта прва Босфорска, хиљаду јака, коњичка, са стреличарима), мешовита пешадијско-коњичка помоћна јединица, највероватније основана у клијентској Босфорској краљевини. На почетку Веспазијанове владе била је стационирана у провинцији Азији (K. R. Sherk, *The Inermes Provinciae of Asia Minor*, The American Journal of Philology, Vol. 76, No. 4, 1955, pp. 405). Под Трајаном је учествовала у Дачким ратовима, да би по окончању похода на Партију или на почетку Хадријанове владавине била распоређена у Кападокију (E. Ritterling, *Zur Erklärung von Arrians Ἔκταξις κατὰ Ἀλανῶν*, Wiener Studien 24, 1902, pp. 363–364). Гај Хосидије Север помиње се и као њен заповедник у првој половини II века (AE 1991, 1749, 1750). У доба позног царства посведочена је као *cohors milliaria Bosporiana* у Арауракі, Кападокија (Not. dign. Or. XXXVIII 29).

[19] *Cohors I Numidarum [peditata]* (кохорта прва Нумићана [пешадијска]). Могуће је да се ради о јединици *cohors I Numidarum*, која се помиње на натпису пронађеном у Сирији, а датираном у последњу четвртину I века (CIL XVI 35 = AE 1927, 44). Не треба је мешати са кохортом *I Flavia Numidarum equitata*, која је била стационирана у Доњој Мезији до 153. године, а потом прекомандована у Ликију – Памфилију (M. M. Roxan, *An Auxiliary/Fleet Diploma of Moesia Inferior: 127 August 20,* ZPE 118, 1997, pp. 292–293; K. R. Sherk, *The Inermes Provinciae of Asia Minor*, The American Journal of Philology, Vol. 76, No. 4, 1955, pp. 402).

[20] Аријан користи термин *ıpl›tai*, што потврђује да су ове помоћне јединице чинили тешки пешадинци (*pedites gravis armatura*), у овом случају ратници опремљени и наоружани веома слично римским легионарима (A. K. Goldsworthy, *Roman Warfare*, Cassel, London, 2000, pp. 51).

[21] У питању су пешадинци–луконоше, који су били саставни део стреличарских помоћних одреда, *cohortes sagittariorum*. Распоред на челу јединице омогућавао им је да ефикасно реагују на могући непријатељски напад.

[22] Коњаници су чинили саставни део мешовитих помоћних одреда, *cohortes equitatae*. У мешовитој коњичкој кохорти хиљаду јакој, *cohors milliaria equitata*, било је око 800 пешадинаца и око 240 коњаника. Мешовита коњичка кохорта пет стотина јака, *cohors quingenaria equitata*, имала је око 400–500 пешадинаца и око 120 коњаника (A. K. Goldsworthy, *Roman Warfare*, Cassel, London, 2003, pp. 57–58).

за њима легијска коњица,[24] (5) затим катапулти,[25] затим знамен[26] XV легије[27], а око њега легат легије Валенс,[28] његов заменик,[29] трибуни који су одабрани[30] и центуриони прве кохорте.[31] Испред зна-

[23] Коњаници, у тексту *ἐπίλεκτοι ἱππεῖς* (*equites electi, equites singulares*), били су одабрани из помоћних јединица провинције. Задужење им је било да прате и чувају царског намесника, *legatus Augusti pro praetore*. Није их било више од 500 (B. Campbell, *The Roman Army, 31 BC–AD 337. A Sourcebook*, Routledge, London, 1994, pp. 34).

[24] У тексту *τῆς φάλαγγος ἱππεῖς* (*equites legionis*). Овде први пут, па потом кроз цео текст, Аријан римску легију назива фалангом, што је неуобичајено редак случај у античким рукописима (A. B. Bosworth, *Arrian and Rome: the Minor Works*, ARNW II. 34.1, 1993, pp. 267). Коњичке јединице легија биле су мале, бројале су око 120 коњаника по легији. Углавном су обављале курирске послове. Овде су биле присутне две легије, тако да није могло бити више од осам турми легијских коњаника (Flavius Josephus, III 4.2; A. K. Goldsworthy, *Roman Warfare*, Cassel, London, 2003, pp. 51).

[25] Бацачко оруђе, торзионе справе намењене за испаљивање великих стрела, *catapultae* или камене ђулади, *ballistae*. Римљани су начин израде и употребе ових оруђа преузели од Грка. Свака легија имала је више десетина ових справа, различитих величина, снаге и домета.

[26] *Aquila,* позлаћени сребрни орао, који је био највећа светиња легије, ношен је на мотки копља (Flavius Josephus, III 4.2; A. K. Goldsworthy, *Roman Warfare*, Cassel, London, 2003, pp. 134).

[27] *Legio XV Apollinaris* (легија XV Аполону посвећена), једна је од 28 легија обновљених и распоређених у време цара Октавијана Августа. Вероватно ју је основао Јулије Цезар почетком друге половине I века пре н. е. Легија је почетком I века била распоређена у Карнунтуму, да би 60-их година била прекомандована у Сирију, када је учествовала у Корбуловом походу против Парћана и потом у гушењу Јудејског устанка. Поједине кохорте учествовале су у походу на Дакију и Партију, под царем Трајаном. За време Хадријана легија је распоређена у Саталу, одакле је Аријан и повео овде описан поход (Dio, LV, 23.5; E. L. Wheeler, *Legio XV Apollinaris: From Carnuntum to Satala – and beyond*, Yann Le Bohec, Les légions de Rome sous le Haut–Empire, Lyon, 2000, pp. 259–308). У доба позног царства посведочена је као *legio quintadecima Apollinaris* у Сатали, Кападокија (Not. dign. Or. XXXVIII 13).

[28] *M. Vettius Valens* је једини другде посведочен високи заповедник који се помиње у тексту. У натпису из Риминија (CIL XI 383), датираном у прву половину II века (F. Minak, *Ariminum il territorio al microscopio*, 2004. http://www.romit.org/it/pubblicazioni_romit/studio_bracesi. pdf, септембар 2010, pp. 73, fig. 19) поред осталих положаја које је заузимао, наводи се да је био легат легије XV Apollinaris – *M(arco) Vettio, M(arci) f(ilio) / An(iensi), Valenti / questori provinc(iae) / Macedon(iae), quastori pleb(is), / seviro eq(uitum) [R]om(anorum), praet(ori), / leg(ato) provinc(iae) [N]arbonens(is), [iuridic(o)] provinc(iae) Britan(niae), / [leg(ato)] leg(ionis) XV Apollinar(is), / provincia Brittannia / patrono* (О Валенсу уп.: PIR V 344; R. A. Birley, The Roman government of Britain, Oxford University Press, 2005, pp. 272–273).

[29] *Praefectus castrorum*, најискуснији старешина у легији, бивши *primus pilus*, задужен за изградњу и уређење привременог логора који је римска војска уобичајено градила по завршетку дневног марша (Vegetius, II 10). То је могао бити и војни трибун из сенаторског сталежа, *tribunus laticlavius* (A. Santosuosso, *Storming the Heavens: Soldiers, Emperors, and Civilians in the Roman Empire*, Westview, Oxford, 2001, pp. 96).

[30] Ово се односи на трибуне који су одабрани да учествују у походу. Легија је поред једног трибуна из сенаторског сталежа имала и пет војних трибуна из витешког сталежа, *tribuni angusticlavii* (*ibid*).

мена пешадије нека иду лаке копљоноше.[32] Пешадинци[33] да буду постројени по четворица упоредо.

(6) Иза XV легије треба поставити знамен XII легије,[34] а око њега трибуне и центурионе.[35] По четворо упоредо и ова легија да иде постројена.

(7) Иза тешке пешадије[36] треба распоредити савезнике, оне из Мале Јерменије и Трапезунта који су тешки пешадинци и Колхиђане и Ризане који су копљоноше.[37] За овима нека иде пешадија из Апулије.[38] Заповедник свих савезника[39] нека буде Секундин, који предводи Апулце.

---

[31] Прва кохорта легије била је састављена од одабраних, најбољих легионара и центуриона. У бојном поретку заузимала је почасно место на крајњем десном крилу и бројала је пет удвојених центурија, што износи око 800 легионара. Ова почаст дата је центурионима прве кохорте, који су називани *primi ordines*, а најискуснији међу њима био је *primus pilus*, први центурион по рангу, задужен за чување орла легије (A. K. Goldsworthy, *Roman Warfare*, Cassel, London, 2003, pp. 54–55).

[32] Односно – орла легије. Могуће је да су ово *pedites singulares* (в. [81]).

[33] Односно – легионари легије *XV Apollinaris*.

[34] *Legio XII Fulminata* (легија XII Муњоносна), једна је од 28 легија обновљених и распоређених у време цара Октавијана Августа. Основао ју је Јулије Цезар почетком друге половине I века пре н. е. Почетком I века била је распоређена у Египту и Сирији, одакле је учествовала у више похода и ратова на Истоку. Помиње се током опсаде Јерусалима, за време цара Веспазијана. Непосредно после тога легија је прекомандована у Мелитену, Кападокија (Dio, LV, 23.5). Делови легије учествовали су у гушењу устанка Бар Кохбе 132–135 године (Howgego, C. J., *The XII Fulminata. Countermarks, Emblems, and Movements under Trajan or Hadrian*, in: S. Mitchell (ed.), Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia. Proceedings of a Colloquium held at University College, Swansee in April 1981. (=BAR Inter. Ser. 156), Oxford, 1983, pp. 41–46; G. Bertrandy, B. Rémy, *Legio XII Fulminata*, Yann Le Bohec, Les légions de Rome sous le Haut–Empire, Lyon, 2000, pp. 253–257.). У доба позног царства посведочена је као *legio duodecima fulminata* у Мелитени, Кападокија (Not. dign. Or. XXXVIII 14).

[35] Исто као и трибуни и центуриони легије *XV Apollinaris*. Аријан не помиње легата легије *XII Fulminata*, који у походу није учествовао јер је вероватно помагао у гушењу устанка у Јудеји (A. B. Bosworth, *Arrian and the Alani*, Harvard Studies in Classical Philology 81, 1977, pp. 233–234) или је остао у Мелитени, сталном логору легије (A. B. Bosworth, *Arrian and Rome: the Minor Works*, ARNW II. 34.1, 1993, pp. 268).

[36] Односно – иза легионара.

[37] Сатала је била управни центар Мале Јерменије, док је Трапезунт као *libera et foederata civitas* на захтев римског намесника провинције послао своје ратнике у овај поход (A. B. Bosworth, *Arrian and Rome: the Minor Works*, ARNW II. 34.1, 1993, pp. 268). Лаки пешадинци копљоноше Колхиђани и Ризани били су из подручја уз источну обалу Црног мора. Ове савезничке јединице, различитог квалитета и типа наоружања, биле су од велике користи Римљанима због искуства у ратовању са степским коњаницима.

[38] *Cohors I Apula civium Romanorum* (кохорта прва Апулаца, римских грађана). Помиње се на натписима датираним у I век из Александрије у Троади – *C(aio) Fabricio C(ai) f(ilio) / Ani(ensi) Tusco iiviro augur(i) / praef(ecto) cohort(is) Apulae...* (AE 1973, 501) и Сиде у Памфилији – *[...coho]rte apvla* / ... (AE 1966, 478; P. A. Brunt, *C. Fabricius Tuscus and*

(8) Иза њих треба да иде комора.[40] Заштитница нека буде ала Гета[41] са својим заповедником.

(9) Поредак пешадије да одржавају центуриони за то задужени,[42] оба крила да обезбеђује ала Галска[43] постројена у колону по један, тако и италски коњаници.[44] Њихов заповедник да обилази крила *колоне*.[45]

(10) Главнокомандујући читаве војске Ксенофонт[46] највише *времена* треба да је испред знамења пешадије,[47] али треба да обилази трупе и стара се да се крећу сходно свом распореду; да доводи у ред оне недисциплиноване, а оне који се крећу уређено да похвали.

---

an Augustan Dilectus, ZPE 13, 1974, pp. 180–182). Ова кохорта спада у тзв. *cohortes Italicae*, односно *cohortes ingenuorum civium Romanorum* које су у тренутку оснивања попуњавали римски грађани (P. M. Speidel, Citizen *Cohorts in the Roman Imperial Army. New Data on the Cohorts Apula, Campana, and III Campestris*, Transactions of the American Philological Association, Vol. 106, 1976, pp. 339–348). У доба позног царства посведочена је као *cohors Apuleia civium Romanorum* у Усипорту, Кападокија (Not. dign. Or. XXXVIII 34).

[39] *Praefectus symmachiariorum*, заповедник савезничких јединица мобилисаних за овај поход.

[40] Војна комора (*impedimenta, agmina*) састојала се од товарних животиња, *sagmarii*, товарних кола (*vehicula*, *plaustrum*) и помоћног особља, *calones*. Комора је превозила део намирница и осталу опрему потребну за поход (J. P. Roth, *The logistics of the Roman army at war (264 B. C.–A. D. 235)*, Brill Academic Publishers 1998, pp. 79–80).

[41] У тексту *G°tai* назив који антички историчари користе за народ близак Дачанима (Strabo, VII 3,13; Appian, X 1,3; Dio, LXVII 4,2). У питању је *ala I Ulpia Dacorum* (ала прва Улпија Дачана), помоћна јединица коју је највероватније основао цар Трајан, током или по завршетку Дачких ратова. Натпис из Рима датиран у средину II века помиње једног од заповедника ове јединице – *C(aius) Iulius Erucianus Crispus praef(ectus) / alae primae Ulpiae Dacorum / ...* (CIL VI 1333 = ILS 1077). За време цара Хадријана прекомандована је у Кападокију (G. Vékony, *Dacians–Romans–Romanians*, Matthias Corvinus Publishing, 2000, pp. 107). У доба позног царства посведочена је као *ala prima Ulpia Dacorum* у Суиси (Not. dign. Or. XXXVIII 23).

[42] Једнако као у борби, тако и током марша, центуриони су били задужени за одржавање строја. Главни задатак им је био да не дозволе заостајање и осипање војника, што би успорило и отежало кретање маршевске колоне.

[43] *Ala II Gallorum* (ала друга Галска). Помиње се у натпису из Босоле у Галатији, где је била распоређена током I века (IGRR III 272; K. R. Sherk, *The Inermes Provinciae of Asia Minor*, The American Journal of Philology, Vol. 76, No. 4. 1955, pp. 409; J. Scheuerbrandt, *Exercitus, Aufgaben, Organisation und Befehlsstruktur römischer Armeen während der Kaiserzeit*, Inaugural–Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Albert–Ludwigs–Universität Freiburg i. Br., 2004, pp. 64). У доба позног царства посведочена је као *ala secunda Gallorum* у Елијани, Кападокија (Not. dign. Or. XXXVIII 24).

[44] Коњички део кохорте *I Italica* (в.[15]).

[45] Мисли се на заповедника але *II Gallorum*.

[46] Аријанов псеудоним. Ксенофонт Атињанин био је његов узор, не само као аутор важних војноисторијских дела, него и као војсковођа и стратег.

[47] Односно – са одабраним пешадинцима (в. [35]).

(11) Тако треба да изгледа маршевски поброј. По доласку на одређено место[48] да се сва коњица, крећући се у кружном маневру, распореди у квадратни строј;[49] извиђачи да се пошаљу на узвишена места не би ли угледали непријатеља. Затим да, после датог наређења, припреме оружје[50] у тишини и пошто то учине заузму своје место у бојном поброју.

(12) Бојни поброј треба уредити на следећи начин. Свако од крила[51] пешадије треба да заузме издигнуто место, јер такав треба да буде распоред.[52] Иза десног крила треба да се поставе Јермени[53] који су око Васака и Арбела, тако да заузму сам крај крила, јер су сви они луконоше.

(13) Распоређени испред њих нека буду пешадинци кохорте Италика.[54] Свима нека заповеда Пулхер, који је старешина Италика. Њему нека буду подршка како Васак и Арбел, тако и њихови коњаници и пешадинци.

(14) На лево нека се распореде, и то на самом крају *левог крила*, савезници из Мале Јерменије, трапезунтски чаркаши[55] и Ризани копљоноше.[56] Испред њих треба да су постављени Апулци, њих две стотине, и

[48] Терен који је Аријан, због погоднијих услова за Римљане, изабрао за место битке.

[49] Оваквим распоредом Аријан се обезбедио од неочекиваног напада противничке коњице у изузетно осетљивом тренутку, док пешадија још увек није заузела своје положаје.

[50] Ово се односи на остатак војске, углавном на пешадију и посаде бацачких оруђа. Део опреме, као оклопи и слично, био је превожен на колима или товарним животињама коморе (R. D'Amato, *Arms and Armour of the Imperial Soldier: From Marius to Commodus*, Frontline Books, London, 2009, pp. 80). Бацачка оруђа била су углавном превожена у деловима, па их је требало саставити и подесити.

[51] Према Аријану, војска побројена пред битку има два крила. Гледано иза леђа бојног поретка, од идеалне средине поретка удесно је десно, а улево је лево крило.

[52] Аријан је унапред предвидео да је неопходно заузети природна узвишења, јер се одатле пешадија лакше могла супротставити коњици.

[53] Није сасвим јасно да ли су ове трупе део савезничког контингента из Мале Јерменије, или се ради о неким другим јединицама које Аријан не помиње у опису маршевског поретка. Иза десног крила, у овом случају, значи – иза тешке пешадије.

[54] *Cohors I Italica* (в. [15]). Овде се ради о пешадинцима ове кохорте. Њихов распоред у првој линији бојног поретка показује да су били опремљени као тешка пешадија, односно да су имали опрему и наоружање слично легионарском (A. K. Goldsworthy, *Roman Warfare*, Cassel, London, 2000, pp. 51).

[55] Аријан у тексту користи израз *γυμνῆτες* (*jaculatores, funditores*), што је уобичајени назив за чаркаше, лаку пешадију (*levis armaturae pedites*), без оклопа, наоружану сулицама или праћкама (T. N. Winter, *The Place of Archery in Greek Warfare*, http://digitalcommons. unl. edu/classicsfacpub/9, септембар 2010, pp. 2).

[56] Питање је да ли су пешадинци из Ризе били наоружани копљима за удар или бацање. Њихов распоред у бојном поретку говори да се највероватније радило о копљима за бацање, сулицама.

Кирењани, њих стотину, тако да ови тешки пешадинци[57] буду заштита копљоношама, а они да гађају са узвишења преко *њихових* глава.[58]

(15) Десно крило да запоседну пешадинци XV легије и то више од пола укупног построја, јер су они најбројнији;[59] преостали део *построја* у лево да заузму пешадинци XII легије,[60] све до краја левог крила. По осам у дубину да буду постројени, и то у збијеном поретку.[61]

(16) Нека у прва четири реда буду копљаници чија копља[62] имају дуге и танке гвоздене врхове.[63] Они сасвим напред нека их

---

[57] Односно – тешка пешадија опремљена и наоружана слично легионарима.

[58] Односно – оних испред себе.

[59] Легија *XV Apollinaris* била је у пуном борбеном саставу и попуњена искусним ратницима. Зато је постављена на десно крило и заузимала је дужи део фронта, односно бојног поретка.

[60] Легија *XII Fulminata* била је непотпуна (в.[35]). Вероватно се радило о вексилацији, посебном одреду састављеном од легионара ове легије. Како је било присутно неколико трибуна (в. [38]), овај одред се састојао од више кохорти (A. K. Goldsworthy, *Roman Warfare*, Cassel, London, 2000, pp. 214).

[61] Поредак који Аријан описује био је толико збијен да су се штитови легионара у строју додиривали или чак преклапали, а размака по дубини између прва четири реда готово да није било.

[62] Контос, *κοντός* (*contus sarmaticus*), врста копља за пробадање које су употребљавали сарматски и алански тешки коњаници (W. Smith, *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, John Murray, London, 1875, pp. 357). Било је дугачко око 4 метра и држало се у обе руке, постранце. Легионар је у нападу и одбрани левом руком држао велики, правоугаони, благо закривљени штит (*scutum*), па му је контос као дворучно копље било непрактично у борби. Главно копље легионара био је пилум, *pilum*. Оно је било дугачко око два метра, од чега је 40 до 90 cm чинио издужени гвоздени шиљак који се завршавао пирамидалним или стреличастим врхом. Пилум је по правилу коришћен за бацање непосредно пред судар са противником. Други тип копља које су легионари користили била је хаста, *hasta*. Археолошки налази потврђују да је хаста била широко заступљена како међу легионарима, тако и ратницима помоћних кохорти. И код нас су пронађени примерци листоликих врхова хасти дужи од 30 cm, који су заједно са насадником били дугачки око 50 cm (R. D'Amato, *Arms and Armour of the Imperial Soldier: From Marius to Commodus*, Frontline Books, London, 2009, pp. 67–80;.т). Мотка копља била је дуга око два метра, са већ описаним гвозденим врхом (*acies, cuspis, spiculum*) и мањим, гвозденим или бронзаним бодилом, *styrax*, на другом крају (W. Smith, *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, John Murray, London, 1875, pp. 587–589). Хаста се током борбе држала у десној руци, спуштена у висини струка за пробадање право и одоздо или подигнута изнад рамена за убадање одозго на доле. Ово копље није коришћено за бацање и гађање. Чини се да је Аријан овде описао ову врсту копља, мада је сасвим могуће да је то био пилум (A. B. Bosworth, *Arrian and the Alani*, Harvard Studies in Classical Philology 81, 1977, pp. 240–41; К. А. Нефёдкин, *Кампания Арриана по отражению аланского набега на Каппадокию в 135 г.* Stratum Plus No. 3, 1999, pp. 173–188).

[63] Овај део текста је у првом сачуваном издању веома оштећен, па је у каснијим издањима допуњаван и мењан, што је утицало на исправност превода. *Μακρὰ καὶ ἐπὶ λεπτόν* може се превести као дуги и танки, али и дуги и слаби, односно дуги и меки. То оставља отворену неоумицу да ли Аријан у тексту описује дуг и истањен листолики *cuspis* хасте или дуг и савитљив, мекан *acies* пилума.

припреме[64] тако да, ако непријатељи приђу, коњске груди могу да прободу гвозденим врховима копаља.

(17) Они из другог, трећег и четвртог реда да замахују спремно својим копљима да би коње проболи и убили коњанике; у штит и тешки оклоп[65] да ударају копљем, јер због велике мекоће гвоздени врх савиће се, *па ће* тако јахача учинити безопасним.[66]

(18) Преостале редове нека попуне копљоноше.[67] Да иза свих буде девети ред који ће чинити пешадинци–луконоше, они од Нумиђана, Кирењана, Босфорана и Итурејаца.[68]

(19) Бацачка оруђа треба распоредити иза сваког крила, тако да гађају долазећег непријатеља на највећу удаљеност,[69] и иза постројених легија.[70]

---

[64] Аријан је овде можда наредио да легионари *styraces* копља пободу у земљу, тиме добију бољи ослонац и тако оружју дају додатну отпорност на удар. Копље је држано у десној руци, са бодилом у земљи и врхом под углом упереним напред. Легионар је био благо погнут напред, левом ногом је искорачио, док је десна била повучена мало уназад, паралелно са мотком копља. У левој руци држао је штит. Легионар је у том положају био стабилан и могао је да издржи веома снажан удар спреда. Овај борбени став приказан је на Трајановом тријумфалном споменику *Tropaeum Traiani, Metope XXIX* у Адамклисију (R. D'Amato, *Arms and Armour of the Imperial Soldier: From Marius to Commodus*, Frontline Books, London, 2009, pp. 77, fig. 61). Сличан борбени став приказан је и на стубу Марка Аурелија (*ibid* pp. 79, fig. 65).

[65] Алански и сарматски тешко оклопљени коњаници, *katãfraktoi*, нису носили штитове јер су им обе руке биле заузете држањем копља (в. [62]). За заштиту су користили шлем и крљуштни оклоп, *lorica squamata*, састављен од великог броја металних или коштаних плочица које су се преклапале у виду рибљих крљушти. Сличан оклоп имали су и коњи, чешће преко главе, врата и груди, ређе преко целог трупа (C. Cichorius, *Die Reliefs der Traianssäule, Erster Tafelband: Die Reliefs des Ersten Dakischen Krieges*, Verlag von Georg Reimer, Berlin, 1896. Tafel XXVIII, Szene XXXVII; Speidel, P. M., Citizen *Cohorts in the Roman Imperial Army. New Data on the Cohorts Apula, Campana, and III Campestris*, Transactions of the American Philological Association, Vol. 106, 1976, pp. 262–266).

[66] Чини се да је ово доста тачан опис употребе пилума у борби. Једно од могућих решења даје Босворт, који тумачи да је Аријан предлагао легионарима да мотку пилума, због мекоће врха копља који ће се савити приликом удара у оклоп, користе као неку врсту полуге или палице којом ће јахаче избацивати из седла (A. B. Bosworth, *Arrian and the Alani*, Harvard Studies in Classical Philology 81, 1977, pp. 241).

[67] У тексту *λογχοφόροι*. У питању су легионари наоружани пилумом или лансом, *lancea*, лаким копљем малих гвоздених врхова и кратких насадника, првенствено намењеним за бацање. Од петог до осмог реда легионари су свакако били распоређени мање збијено пошто им је био потребан простор за избацивање копаља.

[68] Лаки пешадинци–луконоше из мешовитих помоћних кохорти: *I Numidarum, III Augusta Cyrenaica, I Bosporanorum* и *I Ityraeorum sagittariorum* (M. F. Pavkovič, *Singulares legati legionis: Guards of a legionary legate or a provincial governor?*, ZPE 103, 1994, pp. 226–227, n. 21).

(20) Сва коњица по алама у осам одреда[71] на броју да се постави иза пешадије: на *крајеве* оба крила, тако да им тешка пешадија и луконоше буду заштита, два одреда, а у средини иза легија шест одреда[72] <недостаје део текста>

(21) Они који су *међу њима* коњаници–луконоше да се поставе што ближе легијама да би гађали преко њих,[73] а копљоноше, копљаници,[74] мачоноше[75] и секираши[76] нека чувају оба крила[77] бојног поретка и чекају договорени знак.[78]

(22) Одабрани коњаници нека буду око Ксенофонта и легионара око две стотине као телохранитеља,[79] а уз њих центуриони при-

---

[69] Сулице за катапулт, *pilae catapultariae* (дужине од 80 до 180 cm) и камена ђулад (тешка од пар килограма па све до неколико десетина килограма) веома су прецизно испаљивани на удаљеност од 150 до 400 метара (D. Campbell, *Greek and Roman Artillery, 399 BC–363 AD*, Osprey Publishing, Oxford, 2003, pp. 21, 33).

[70] Бацачка оруђа су распоређена у позадини, дуж целог бојног поретка, непосредно иза пешадије, тако да су све јединице у првим редовима имале, да употребимо модерни војни израз, артиљеријску подршку.

[71] У тексту *λόχος*. Аријан је употребио уобичајени грчки назив за одред, који је најчешће бројао до 16 пешадинаца (А. Савић, Н. Керавица, Н. Качавенда, *Стратегика: Кратка историја похода Александра Великог*, Завод за уџбенике, Београд, 2009, с.. 33). На другој страни, када Ксенофонт описује уређење спартанске војске, на једном месту наводи да је лох бројао 24 ратника, а на друга два пише о лоху од 100 бораца. Очигледно је да се назив користио за јединицу која је, у зависности од ситуације, могла имати већи, односно мањи број ратника (H. Michell, *Sparta,* Cambridge University Press, 1964, pp. 246). Уколико добро разумемо Аријана, великог Ксенофонтовог поштоваоца, он је овде удвајао коњичке але у веће, бројније одреде, па је за тако образоване јединице употребио наведени назив.

[72] Два одреда коњице дата су на располагање префектима Пулхеру и Секундину, који су командовали помоћним и савезничким трупама на крајевима оба крила. Остали су распоређени иза легија као резерва, под заповедништвом легата Валенса.

[73] Односно – одмах иза лаких пешадинца–луконоша.

[74] У тексту *λογχοφόροι ἤ κοντοφόροι* – копљоноше, копљаници – овако је преведено да би направили неопходну разлику између коњаника који су копље користили за гађање и оних који су га користили у блиској борби за удар.

[75] Коњаници којима је главно оружје била спата (*spatha*), дугачак коњички мач.

[76] У тексту *πελεκοφόροι*. Бојна секира није била уобичајено оружје римских коњаника, али су је од давнина користили ратници малоазијских помоћних одреда јер је била веома ефикасно оружје против тешко оклопљених коњаника (А., Савић, Н., Керавица, Н., Качавенда, *Стратегика: Кратка историја похода Александра Великог*, Завод за уџбенике, Београд, 2009, pp. 21, 28, 76).

[77] Односно – да се распореде иза целог поретка пешадије.

[78] *Tessera militaris* – лозинка, унапред договорена исписана реч, број или знак који је посебно задужен курир, *tesserarius*, преносио од главнокомандујућег ка нижим заповедницима, а означавала је одређени бојни тактички маневар, нпр. покрет, напад, повлачење и сл. (W. Smith, *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, John Murray, London, 1875, pp. 1113).

[79] Аријан користи назив *σωματοφύλακες*. У *Анабази* он употребљава исти назив за телохранитеље Александра Великог (A. B. Bosworth, *Arrian and Rome: the Minor Works*, ARNW II. 34.1, 1993, pp. 267.). Овде су у питању телохранитељи заповедника легије или намесника провинције, *singulares legati legionis*, који су бирани на сличан начин као и *equi-*

додати одабранима,[80] заповедници телохранитеља и декуриони одабраних коњаника.

(23) Они треба да буду уз њега <недостаје део текста> стотину лаких копљоноша,[81] тако док он на коњу надгледа бојни поброј, тамо где уочи да нешто недостаје, може да забележи и то да исправи.[82]

(24) Да заповеда десним крилом и коњицом Валенс, који је легат XV легије, а левим трибуни XII легије.

(25) Када се тако распореде, нека буде мук[83] док непријатељ не дође у домет:[84] када дође сви треба најснажније и најстрашније да ускликну Енијалију[85] и стрелама из катапулта и ђуладима да гађају и стрелама из лукова и да копљоноше избацују копља, како чаркаши, тако и они са штитовима.[86] Једнако да избацују ђулад и савезници са узвишења,[87] нека гађање са свих страна буде тако густо да растроји коње и уништи непријатељску коњицу.

---

tes singulares, али не из помоћних јединица него из легија (M. F. Pavkovič, *Singulares legati legionis: Guards of a legionary legate or a provincial governor?*, ZPE 103, 1994, pp. 223–228).

[80] У питању су одабрани центуриони првих кохорти легија, који су такође били на коњима (в. [31] и [35]).

[81] Лако опремљени ратници, са штитом и шлемом, али без оклопа, наоружани лансама, *lanciarii*, који су током битке имали задатак да све време буду у близини главнокомандујућег. Ово су вероватно *pedites singulares*, који су као и *equites singulares* бирани из помоћних пешадијских јединица (M. Pavkovic, *A note on Arrian's Ektaxis kata Alanoon*, The Ancient History Bulletin 2/1, 1988, pp. 21–23).

[82] Главнокомандујући Ксенофонт, односно Аријан, имао је под својом директном командом око 500 елитних пешадинаца и коњаника, што одговара бројности и квалитету једне помоћне мешовите кохорте. Са тим јединицама он је могао, према потреби, успешно да интервенише било где дуж линије бојног поретка.

[83] Аријан други пут помиње тишину. Први пут о њој пише приликом распоређивања јединица из маршевског у бојни поредак (в. одељак 11). За римску војску тог периода било је уобичајено да у битку улази у тишини, што је требало да унесе нелагодност и страх у редове противника, који су, насупрот Римљанима, узвикивали различите бојне покличе (A. K. Goldsworthy, *Roman Warfare*, Cassel, London, 2003, pp. 184).

[84] Удаљеност од највише 200 метара. *Стрелци и праћкаши постављали су као циљ снопове сламе или гранчице на удаљеност од 600 стопа (180 метара) и често су га погађали стрелама…* (Vegetius, II 23).

[85] Ово није у супротности са претходним (горе [83]). Бојни поклич којим се призивало божанство рата *ĂEnualiow* може се протумачити као намера Аријана да њиме изненади и заплаши противничке коње. Енијалије је у Хомеровој *Илијади* једно од имена грчког бога рата Ареса, мада је могуће да се ради о посебном божанству (W. Smith, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, John Murray, London, 1873, pp. 21). Можда је у питању и локална традиција јер је и богиња Енијо била веома поштована у неким деловима Кападокије – *На овом Антитаурусу (у Кападокији, Мала Азија) дубоке су и уске долине у којима је смештена Комана и храм богиње Енијо* (Strabo, XII 2.3). Енијалија су Римљани поистовећивали са Квирином (Neue Pauly III 1053–1054, s. vv. Enyalios, Enyo).

[86] Ово се односи на легионаре у задњим редовима поброја и ратнике помоћних кохорти наоружане пилумима или лансама.

[87] Они на самим крајевима крила.

(26) Треба се надати да због ове неописиве количине стрељива, нападајући Скити[88] неће прићи пешадији легија; ако ипак приђу, саставивши штитове и подупревши их раменима нека се прва три реда одупру нападу што упорније могу, наслањајући се на њих снажно у најзбијенијем поретку; четврти ред ће *поврх рамена* измахивати[89] својим копљима; први ред нека замахује копљима нештедимице у коње и јахаче.[90]

(27) Када их одбаце и њихово повлачење буде очигледно, нека се раздвоје редови пешадије и нека напредују коњаници, али не цели одреди, него половине; напред постројени да буду они који ће први да прогоне.[91]

(28) Друга половина добро устројена нека прати прву у прогону, али *они* да не гони безглаво; ако повлачење буде потпуно да гоњење подрже на одморним коњима, а ако се *непријатељи* изненада окрену у противнапад да ударе на оне који се враћају.[92]

(29) Истовремено јерменске луконоше да гађају из лукова и спрече оне у повлачењу да се врате, а копљоноше и чаркаши нека *их* нападну трчећи;[93] цео пешадијски построј[94] нека не стоји, него нека напредује пуним кораком,[95] да би, уколико се суочи са озбиљним отпором непријатеља, поново пружио заштиту коњаницима.[96]

(30) Тако треба да буде ако после првог напада *непријатељи* буду натерани у бег, али ако се *они* окрену и покушају *наша* крила да обухвате, треба да крила чаркаша–луконоша[97] рашире свој строј на још виши

---

[88] Аријан је свакако знао да Алани и Скити нису исти народ, али је још једном употребио архаичан назив, као и више пута пре тога.

[89] Односно – преко прва три реда.

[90] Према Аријановој замисли, прва три реда требало је да образују чврст поредак против надируће коњице. Улога четвртог реда била је да замахујући копљима онемогући даљи пролаз коњаницима који су се успели пробити (A. B. Bosworth, *Arrian and the Alani*, Harvard Studies in Classical Philology 81, 1977, pp. 242). Први ред је у таквом распореду имао само један задатак – да непријатељским коњаницима збијеним поретком запречује пролаз напред. Задња четири реда (од петог до осмог) требало је да непрестано засипају непријатеља пилумима и лансама.

[91] Практично истоветан опис овог тактичког маневра даје аутор *Маврикијевог Стратегикона* (Mauricius, XII 7).

[92] Ово је у *Маврикијевом Стратегикону*, такође, описано на истоветан начин (*ibid*, XII 7).

[93] У питању су лаке пешадијске јединице, постављене на крајевима оба крила.

[94] Односно – обе легије.

[95] Крећући се обичним војним кораком (*militaris gradus*), легионари су прелазили 20 римских миља (једна римска миља дугачка је 1.000 двокорака (*mille passuum*) односно 1.480 метара) за пет сати хода, односно око 120 корака по минуту. Пуним војним кораком (*plenus gradus*) прелазили су већу раздаљину за исто време, око 24 римске миље (Vegetius, I 9). Овде Аријан наређује да се легионари крећу бржим, пуним војним кораком.

[96] Поново описано у *Маврикијевом Стратегикону* (Mauricius, XII 7).

[97] У тексту *φίλῇς τοξείας*. Аријан мисли на лаке пешадинце–луконоше који су чинили саставни део помоћних и савезничких јединица на крајевима крила.

терен[98] јер не верујем да ће *се непријатељи чак* и ако увиде да су крила ослабљена ширењем, пробити кроз њих и ударити на пешадију.[99]

(31) Али ако надвладају једно крило или оба, коњи ће им имати изложене бокове, укосо ће им стајати копља. Нека тада нападну на њих коњаници не са стрељивом него са дугим мачевима и секирама, јер тако је пробитачније. Како су Скити незаштићени и коње имају незаштићене[100] < текст се прекида>

Војно-историјски значај Аријановог дела

Бојни поредак против Алана

Бојни поредак против Алана описује историјски догађај који се одиграо 135. године,[101] а помиње се и у *Римској историји* Диона Касија.[102] Провинцијска војска Кападокије, *exercitus Cappadocicus*, највероватније се прикупљала у Сатали,[103] сталном утврђеном логору легије *XV Apollinaris*. То утврђење омогућавало је прихват већих војних снага уз сву пратећу логистику, док је његов стратешки положај уз североисточну границу провинције давао могућност брзог наступања ка угроженој територији.[104]

Место за прикупљање ове војске може да понуди објашњење зашто друга провинцијска легија, *XII Fulminata*, није била заступље-

[98] Изгледа да су се крајње десно и лево крило, иако већ на узвишењима, наслањали на још виши терен.

[99] Односно – легије.

[100] Босворт као објашњење нуди аналогије из Плутархових животописа М. Лицинија Краса и Л. Лицинија Лукула, делове који се односе на опис сукоба галских помоћних коњаника са парћанском коњицом (Plut. *Crass*. 25,7–8.), те битку између римских ратника и јерменских коњаника (Plut. *Lucull*. 28,2–4). Према Плутарху, ови азијски тешки коњаници имали су само две слабе тачке: бутине јахача и стомак коња који су били незаштићени оклопом и то су места која би римски коњаници, како Босворт тумачи, требало да нападну (A. B. Bosworth, *Arrian and the Alani*, Harvard Studies in Classical Philology 81, 1977, pp. 235–236). Чини нам се да ово није добро објашњење. Аријан предлаже да се за противнапад користе дуги коњички мачеви (*spathae*) и бојне секире. Ово је било оружје тешке коњице (*gravis armaturae equites*), које су јахачи користили ударајући њима одозго или постранце, готово никада одоздо, због непрактичности. Зато је тим оружјем било тешко угрозити наводно слаба места аланских коњаника. Мишљења смо да је објашњење далеко једноставније. Аријан за аланске јахаче и њихове коње пише да су *γυμνοί*. Исти израз искористио је и за лаке пешадијске трупе (в. [55]) у значењу – незаштићени, без оклопа. Аријан је вероватно, као мајстор стила и познавалац војне тактике, желео да каже да су алански коњаници, изложени снажном нападу тешке коњице с бока, били практично незаштићени, небрањени, истоветни онима који су без оклопа.

[101] A. B. Bosworth, *Arrian and the Alani*, Harvard Studies in Classical Philology 81, 1977, pp. 219.

[102] Dio, LXIX 15.1.

[103] Данас село Садак, у турској области Гумушхане.

[104] A. B. Bosworth, *Arrian and Rome: the Minor Works*, ARNW II. 34.1, 1993, pp. 268.

на у пуном саставу. Њен стални логор био је у Мелитени,[105] далеко од могућег правца напредовања Алана. Овакав удео ове легије у походу може се објаснити и потребом да се увек осетљива граница на Еуфрату стално држи под надзором римских трупа. Пошто су се помоћни одреди и трупе савезника из североисточних приморских делова провинције прикупили у Сатали, направљен је план кретања војске. Колона је највероватније ишла правцем север–североисток, између планинског ланца Парјадре и реке Акампсис[106] (в. Слика 1. Мапа подручја прикупљања и кретања Аријанове војске).

Бојни поредак против Алана почиње описом маршевске колоне. Ова колона могла је бити образована приликом напуштања Сатале или неког од привремених логора изграђених током похода. Из текста је јасно да су припреме за битку обављене у једном дану. Након изласка из привременог логора и после краћег марша, провинцијска војска распоредила се у бојни поредак, спремна за окршај.

Аријаново дело због тога је подељено на три целине:

1. Организација и кретање маршевског поретка,
2. Образовање бојног поретка и
3. Тактички маневри бојног поретка током битке.

1. Организација и кретање маршевског поретка (одељак 1–11)

Маршевски поредак који описује Аријан готово да се не разликује од оних које описује Јосиф Флавије у *Јудејском рату*.[107] Оно што га чини посебним јесте Аријаново одлично познавање провинцијских савезничких и помоћних трупа, њихове опреме и наоружања. Аријан познаје сваку јединицу по називу и тактичкој намени. Поред тога, тамо где сматра да је то потребно, он наводи имена истакнутијих заповедника. Колона је образована у пет сегмената.

I. На челу маршевске колоне налазили су се извиђачи на коњима, за њима је следио низ од осам коњичких одреда.

II. Потом су наступали пешадинци четири помоћне кохорте, за којима су ишли одабрани коњаници, коњица легија и бацачка оруђа.

III. Одабрани пешадинци, легат Валенс, одабрани трибуни и центуриони легије *XV Apollinaris* били су уз орла ове легије. Потом су наступали легионари, они из легије *XV Apollinaris*, а за њима ода-

[105] G. Bertrandy, B. Rémy, *Legio XII Fulminata*, Yann Le Bohec, Les légions de Rome sous le Haut–Empire, Lyon, 2000, pp. 253–257.

[106] Данас Северноанадолске (Понтске) планине и река Чорух у Турској.

[107] A. B. Bosworth, *Arrian and the Alani*, Harvard Studies in Classical Philology 81, 1977, pp. 236; Flavius Josephus, III 4.2; V 2.1.

брани трибуни и центуриони уз орла легије *XII Fulminata*, који су предводили легионаре своје легије.

IV. Њих су пратили савезнички одреди из приморских делова провинције и пешадинци једне помоћне кохорте.

V. На самом зачељу налазила се комора и један помоћни коњички одред као заштитница.

Табела 1. Распоред јединица и њихових заповедника по сегментима маршевског поретка

Exploratores (equites)		
Cohors I Bosporanorum (equites) - Ala II Gallorum (equites) - Cohors I Italica vol. c. R. mil. eq. (equites)	**I**	*Cohors I Bosporanorum (equites) - Ala II Gallorum (equites) - Cohors I Italica vol. c. R. mil. eq. (equites)*
	Cohors III Ulpia Petreorum eq. sag. (equites)	
	Ala II Ulpia Auriana (equites)	
	*Cohors IV Raetorum eq. (equites) – **Daphnes***	
	Ala I Augusta gemina Colonorum (equites)	
	Cohors I Ityraeorum sag. eq. (equites)	
	Cohors III Augusta Cyrenaica sag. eq. (equites)	
	*Cohors I Raetorum eq. (equites) – **Demetrios***	
	Cohors I Germanorum [mil.] eq. (equites)	
	II	
	*Cohors I Italica vol. c. R. mil. eq. (pedites) – **Pulcher***	
	Cohors III Augusta Cyrenaica sag. eq. (pedites)	
	*Cohors I Bosporanorum mil. eq. sag. (pedites) – **Lamprocles***	
	*Cohors I Numidarum (pedites) – **Varus***	
	Equites singulares	
	Equites legionis	
	Catapultae et ballistae	
	III	
	Pedites singulares	
	XENOPHON = Arrianus	
	*Praefectus castrorum – Aquila legionis XV – Legatus **M Vettius Valens***	
	Tribuni electi; Primi ordines	
	Legio XV Apollinaris	
	Primi ordines – Aquila legionis XII – Tribuni electi	
	Legio XII fulminata	
	IV	
	Vasacos** – Pedites Armeniae – **Arbelos	
	Pedites Trapezuntis	
	Pedites Colchidis	
	Pedites Rhiziae	
	*Cohors I Apula c. R. (pedites) – **Secundinus***	
	V	
	Impedimenta	
	Ala I Ulpia Dacorum	

Три коњичке јединице – једна ала и коњица две мешовите кохорте – распоређене су уз бокове пешадијског дела колоне. Главнокомандујући Ксенофонт, односно Аријан, јахао је дуж колоне, али је највише времена био уз одабране пешадинце (в. Слика 2. Шема образованог маршевског поретка, приказана по сегментима).

Аријан је наступао тако опрезно да је и бокове колоне заштитио коњичким јединицама, што није била уобичајена пракса римских заповедника. Овај, као и податак да су строј чинила четири пешадинца упоредо, открива нам да се колона кретала ограниченим простором који је био недовољно прегледан. У питању је вероватно била једна од уских долина, каквим је обиловао терен којим су пролазили.[108] Таква предострожност такође указује да је Аријан очекивао изненадни напад противника, који се налазио негде у близини. То потврђује и изузетно снажна коњичка претходница, јер се готово сва коњица налазила на челу маршевске колоне.

Интересантно је како је Аријан описао деловање главнокомандујућег Ксенофонта током марша. Он се понаша готово очински, све време надзирући кретање ратника, опомињући и доводећи у ред неодговорне и хвалећи ревносне. Аналогија са описом Александровог понашања приликом контрамарша непосредно пред битку код Иса, 333. године пре н. е., сама се намеће.[109] Са друге стране, ово је можда реалан опис односа војсковође и његових војника. Аријан је у време похода био намесник Кападокије више од четири године. Захваљујући његовом делу *Περίῃλους τοῦ Εὐξείνου Πόντου*, *Опис пловидбе око Црног мора*, које је настало неколико година раније, знамо да је тај део провинције ревносно обишао и тада се сигурно упознао са ратницима и заповедницима тамо размештене војске.[110] Током путовања подстицао је војне вежбе и радове којима је и сам присуствовао, помало опонашајући у томе цара–путника Хадријана, коме је дело било намењено и посвећено.[111]

2. Образовање бојног поретка (одељак 12–24)

Са колико ратника је Аријан могао да располаже, а са колико је заиста располагао? Кападокија је, као гранична провинција, имала две стално распоређене легије – *XV Apollinaris* и *XII Fulminata*,[112] те већи број помоћних јединица.

---

[108] Strabo, XII, 3.28.

[109] А. Савић, Н. Керавица, Н. Качавенда, *Стратегика: Кратка историја похода Александра Великог*, Завод за уџбенике, Београд, 2009, с. 91.

[110] B. Campbell, *The Roman Army, 31 BC–AD 337. A Sourcebook,* Routledge, London, 1994, c. 85, 88.

[111] *Περίῃλους τοῦ Εὐξείνου Πόντου*, 6.2.

[112] Dio, LV 23.5; B. Campbell, *The Roman Army, 31 BC–AD 337. A Sourcebook,* Routledge, London, 1994, pp. 84.

Табела 2. Тип и број помоћних јединица у Кападокији око 130. године[113]

Але	Кохорте	Укупно јединица	Пешадија	Коњица	Пешадија на коњима*	Укупно ратника
4	13	17	7.125	2.000	1.875	11.000

* Коњички део мешовитих кохорти

Бројно стање јединица наведених у Табели 2. треба узети са малом резервом. Редак пример реалног бројног стања помоћне јединице, у овом случају кохорте *I Tungrorum milliaria*, даје нам таблица 154, нађена на археолошком налазишту Виндоланда у Великој Британији.[114]

Табела 3. Таблица 154, Виндоланда, крај I века[115]

XV дан пре јунских Календи (18. мај), бројно стање прве кохо рте Тунгра, којом заповеда Јулије Вере кундус префект, 752, укључујући центуриона 6	
од којих су одсутни:	
одабрани код намесника	46
на служби код Ферокса	–
у Корији	337
центурион	2 (?)
у Лондинију центурион	1 (?)
…	6
центурион	1
…	9
центурион	1
…	11
у (?) …	1 (?)
…	45
укупно одсутних	456
центуриона	5
преостало, присутно	296
центурион	1
од ових:	
болесно	15
рањено	6
има упалу очију	10
ових укупно	31
преостало способних за службу	265
центурион	1

[113] G. L. Cheesman, *The Auxilia of the Roman Imperial Army*, The Clarendon press, Oxford, 1914, pp. 159–160.

[114] Данас Честерхолм, северна Енглеска.

[115] Vindolanda Tablets Online (Tab. Vindol. II 154) http://vindolanda. csad. ox. ac. uk/TVII–154, септембар 2010.

У питању је редован извештај дежурног старешине, који је највероватније био намењен заповеднику утврђења или неком другом високом заповеднику. Датум који је сачуван на почетку извештаја сведочи да је таблица написана у периоду највеће борбене активности јединице. Садржај таблице 154 наводи нас на опрез приликом одређивања тачног бројног стања помоћних одреда, који су учествовали у Аријановом походу, јер указује да је оно могло бити значајније умањено.

Римска легија у пуном саставу имала је око 5.500 тешких пешадинаца (*pedites gravis armatura*), легионара.[116] Легија *XV Apollinaris* била је у пуном саставу, легија *XII Fulminata* није. Број легионара обе легије, дакле, није могао да буде већи од око 8.000, уколико претпоставимо да није било присутно мање од пет кохорти легије *XII Fulminata*. Помоћних кохорти, пешадијских и мешовитих, било је пет, од којих су две највероватније биле *milliariae*. Њихово бројно стање било је преко 3.000 ратника, али поучени примером из таблице 154 тај број можемо смањити за око 25–30%, чиме добијамо нешто више од 2.000 бораца. Број савезничких пешадинаца тешко је утврдити. Лако је могуће да их је било више од помоћних пешадинаца, рецимо око 4.000, јер су то биле локалне трупе размештене у близини зоне окупљања. Што се коњице тиче, биле су присутне четири але, коњаници из осам помоћних мешовитих кохорти, те одабрани коњаници и коњица легија. Како се овде радило о походу на коњички надмоћног непријатеља, сигурни смо да је главна брига Аријана била да окупи највећи могући број ратника на коњима. Зато верујемо да у походу није учествовало мање од 3.000 коњаника. Дакле, најреалнији број ратника *exercitus Cappadocici* у походу износио је око 14.000 пешадинаца и око 3.000 коњаника. Ово је значајно велики број бораца, узевши у обзир да је у питању поход са ограниченим циљем и на ограниченом простору.

Добро организован маршевски поредак чинио је лакшим прелазак у уређен бојни поредак. Тако је било и у овом случају. По доласку на место будуће битке коњица се распоредила у квадратни строј око пешадије и тако јој омогућила мирно постројавање. Аријан је изабрао брдовит терен, који је одговарао већински пешадијској римској војсци. По правилу, јединице које су предводиле маршевску колону усмераване су удесно и заузимале су крајње десно крило поретка. Овде наилазимо на једну од ретких Аријанових недоследности. На почетку колоне, непосредно иза коњице, налазиле су се следеће помоћне пешадијске кохорте *I Italica*, *III Augusta Cyrenaica*, *I Bosporanorum* и *I Numidarum.* Од њих Аријан, пишући о бојном поретку, на крајњем десном крилу помиње само кохорту *I Italica*. Могуће је да су кохорте *I Bosporanorum* и *I Numidarum* биле засту-

[116] A. K. Goldsworthy, *Roman Warfare*, Cassel, London, 2003, pp. 51, 54.

пљене са малим бројем ратника, односно да су биле непотпуне. Ако је било тако, иако су поменуте у маршевској колони, Аријан их због мале бројности не наводи поново приликом образовања бојног поретка. Биће да су присутни ратници из ове две кохорте прикључени Италицима. Иза помоћне тешке пешадије биле су постављене јерменске луконоше са својим командантима. Јединицама распоређеним на крајњем десном крилу заповедао је префект Пулхер.

На крајњем левом крилу распоред је био сличан. Тамо су се поставили пешадинци кохорте *I Apula* и, што је чудно, они из кохорте *III Augusta Cyrenaica.* Ово није било уобичајено, али није било ни неизводиво. Чини нам се да је једноставније да замислимо да је ова јединица застала приликом престројавања из маршевског у бојни поредак, да би се по наређењу поставила на крајње лево крило, него да је Аријан направио превид у тексту и распоредио је на погрешно место у маршевској колони. Кохорта *III Augusta Cyrenaica* била је заступљена у непотпуном саставу (в. одељак 3). Део савезничке пешадије из Мале Јермерније, суличари Ризани и Колхиђани и трапезунтски чаркаши постављени су иза тешких пешадинаца помоћних кохорти. Одреде тешке пешадије из Трапезунта, који се набрајају у одељку 7, Аријан не помиње приликом постављања бојног поретка. Могуће је да ти тешки пешадинци нису били бројни, па су и они прикључени пешадији двеју помоћних кохорти. Овим делом левог крила заповедао је *praefectus symmachiariorum* Секундин.

У центру бојног поретка биле су постављене легије. Легија *XV Apollinaris*, прва у колони, заузела је почасно десно место у бојном распореду. Била је у пуном саставу, постројено је свих десет кохорти. Легија *XII Fulminata* била је у непотпуном саставу и на основу Аријановог описа не можемо бити сигурни колико је кохорти постављено у бојни поредак, мада је мало вероватно да их је било мање од пет. Иза легија су распоређени лаки пешадинци–луконоше, иза њих лаки коњаници–луконоше и на крају бацачка оруђа, које су постављена дуж целе позадине пешадијског распореда. Тешка коњица повучена је у резерву. Легат легије *XV Apollinaris* Марко Ветије Валенс заповедао је десном, дужом страном бојног поретка и коњичком резервом. Непознат број војних трибуна легије *XII Fulminata*, али не мање од двојице, здружено су командовали левим делом поретка. Иза свих налазио се главнокомандујући Ксенофонт, односно Аријан,[117] са пратњом спремном да по потреби реагује на свако његово наређење и дејствује на било којем месту и у било којем тренутку битке (в. Слика 3. Шема образованог бојног поретка).

[117] P. Sabin et al., *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare, Volume II, Rome from the late Republic to the late Empire*, Cambridge University Press, 2008, pp. 136.

3. Тактички маневри бојног поретка током битке (одељак 24–31)

Иако до правог окршаја није дошло, Аријан је у тексту развио неколико могућности које би применио током битке. На основу поставке бојног поретка јасно је да је изабрао да води дефанзивну битку, какве су Римљани водили и раније, што овом ученом заповеднику није било непознато. Типичан пример била је битка коју је намесник Британије Гај Светоније Паулин (*Gaius Suetonius Paulinus*) 61. године водио против побуњених племена на челу са краљицом Ицена Будиком (*Boudicca*, ?–61).[118] Он је смишљено навео далеко бројнијег противника да га нападне на уском, по крилима непролазном простору. Ту су Римљани могли истовремено да употребе све расположиве снаге, док су због ограниченог простора Брити изгубили предност своје надмоћне бројности. Предводећи две легије и помоћне одреде, Паулин се определио за дефанзивну тактику, све док деморалисани непријатељ није одустао од бесплодног напада и почео се повлачити и осипати.[119] Тада су их с бока напали римски савезнички коњаници, а устројене легије спреда. Брити су натерани на одступање, које се убрзо претворило у потпуни пораз.

Ово није било непознато Аријану, који је био суочен са коњички далеко надмоћнијим противником. Због тога је изабрао да постави војску тако да су јој крила максимално заштићена на узвишењима, а центар збијен и готово непробојан. Из тога се може закључити да се фронт бојног поретка простирао не више од једног километра у ширину, пресецајући долину или планински пролаз којим су морали проћи Алани. То је релативно кратка линија бојног поретка за војску ове величине, али је она наметнута збијеним поретком тешке пешадије и чињеницом да се коњица није распоредила на крајевима крила, као што је то било уобичајено, него иза пешадије као резерва.

Све јединице које су користиле бацачко оружје и оруђа имале су недвосмислено наређење да направе пометњу у противничким редовима непрестаним гађањем. На другој страни, маневрисање легионара сведено је на минимум, са циљем да њихов бојни распоред ублажи и одбије јурише противничке коњице и, пре или касније, наведе је на одступање. Поредак легија ипак није био крут, нити је био једноставно опонашање грчке, односно македонске фаланге.[120]

---

[118] Dio, LXII 8–12.

[119] A. K. Goldsworthy, *Roman Warfare*, Cassel, London, 2003, pp. 52–53.

[120] *„Збијени одбрамбени поредак, који су легије заиста користиле, био је само један од облика распореда легионара на бојном пољу.“* (P. Sabin et al., *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare, Volume II, Rome from the late Republic to the late Empire*, Cambridge University Press, 2008, pp. 133).

Легије су биле постројене у једну линију, *simplex acies*, са осам редова дубине. Сваки од редова добио је прецизан бојни задатак. Оно што се од њих очекивало Аријан је описао и у делу текста који се бави образовањем бојног поретка (одељак 16–18).

Прва четири реда легионара била су састављена од најискуснијих војника, *robur exercitus*,[121] који су морали да уђу у борбу прса у прса са противником. Први ред требало је да прими главни удар аланске тешке коњице и зато је могуће да су ови легионари били наоружани хастама, дугим копљима за пробадање, ефикаснијим за пробијање оклопа коња и њихових јахача него што је то био пилум. Сличну тактику, али тада против цисалпинских Гала, применио је конзул Гај Фламиније Непот (*Gaius Flaminius Nepos*, ?–217 пре н. е.) у бици код ушћа Адуе у Пад, 223. године пре н. е., наоружавши прве редове легија дугим тријарским копљима, *hasta longa*.[122] Пилум је ретко коришћен као копље за пробадање, мада су га током битке код Фарсале, 48. године пре н. е., Цезарови (*Gaius Julius Caesar*, 100–44 пре н. е.) легионари управо тако користили да би зауставили напад Лабијенове (*Titus Atius Labienus*, око 100–45 пре н. е.) коњице.[123]

У одељку 17 Аријан даје драматичан опис деловања другог, трећег и четвртог реда у борби са коњаницима који су се пробили кроз први ред легионара. Они су убадали коње врховима и рушили јахаче из седла моткама својих копаља. На први поглед то је у супротности са дејством прва три реда легионара описаном у одељку 26. Мишљења смо да одељак 26 даје „замрзнуту“ слику тренутка првог удара противника. Тада је било неопходно да легионари другог и трећег реда дају подршку масом својих тела првом, најугроженијем реду. Од четвртог реда очекивало се да активно делује и чини највећу могућу штету нападачима. Када је на овај начин силина првог удара била ублажена, други и трећи ред постали су активни у одбрани, како је већ описано у одељку 17.

Проблему да ли су легионари у прва четири реда били наоружани контусом, пилумом или неким другим копљем чини се да је дат превелик значај. Много важнији био је начин коришћења тог копља,

---

[121] A. B. Bosworth, *Arrian and the Alani*, Harvard Studies in Classical Philology 81, 1977, pp. 240.

[122] *„Зато су трибуни првим манипулима поделили копља тријарија, који стоје у задњим редовима, а овима наредили да се у овој прилици боре мачевима.“* (Polyb. II 33).

[123] *„...али кад год је коњица јуришала, они су истрчали кроз предње редове, али не да избаце своја копља као што најбољи војници уобичајено чине у жудњи да што пре извуку мачеве, него да ударе навише са њима и повреде лица и очи непријатеља...“* (Plut. *Pomp.* 69.2). *„...али овај пут нису употребљавали своја копља, као обично за бацање...него су гађале само у очи и задавале им ране у лице...Коњаници нису подносили високо наперених копаља, нити су се усуђивали да гледају железо пред очима...“* (Plut. *Caes.* 45.1).

који је неспоран – копље је употребљавано за убадање и пробадање, не за бацање. Зато нам се опис борбеног дејства римских легионара распоређених у прва четири реда бојног поретка чини јасан и за његово другачије тумачење не треба тражити оправдање у лошем препису или замерати Аријану недовољну јасноћу рукописа. Легионари из преостала четири реда, од петог до осмог, гађали су противнике пилама и лансама, или су по потреби били замена за повређене или погинуле саборце из прва четири реда, што је било уобичајено.

Овако упорна одбрана римског пешадијског центра имала је за циљ да наведе непријатеља да одустане од напада и натера га на одступање. Када је до очекиваног повлачења непријатеља дошло, Аријан је предлагао тактички маневар који је до тада дефанзиван положај римске војске опрезно претворио у офанзиван. Радило се о маневру током којег су се редови легионара размакли и пропустили коњанике напред. Аријан у одељку 20 описује распоред коњице у осам одреда, и то тако да су лаки коњаници–луконоше распоређени напред, што ближе пешадији, а тешка коњица иза њих, дуж целе линије бојног поретка. На крају одељка 21, који описује распоред коњаника, стоји: „...и чекају договорени знак", односно наређење. О каквом се наређењу ради Аријан пише у одељцима 27 и 28. Предњи делови коњичких одреда требало је да прођу кроз колоне размакнуте пешадије и гоне непријатеља у повлачењу. То су свакако били лаки коњаници–луконоше, јединице погодне за учествовање у гоњењу. Лака пешадија (*levis armaturae pedites*) са крајева крила, како суличари (*exculcatores*), тако и луконоше (*sagittarii*), требало је да трчећи и гађањем прати и подржава лаку коњицу (*levis armaturae equites*) у гоњењу (в. Слика 4. Шема гоњења непријатеља у повлачењу).

Уколико се радило о прикривеном, односно лажном повлачењу противника,[124] о чему Аријан пише у одељку 28, лака римска коњица би као бржа лакше избегла изненадни противудар. Аријан је издао наређење да други део коњичких јединица, који је већином чинила тешка коњица (*gravis armaturae equites*), не гони непријатеља одмах. Њима је поверио сложени задатак пружања подршке или одступнице онима који учествују у прогону. Поновно устројене легије такође су напредовале пуним, бржим кораком, истовремено одржавајући уређени поредак. Њихов задатак био је да, уколико се за то укаже потреба, образују нови заштитни зид испред римске коњице у одступању. Овај сложени тактички маневар захтевао је добру усклађеност двају различитих родова војске и могао је, уколико

[124] B. S. Bachrach, *A history of the Alans in the West: from their first appearance in the sources of classical antiquity through the early Middle Ages*, University of Minnesota Press, 1973, pp. 9.

се лоше спроведе, угрозити до тада постигнут успех. Као што смо већ напоменули (в. [91, 92, 96]), готово истоветан опис здруженог тактичког дејства пешадије и коњице даје аутор *Маврикијевог Стратегикона*, насталог крајем VI или почетком VII века.[125]

Не може бити пука случајност да је исти тактички маневар описан у два дела која дели временски јаз дужи од 450 година. Уколико применимо *lex parsimoniae*, добићемо једноставан и недвосмислен одговор: Аријан је наредио и спровео уобичајени маневар римске војске, који је касније детаљно описан и у *Маврикијевом Стратегикону*. Чини се да је подела коњичких јединица на нападаче (*cursores*) и бранитеље (*defensores*), коју налазимо и у *Маврикијевом Стратегикону*, пуно старија од времена у којем је настао овај изузетни војни приручник.[126] Пешадијски маневар прелажења строја из линије у колону ради пропуштања и својих и непријатељских јединица познат је од раније и примењивале су га бројне војсковође у античко време.[127]

Аријан је предвидео и могућност да ће алански коњаници покушати са обухватом крајева крила римског бојног поретка. Противманевар који је предлагао било је ширење строја лаке пешадије, распоређене иза помоћних кохорти, тако да заузму још виши положај на крајњем левом и десном крилу. Овај маневар донекле би истањио крајеве крила по дубини, али би истовремено повећао дужину римског фронта. То би, према Аријановом мишљењу, отежало или сасвим онемогућило маневар обухвата који је изводила противничка коњица. Иако је то на први поглед била исправна одлука, она се косила са свим претходно написаним о аланској коњици. Како је плитак строј лаке пешадије могао заустави ти продор тешко оклопљених коњаника, када су у центру поретка за то биле ангажоване готово две легије римске тешке пешадије? Одговор је свакако у стварном квалитету и саставу аланске коњице.[128] Заблуда је

[125] *„…уколико пешадија одбаци противнике и натера их у бег, нека се на дати знак редови пешадинаца који су испред коњице престроје у колоне предвођени својим заповедницима и направе пролазе у построју. Нека коњица наступа кроз те пролазе умереним касом и уређено тако да не угрози пешадију. Чим прођу редове фаланге, прва половина сваког коњичког одреда треба да пређе у бржи, али и даље умерен кас и да што уређеније прогони непријатеља у повлачењу…Друга половина сваког коњичког одреда треба да их уређено прати образујући чврст и уједначен поредак. Тако да, у случају да коњаници који су изјахали напред буду одбачени, ова друга половина и даље у поретку њима пружи заштиту. Пешадија, која се престројила из колона које је образовала и тако поново затворила пролазе у построју, нека стане да се супротстави непријатељу“.* (Mauricius, XII 7).

[126] *Ibid,* II 1–3; III 12–16; IV 2–5.

[127] Livius, XXX 33; А., Савић, Н. Керавица, Н. Качавенда, *Стратегика: Кратка историја похода Александра Великог*, Завод за уџбенике, Београд, 2009, с. 121–122.

[128] B. S. Bachrach, *A history of the Alans in the West: from their first appearance in the sources of classical antiquity through the early Middle Ages*, University of Minnesota Press, 1973, pp. 3–16.

да су сви алански коњаници и њихови коњи били заштићени пуним оклопом. Такву опрему имала је само елита овог номадског племена. Остали ратници јахали су незаштићене коње, мада је вероватно не мали број њих носио шлемове и користио неку врсту грудног оклопа. Било је наравно и оних који су у битку јахали без икакве заштите. Они су због тога били погоднији за извођење брзих продора и обухватних маневара на теже приступачним узвишењима. Управо таквим коњаницима је Аријан намеравао да супротстави своју лаку пешадију – суличаре и луконоше, чија су копља и стреле били довољни, по његовој процени, да зауставе или одбију њихов продор[129] (в. Слика 5. Шема заустављања обухватног напада).

Најгори могући развој битке по Римљане био је слом пешадијског центра, угроженог и нападнутог с крила, или како то Аријан пише: „ако (Алани) надвладају једно крило или оба". У том случају требало је да у дејство ступи коњичка резерва и елитне јединице које су биле у пратњи војсковође. Аријан је од њих очекивао да у снажном противнападу ударе и потуку противничку коњицу. Последња незавршена реченица дела веома је тешка за тумачење, уколико се схвати буквално. Тврдња да Скити (Алани) немају заштиту и да су им коњи незаштићени обесмишљава укупан текст. Било је неколико покушаја да се различитим тумачењима, мање или више слободним, она уклопи у контекст претходног дела рукописа.

Једно од тумачења даје Босворт,[130] предлажући као решење оно што су галски коњаници Публија Лицинија Краса (*Publius Licinius Crassus*, 8?–53. пре н. е.) применили против тешко оклопљених парћанских коњаника у бици код Каре (*Carrhae*, данас Харан), 53. године пре н. е.[131] Они су хватали дуга копља парћанских коњаника и користећи их као полуге обарали оклопљене јахаче. Такође су се, сјахавши, подвлачили под противничке коње парајући им трбухе својим мачевима. Све то више је било плод импровизације, због немоћи у судару са надмоћним непријатељем, него промишљено деловање. Уосталом, Плутарх јасно пише да је ова акција била у потпуности неуспешна.[132] Плутархов опис битке код Тигранокерте (*Tigranocerta*) 69. године пре н. е.,[133] коју је против јерменског краља Тиграна (*Tigranes II*, 95–55 пре н. е.) водио римски војсковођа Луције Лицинија

[129] P. Sidnell, *Warhorse: Cavalry in Ancient Warfare*, Hambledon Continuum, London, 2006, pp. 267.

[130] A. B. Bosworth, *Arrian and the Alani*, Harvard Studies in Classical Philology 81, 1977, pp. 235–236.

[131] Plut. *Crass*. 25,7–8.

[132] Plut. *Crass*. 25,9.

[133] Plut. *Lucull*. 28,2–4.

Лукул (*Lucius Licinius Lucullus*, 117–57/56 пре н. е.), на који се Босворт позива, такође је јасан и недвосмислен. Иако је Лукул својим трачким и галским коњаницима наредио да наоружани мачевима нападну противничке катафракте, лично је у главни напад повео две кохорте одабраних римских легионара. Према Плутарху, требало је да они нападну осетљива места Тигранових коњаника и њихових коња, док је јуриш римске коњице био тек део ратног лукавства. Заплашени могућим нападом са више страна, јерменски коњаници су се у расулу повукли из битке. Занимљиво је да је Лукул легионарима наредио да не бацају своја копља на непријатеља пре напада, него да их употребе на сличан начин како је то Аријан замислио у сукобу са Аланима. Било како било, овај Плутархов опис битке има мало или нимало сличности са тактичком ситуацијом коју на крају свог дела излаже Аријан. Нефедкин, на другој страни, правилно запажа да нису сви алански коњаници имали потпуни оклоп, али пропушта да дâ право објашњење Аријановог тактичког потеза.[134]

Чини нам се да је тумачење које смо дали (в. [100]) блиско реално могућој тактичкој ситуацији, уз једно појашњење: продор кроз римски пешадијски поредак могла је извести само тешко оклопљена елита аланске коњице, катафракти, али су њих у искоришћењу продора по дубини пратили и други слабије заштићени коњаници. Сви они кретали су се у поретку клина који се образовао у односу на отворени расцеп римског бојног поретка. На челу клина била је тешко оклопљена коњица, а на његовим боковима и позадини остали алански коњаници. Аријан је од своје тешке коњице из резерве захтевао да дејствује управо у бок овог клина, пресече га и разбије (в. Слика 6: Шема заустављања непријатељског продора). Оваква акција била је унапред планирана и војсковођа је сматрао да ће донети прави резултат. Зато је издао наређење да се у противнападу не користи стрељиво, него да се непријатељ у блиској борби нападне дугим мачевима и бојним секирама. Овакав напад производио је најбољи могући учинак приликом заустављања продора и оклопљених и неоклопљених коњаника, далеко пробитачнији него што би се постигао употребом стреличарског оружја.[135] На овом месту Аријанов текст се прекида.

Бојни поредак против Алана даје јединствен приказ деловања римске војске на ограниченом, провинцијском бојишту. Мишљења смо да Аријан у овом делу не описује нове и до тада непознате, нити

---

[134] К. А. Нефёдкин, *Кампания Арриана по отражению аланского набега на Каппадокию в 135 г.* Stratum Plus No. 3. 1999, pp. 188.

[135] P. Sidnell, *Warhorse: Cavalry in Ancient Warfare*, Hambledon Continuum, London, 2006, pp. 262.

застареле и превазиђене примере римске бојне тактике.[136] Он доследно и готово лаконски даје пресек командног система, од декуриона и центуриона, па све до царског намесника провинције. Од заповедника и јединица које су учествовале у походу очекивало се да изврше сложене, али не и њима непознате тактичке маневре. Римска војска ратовала је вековима пре овог сукоба и прошло је још неколико векова пре него што је нестала са бојних поља. За све то време примењивани су, мање или више, слични тактички бојни маневри и распореди, у зависности од потреба, услова, терена или квалитета заповедника и трупа на располагању.

Аријан је лично предводио успешан поход и све што је током њега учињено записао је у облику овог малог по обиму, али за изучавање војне историје старог Рима непроцењиво значајног приручника–извештаја. Да то није урадио, или да се ово дело изгубило, надживела би га слава војсковође којом га је овенчао његов земљак Дион Касије у својој *Римској историји*: *„Други рат почели су Алани, који су пореклом Месагете, на подстицај Фарасмана. То је изазвало страшне последице у земљи Албана и Медији, а потом је захватило Јерменију и Кападокију; после чега, како Алани нису само намирени поклонима Вологеза, него су и устукнули у страху од Флавија Аријана намесника Кападокије, рат је окончан“.*[137]

[136] P., Sabin et al., *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare, Volume II, Rome from the late Republic to the late Empire*, Cambridge University Press, 2008, pp. 367; B. Campbell, *The Roman Army, 31 BC–AD 337. A Sourcebook,* Routledge, London, 1994, pp. 99.

[137] Dio, LXIX 15,1.

Илустрације:

Слика 1. Мапа подручја прикупљања и кретања Аријанове војске

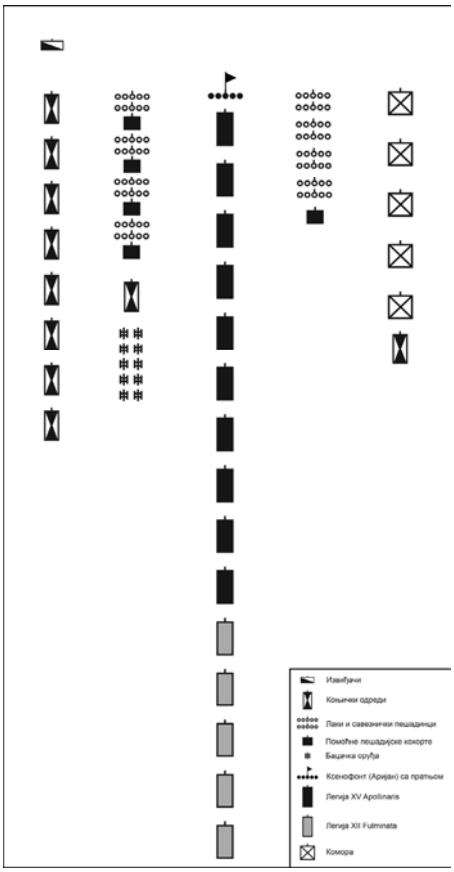

Слика 2. Шема образованог маршевског поретка, приказана по сегментима

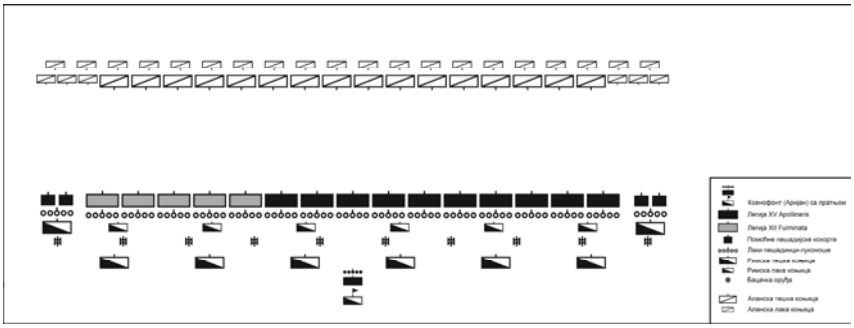

Слика 3. Шема образованог бојног поретка

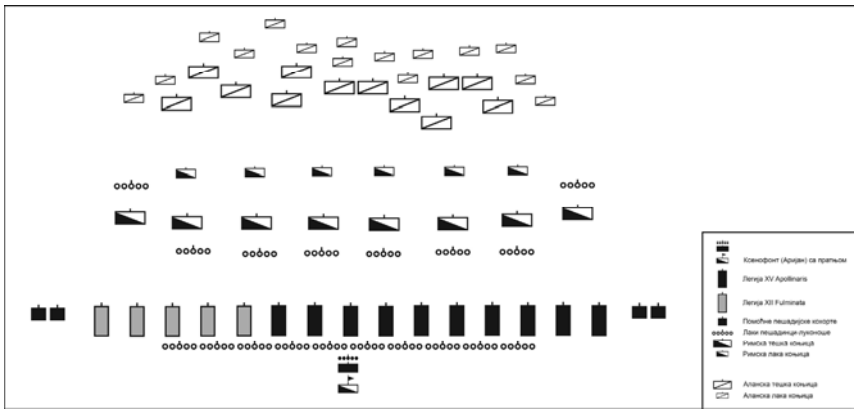

Слика 4. Шема гоњења непријатеља у повлачењу

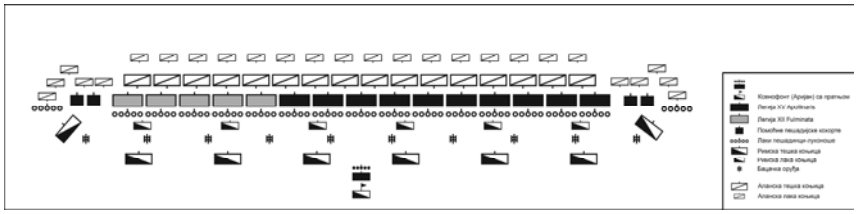

Слика 5. Шема заустављања обухватног напада

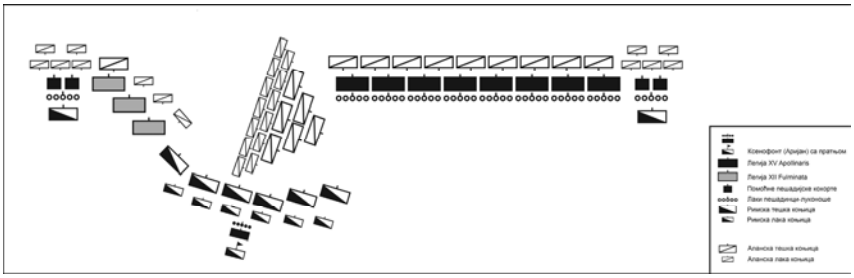

Слика 6. Шема заустављања непријатељског продора

Библиографија:

Скраћенице:

AE	L'Année épigraphique
ARNW	Aufstieg und Niedergang der römischen Welt
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik
IGRR	Inscriptiones Graecae ad Res Romanas
ILS	Inscriptiones latinae selectae
RE	Realencyclopädie of Klassischen Altertumswissenschaft
CIL	Corpus inscriptionum Latinarum

Извори:

Boissevain, U.: *Cassius Dio, Historiarum Romanarum quae Supersunt,* Weidmann, Berlin, 1895–1901.

Vindolanda Tablets Online (Tab. Vindol. II 154), http://vindolanda.csad.ox.ac.uk/TVII–154 септембар 2010.

Dennis, T. G.: *Maurice's Strategikon: Handbook of Byzantine Military Strategy,* University of Pennsylvania Press, 1984.

Ђурић, Н. М.: *Плутарх, Славни ликови антике II*, Матица српска, Нови Сад, 1990.

Dorst, van S.: *Arrian's Array against the Alans*, http://s_van_dorst.tripod.com/Ancient_Warfare/Rome/Sources/ektaxis.html септембар 2010.

Moore, H. C.: *Tacitus: Histories,* Books I–III, Loeb Classical Library, 1925.

Нефёдкин, К. А.: *Кампания Арриана по отражению аланского набега на Каппадокию в 135 г.* Stratum Plus No. 3, 1999, pp. 173–188.

Perrin, B.: *Plutarch, Lives, V: Agesilaus and Pompey; Pelopidas and Marcellus*, Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1917.

Perin, B.: *Plutarch: Lives, Pericles and Fabius Maximus, Nicias and Crassus,* Loeb Classical Library, 1916.

Perin, B.: *Plutarch: Lives, Themistocles and Camillus, Aristides and Cato Major, Cimon and Lucullus,* Loeb Classical Library, 1914.

Petrović, J. R.: *Vegecije, Rasprava o vojnoj veštini*, Mala vojna biblioteka, sveska 19, Beograd, 1954.

Рицл, М.: *Полибије, Историје*, Матица српска, Нови Сад, 1988.

Ross, A. G.: *Flavii Arriani quae exstant omnia, II: Scripta minora et fragmenta, Ἀρριανοῦ Ἔκταξις κατὰ Ἀλανῶν*, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. Leipzig, 1967.

Seeck, O.: *Notitia dignitatum: accedunt notitia urbis Constantinopolitanae et Laterculi provinciarum*, Weidmann, Berlin, 1876.

Traill, R.: *The Jewish War of Flavius Josephus*, Houlston and Stoneman, London, 1851.

Falconer, W.: Arrian's Voyage Round the Euxine Sea, Περίῄλους τοῦ Εὐξείνου Πόντου, Oxford, 1805.

Falconer, W.: *The geography of Strabo,* H.G. Bohn, London, 1854.

Hercher, R.: Arriani Scripta minora, Ἀρριανοῦ Ἔκταξις κατὰ Ἀλανῶν, B. G. Teubneri, Lipsiae, 1854.

White, H.: *Appian: Roman History II, Books 8.2–12*, Loeb Classical Library, 1912.

Литература:

Applebaum, S.: *Judaea in Hellenistic and Roman times: historical and archaeological essays,* Leiden, 1989.

Bachrach, B. S.: *A history of the Alans in the West: from their first appearance in the sources of classical antiquity through the early Middle Ages,* University of Minnesota Press, 1973.

Bertrandy, G., Rémy B.: *Legio XII Fulminata*, Yann Le Bohec, Les légions de Rome sous le Haut–Empire, Lyon, 2000, pp. 253–257.

Birley, R. A.: *The Roman government of Britain*, Oxford University Press, 2005.

Bosworth, A. B.: *Arrian and the Alani*, Harvard Studies in Classical Philology 81, 1977, pp. 217–255.

Bosworth, A. B.: *Arrian and Rome: the Minor Works*, ARNW II. 34.1, 1993. pp. 226–275.

Bowman, A. K.: Champlin, E., Lintott, A.: *The Augustan Empire, 43 B.C.–A.D. 69,* Cambridge University Press, 1996.

Brunt, P. A.: *C. Fabricius Tuscus and an Augustan Dilectus,* ZPE 13, 1974, pp. 161–185.

Vékony, G.: *Dacians–Romans–Romanians*, Matthias Corvinus Publishing, 2000.

Goldsworthy, A. K.: *Roman Warfare*, Cassel, London, 2000.

Goldsworthy, A. K.: *The Complete Roman Army*, Thames & Hudson, London, 2003.

D'Amato, R.: *Arms and Armour of the Imperial Soldier: From Marius to Commodus,* Frontline Books, London, 2009.

Knight, D. J.: *The Movements of the Auxilia from Augustus to Hadrian,* ZPE 85, 1991. pp. 189–208.

Michell, H.: *Sparta,* Cambridge University Press, 1964.

Minak, F.: *Ariminum il territorio al microscopio*, 2004. http://www.romit.org/it/pubblicazioni_romit/studio_bracesi.pdf, септембар 2010.

Pavkovic, M.: *A note on Arrian's Ektaxis kata Alanoon*, The Ancient History Bulletin 2/1, 1988. pp. 21–23.

Pavkovič, M. F.: *Singulares legati legionis: Guards of a legionary legate or a provincial governor?,* ZPE 103, 1994, pp. 223–228.

Pelham, H.F.: *Arrian as Legate of Cappadocia*, Essays on Roman History, Oxford, 1909.

Ritterling, E.: *s. v. legio*, RE XII, Stuttgart, 1925.

Ritterling, E.: *Zur Erklärung von Arrians ÖEktajiw katå ÉAlan«n*, Wiener Studien 24, 1902, pp. 359–372.

Roth, J. P.: *The logistics of the Roman army at war (264 B.C.–A.D. 235),* Brill Academic Publishers, 1998.

Roxan, M. M.: *An Auxiliary/Fleet Diploma of Moesia Inferior: 127 August 20,* ZPE 118, 1997, pp. 292–293.

Sabin, P.: et al. *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare, Volume II, Rome from the late Republic to the late Empire,* Cambridge University Press, 2008.

Савић, А., Керавица, Н., Качавенда, Н.: *Стратегика: Кратка историја похода Александра Великог*, Завод за уџбенике, Београд, 2009.

Santosuosso, A.: *Storming the Heavens: Soldiers, Emperors, and Civilians in the Roman Empire,* Westview, Oxford, 2001.

Sidnell, P.: *Warhorse: Cavalry in Ancient Warfare*, Hambledon Continuum, London, 2006.

Smith, W.: *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities,* John Murray, London, 1875.

Smith, W.: *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology,* John Murray, London. 1873.

Speidel, P. M.: Citizen *Cohorts in the Roman Imperial Army. New Data on the Cohorts Apula, Campana, and III Campestris*, Transactions of the American Philological Association, Vol. 106, 1976, pp. 339–348.

Scheuerbrandt, J.: *Exercitus, Aufgaben, Organisation und Befehlsstruktur römischer Armeen während der Kaiserzeit*, Inaugural–Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Albert–Ludwigs–Universität Freiburg i. Br., 2004.

Sherk, K. R.: *The Inermes Provinciae of Asia Minor*, The American Journal of Philology, Vol. 76, No. 4, 1955, pp. 400–413.

Temporini, H., Haase, W.: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung,* Part 2, Volume 3. Walter de Gruyter, 1986.

Tentea, O.: *Cohors I Ituraeorum sagittariorum equitata milliaria*, Orbis Antiquus: Studia in honorem Ioannis Pisonis, University Babeş–Bolyai, Cluj–Napoca, 2004, pp. 805–814.

Howgego, C.J.: *The XII Fulminata. Countermarks, Emblems, and Movements under Trajan or Hadrian*, in: S. Mitchell (ed.), Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia. Proceedings of a Colloquium held at University College, Swansee in April 1981 (=BAR Inter.Ser. 156), Oxford 1983, pp. 41–46.

Campbell, B.: *The Roman Army, 31 BC–AD 337. A Sourcebook,* Routledge, London, 1994.

Campbell, D.: *Greek and Roman Artillery, 399 BC–363 AD*, Osprey Publishing, Oxford, 2003.

Cheesman, G. L.: *The Auxilia of the Roman Imperial Army*, The Clarendon press, Oxford, 1914.

Cichorius, C.: *Die Reliefs der Traianssäule, Erster Tafelband: Die Reliefs des Ersten Dakischen Krieges,* Verlag von Georg Reimer, Berlin, 1896.

Winter, T. N., *The Place of Archery in Greek Warfare,*

http://digitalcommons.unl.edu/classicsfacpub/9, септембар 2010.

Wheeler, E. L.: *Legio XV Apollinaris: From Carnuntum to Satala – and beyond*, Yann Le Bohec, Les légions de Rome sous le Haut–Empire, Lyon, 2000, pp. 259–308.

Информације

МЕЂУНАРОДНА КОНФЕРЕНЦИЈА „WAR, REVOLUTION, CIVIL WAR: FASTERN EUROPE 1917–1923“, ДАБЛИН, РЕПУБЛИКА ИРСКА, 25–26. МАРТ 2011. ГОДИНЕ

У Даблину, Република Ирска је 25. и 26. марта 2011. године у организацији Центра за студије рата (University College Dublin Centre for War Studies) и Немачког историјског института из Москве, а под покровитељством Европског истраживачког савета (ERC) одржана међународна конференција *“WAR, REVOLUTION, CIVIL WAR: EASTERN EUROPE 1917–1923“*. У раду конференције учествовали су истраживачи из Ирске, Руске Федерације, Немачке, Велике Британије, Израела. Летоније, Пољске, Финске, Естоније, Канаде, Холандије и Србије.

Радни део конференције је одржан у два радна дана 25. и 26. марта. У оквиру пет панела саопштења је имало 15 излагача. Као представник Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања на конференције је учествовао мр Дмитар Тасић.

Првог радног дана, 25. марта, после регистрације учесника и званичног отварања конференције одржана су два панела. У првом панелу под насловом **Рат као империјални изазов – Русија** своја излагања су имали: Семјон Голдин – о руским војним и цивилним властима и њиховој политици према Јеврејима током Првог светског рата и Борис Колоницки – о личности великог кнеза Николаја Романова, главнокомандујућег руске војске у периоду 1914–1915.

У другом, поподневном, панелу насловљеном **Револуција и грађански рат – Русија** чула су се саопштења: Владимира Шишкина – о значају Првог светског рата за руску револуцију и контрареволуцију, Јулије Хмељевскаје – о америчкој хуманитарној помоћи совјетској Русији и борби са глађу 1921–1923, Дмитрија Симонова – о руској војној моћи 1918. године.

Другог радног дана, 26. марта, одржана су три панела. На првом панелу под насловом **Балтик и Финска** излагали су: Јуха Ситала – о терору за време грађанског рата у Финској, Алдис Минис – о оружаним сукобима у Летонији у периоду 1918–1920. године, Тави Миник – о терору и репресији у Естонији 1918–1919. године.

Други панел био је посвећен Пољској и у њему су излагали: Франк Голчевски – о борбама на пољским источним границама 1918–1920. године, Јан Снопко – о утицајима руске револуције на политику Јозефа Пилсудског и судбину Пољске легије 1917–1918. године, Рудигер Ритер – о немачко-пољским сукобима у Горњој Шлеској после Првог светског рата.

Трећи и завршни панел био је посвећен просторима Балкана и Турске. Излагали су: Марк Бјондић – о приликама на Балкану после Првог светског рата у контексту распада Аустроугарске царевине, Александар Корб – о ревизонистичким тумачењима значаја и улоге усташког покрета у контексту распада Југославије 90-тих година, Уур Унгор – десетогодишњем периоду немира поратног насиља у областима јужног Кавказа и Дмитар Тасић – о неким заједничким карактеристикама политичког насиља на Балкану у периоду после Првог светског рата и њиховим најистакнутијим извршиоцима

После трећег панела одржана је завршна дискусија. Конференција је представљао изванредну прилику за размену мишљења и ставова, организатор је предвидео више него довољно времена за излагања као и питања и одговоре, а поједина саопштења су изазвала интензивну расправу међу присутним учесницима и слушаоцима. Важан моменат представља чињеница да је организатор предвидео присуство и учешће заинтересованих студената и полазника после дипломских студија и да су они равноправно са излагачима учествовали у раду конференције али и незваничним разговорима.

мр *Дмитар Тасић*

XI ГОДИШЊА КОНФЕРЕНЦИЈА ЕВРОАТЛАНТСКЕ РАДНЕ ГРУПЕ ЗА СТУДИЈЕ КОНФЛИКТА (CSWG) "THE REGULAR AND IRREGULAR WARFARE: EXPERIENCES OF HISTORY AND CONTEMPORARY ARMED CONFLICTS", БЕОГРАД, 23–27. МАЈ 2011. ГОДИНЕ

У Београду је од 23. до 27. маја 2011. године, у организацији Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања МО Републике Србије и Катедре Војних наука Школе националне одбране Краљевине Шведска, одржана међународна конференција: *Регуларно и нерегуларно ратовање: искуства из историје и савремених оружаних сукоба*. Конференција је реализована у оквиру 11. годишњег састанка Евро-Атлантске радне групе за студије конфликта (некадашња радна група за војну историју).

На конференцији је узео учешћа 41 војни историчар из 14 земаља (САД, Шведска, Француска, Немачка, Пољска, Чешка, Словачка, Мађарска, Словенија, Румунија, Бугарска, Грчка, Аустрија и Србија). На скупу су били присутни представници следећих званичних институција: Школа националне одбране (Шведска), Институт за стратегијска истраживања (Србија), Школа националне одбране (Србија), Војни музеј (Србија), Служба за војноисторијска истраживања МО (Немачка), Војноисторијски институт и музеј (Чешка), Војноисторијски институт и музеј (Мађарска), Војноисторијски институт и музеј (Аустрија), Војни музеј (Словенија), Школа националне

одбране (Мађарска), Универзитет народне одбране (Пољска), Центар за војну историју и поуке из праксе ШНО „Г. С. Раковски“ (Бугарска), Директорат за политику одбране (Грчка), Институт за политичке студије одбране и војну историју (Румунија), Служба за војноисторијска истраживања МО (Француска), Војноисторијски институт (Словачка), Центар за војну историју ОС САД, Одељење за војну историју Штаба Војске САД у Европи (Хајделберг – Немачка), те представници грчке, чешке и бугарске националне комисије за војну историју.

Рад конференције организован је у шест панела *(Expeditionary Operations, Irregular Warfare, National Military Doctrine and Guerilla Warfare, Civil Military Cooperation as a Healing Factor, Contemporary Armed Conflict, Museum Activities and Heritage issues)* у два радна дана (24. и 26. маја), док је 27. маја гостима из иностранства приређен богат културноисторијски програм у Музеју Југословенског Ратног Ваздухопловства, Новом Саду (Петроварадинска тврђава) и Сремским Карловцима.

На отварању конференције присутнима су се обратили државна секретарка МО РС др Тања Мишчевић, изасланик одбране Краљевине Шведске у Србији, потпуковник Бјорн Торстенсон, пуковник Бо Клингвик, шеф Катедре Војних наука ШНО Краљевине Шведске и др Јованка Шарановић, директор Института за стратегијска истраживања МО Републике Србије.

Првог радног дана у оквиру првог панела чији је модератор био проф. др Ларс Ериксон Волке (Шведска) саопштења су поднели: потпуковник др Мартин Хофбауер (Немачка), чија је тема била *Регуларна или нерегуларна ратна пракса: Први крсташки рат и освајање Јерусалима 1099. године*, потпуковник др Марио Кристијан Ортнер (Аустрија) о аустро-угарском искуству са устанцима у Котору 1869. и Босни и Херцеговини 1881/82, др Тамара Шер (Аустрија) са темом *У очима аустроугарских окупатора: национализам и индепендистички покрети у турском Новопазарском санџаку 1878–1908* и поручник Жил Круглер (Француска) који је говорио о координацији између ваздушних и копнених снага у борби против устаника на примеру француских искустава из мароканског рата 1925–1926. године.

Други панел којим је председавао пуковник др Златан Јеремић са Катедре стратегије Војне академије у Београду отворила је дискусија комодора Чатопулоса Епаминондаса (Грчка) *Нерегуларно ратовање, побуне и тероризам. Позадина, историјске и будуће перспективе. Четврта генерација и хибридно ратовање*. Други говорник био је др Серђу Јосипеску (Румунија) са темом *Каријера Тудора*

Владимирескуа, румунски устанак из 1821. и српски пример, док су након њега саопштење под насловом *Бугарско ополчеиије у току балканског рата 1912/1913* представили пуковник др Станчо Станчев и др Тодор Петров (Бугарска). Последња два саопштења у оквиру овог панела поднели су мађарски представник, др Ференц Полман (*Албанске нерегуларне трупе у Аустро-Угарској војсци у току Првог светског рата*) и представник ИСИ мр Дмитар Тасић (*Између антипобуњеничких операција и политичког насиља: употреба нерегуларних јединица у Краљевини Југославији 1918–1924*).

Трећим панелом председавао је др Роберт Раш (САД). Говорници у оквиру овог панела били су као представници Србије, капетан мр Далибор Денда (*Герилско ратовање као део југословенске војне доктрине 1918–1941*) и др Алексеј Тимофејев (*Две стратегије герилског ратовања: Партизани и Четници у Југославији у току Другог светског рата*). Представници Војног музеја Словеначке војске, мајор мр Звездан Марковић и поручник др Блаж Торкар говорили су о Италијанској офанзиви против словеначких партизана 1942. са словеначке тачке гледишта и англо-америчким виђењима партизанског рата на подручју Словеније 1941–1945.

Другог радног дана, 26. маја, четврти по реду панел, којим је председавао комодор Чатопулос Епаминондас (Грчка) отпочео је излагањем др Вилијама Стајверса из САД *Американци као окупатори у Берлину, 1945–1949: Трансформација цивилно-војних односа*. Након њега говорили су представник Пољске, потпуковник др Адам Бжозовски (*Совјетско-афганистански рат: зашто је противпобуњеничка стратегија толико компликована?*), Кармен Ријновеану и Данијела Шишкану из Румуније (*Од општенародног рата до чланства у НАТО-у: рана фаза румунских војних реформи*) и др Имрих Пурдек из Словачке (*Словаци и Словачке оружане снаге у операцијама за очување мира на Балкану 1993–2010*).

Петим панелом председавао је мајор мр Пер Ико из Шведске. У оквиру овог панела реферате су поднели пуковник др Дариус Козеравски (Пољска) са темом *Нерегуларно ратовање као основна претња Међународних Стабилизационих Снага (ISAF) у Афганистану 2002–2011*, др Роберт Раш из САД (*Ставити нешто ново на сто: перспективе употребе коалиционих снага у току операција против побуњеника*) и др Гунар Аселијус из Шведске (*Употреба, неупотреба и одбацивање нерегуларног ратовања у војном образовању: неки примери из Шведске образовне праксе у XX веку*).

Шести и последњи панел ове конференције био је посвећен музејима и војном наслеђу. У панелу чији је модератор био проф. др Гунар Аселијус из Шведске аустријски и српски војни музеј предста-

вили су потпуковник др Марио Кристијан Ортнер и поручник Дејан Миливојевић, док је о утицају анти-герилских акција на француску војну симболику говорио потпуковник Жорж Хусе.

У току два радна дана изнето је укупно 24 саопштења која ће у финалној верзији бити штампана у зборнику радова чије се издавање планира до краја марта 2012. године. Уредник зборника биће амерички војни историчар др Харолд Е. Раф (Harold E. Raugh). Намера је учесника да се по објављивању зборник користи као помоћна литература у наставном процесу из области војне историје и стратегије на Војним академијама НАТО и ПзМ земаља. У закључном делу рада конференције договорено је, у начелу, да се наредна XII редовна годишња конференција Евро-атланске радне групе за студије конфликта одржи у Бечу (Аустрија), док се као домаћин за 13. конференцију пријавила Бугарска. Главна тема за наредну конференцију биће усаглашена са предлозима и потребама МО земаља учесница и накнадно одређена.

Конференција, која је била једна од најпосећенијих до сада (41 учесник из 21 званичне институције из 14 земаља) значајно је допринела продубљивању знања и искустава у вези са нерегуларним облицима ратовања и могућим одговорима на њих. Поред тема из раније историје и увек актуелних тема у вези са герилским покретима у Другом светском рату, учесницима су понуђена совјетска и америчка искуства из рата у Авганистану и Ираку која су поред теоријског дела садржала и поједина лична искуства учесника на конференцији на учешће у борбама у тим земљама.

капетан мр *Далибор Денда*

УПУТСТВО ЗА ПРЕДАЈУ РУКОПИСА

Часопис **Војноисторијски гласник** објављује текстове на српском уз резиме на енглеском језику. Аутори из иностранства могу послати текстове на свом матерњем језику и у том случају они ће бити преведени и објављени на српском. Сви текстови морају бити праћени апстрактом који не прелази 100 речи и резимеом који не прелази 250 речи. Текстови не би требало да буду већи од 25 страна (укључујући фусноте, табеле, резиме и списак литературе), осим за приказе. Сви прилози (чланци, прикази, грађа) морају бити куцани на компјутеру у неком од верзија MS Word, ћириличним писмом, и снимљени у формату MS Word документа. Обавезно је коришћење фонта Times New Roman, величина слова 12, проред 1,5. У фуснотама и резимеима величина слова је 10 уз једноструки проред. Прва страна треба да садржи поред наслова рада и име аутора и институцију у којој ради. Текстове приложити у штампаној верзији и уз дискету. Рецензије су анонимне. Прилоге слати на адресу:

Институт за стратегијска истраживања
Одељење за војну историју
Незнаног јунака 38
11000 Београд
E-mail адреса: vig@mod.gov.rs

Упутства за писање напомена и библиографија

Име и презиме аутора: курент (обична слова)
Наслов чланка или прилога: курент под наводницима
Наслов књиге: *курзив*
Назив часописа: *курзив*
Исто: *курзив*
н.д.: *курзив*

Цитирање књиге

Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945,* Beograd, 1994, str. 121.

Цитирање чланка у часописима

Mile Bjelajac, „Vojska Kraljevine Jugoslavije 1918–1941“, *Vojnoistorijski glasnik,* 1–2/1993, Beograd, 1993, str. 115.

Исто, стр. 114.

Цитирање прилога у књигама или зборницима

Мр Мира Радојевић, „Избегличка влада Краљевине Југославије и Југословенска државна идеја“, *Други свјетски рат – 50 година касније, 1, Југославија – окупација и антифашистички отпор,* Научни скуп, (ур. Владо Стругар), Подгорица, 1997, стр. 215–226.

Цитирање штампе

А. Марић, „О тенковима“, *Ратник,* I-III, Београд 1921, стр. 98.

Службени војни лист (даље *СВЛ*), 24. 04. 1881, бр. 17, стр. 359–360.

Цитирање архивских фондова

Војни архив (даље: ВА), Пописник 17 (даље: П-17), Кутија 45 (даље: К-45), Фасцикла 1 (даље: Ф-1), Регистарски број 1/1 (даље: р.б. 1/1).

Архив Југославије (даље: АЈ), Емигрантска влада (даље: ЕВ), 103-61-281.

Дипломатски архив Министарства иностраних послова (даље: ДАМИП), Политичка архива (даље: ПА), стр. пов., 1950, Ф-6, 1469.

Цитирање из енциклопедија

„Oružane snage“, *Vojna enciklopedija,* 6, Beograd, 1973, str. 448.

Цитирање са World Wide Web

Милковский А. И, „Автомобильные подвозки по опыту Западного фронта Империялистической войны 1914–1918 гг“, издание академии ВАММ, 1934. http://militera.lib.ru/h/milkovsky_ai/title.html, (11th of June 2007).

ЈЕЗИЧКИ РЕДАКТОР
Наташа Николић

ПРЕВОД РЕЗИМЕА НА ЕНГЛЕСКИ ЈЕЗИК
Весна Петровић

КОМПЈУТЕРСКА ОБРАДА
Звезда Јовановић

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

355/359+93/99
93/99

ВОЈНО-историјски гласник = Military History Review / одговорни уредник Милан Терзић. – Год. 1, бр. 2 (1950) – . – Београд: Институт за стратегијска истраживања. Одељење за војну историју Министарства одбране Републике Србије, 1950 – (Београд : Војна штампарија „Београд“). – 24 cm

Полугодишње. – Наслов: Војноисторијски гласник (од бр. 1/2/1964.)

ISSN 0042-8442 = Војноисторијски гласник
COBISS.SR-ID 11409154

Тираж: 500

Штампа:
Војна штампарија „Београд“